

100
ANNIVERSARY

ตำรา-เอกสารวิชาการ ฉบับที่ 58
หน่วยศึกษานี้เทศก์
กรมการฝึกหัดครู

ภาษากับ วัฒนธรรม

ผ.ศ. ทิพย์สุดา นัยทรัพย์

ภาษากับวัฒนธรรม

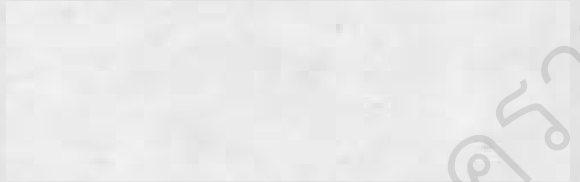
T0102080

มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

ภาษากับวัฒนธรรม

ผศ. ทิพย์สุดา นัยทรัพย์

อภินันท์น เกียรติ

สอนพิเศษที่โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน

วันที่.....20.๑๑.2536.....

ตำรา-เอกสารวิชาการ ฉบับที่ 58
ภาคพัฒนาตำราและเอกสารวิชาการ
หน่วยศึกษานิเทศก์
กรมการฝึกหัดครู 2535

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์

คณะวิทยาศาสตร์
(อาคาร ๕๕๕-๕๕๕ วนาลัย)

วิทยาเขต วชิรเวศน์

ชื่อ
เลขที่
ชั้นปี

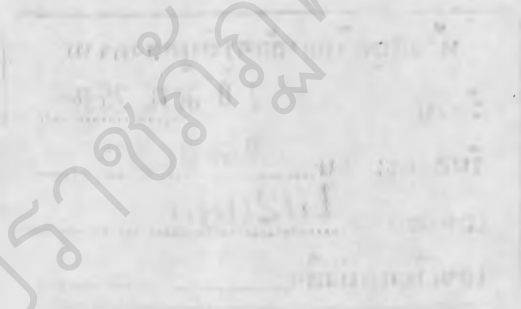
๕๕ ๕๕๕ ๕๕๕ ๕๕๕-๕๕๕
 ๕๕๕๕ ๕๕๕๕ ๕๕๕๕ ๕๕๕๕
 ๕๕๕๕ ๕๕๕๕ ๕๕๕๕
 ๕๕๕๕ ๕๕๕๕ ๕๕๕๕

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์

คำนำ

หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู พิจารณาเห็นว่า หนังสือเรื่อง “ภาษากับวัฒนธรรม ของ ผศ. ทิพย์สุดา นัยทรัพย์ อาจารย์วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม พิษณุโลก สหวิทยาลัยพุทธชินราช เป็นหนังสือ ที่มีคุณประโยชน์อย่างยิ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ศึกษาการใช้ภาษาที่สัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของคนไทยในทุก ๆ ด้าน ทั้งด้านประเพณีไทย ศิลปะ วรรณกรรม ฯลฯ จึงได้ดำเนินการจัดพิมพ์ขึ้นเป็นตำรา-เอกสารวิชาการ ฉบับที่ 58

ในนามของกรมการฝึกหัดครู หน่วยศึกษานิเทศก์ ขอขอบคุณ ผศ. ทิพย์สุดา นัยทรัพย์ ไว้ ณ โอกาสนี้ และหวังว่า ตำรา-เอกสารวิชาการ ฉบับนี้ จะอำนวยประโยชน์แก่การฝึกหัดครู และผู้ที่สนใจใฝ่รู้ ทั่วไปเป็นอย่างมาก

มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม

ห้างสมุดวิทยาลัยครูพิบูลสงคราม
วันรับ 20 ส.ค. 2536
วันลงทะเบียน 20 ส.ค. 2536
เลขทะเบียน 102080
เลขเรียกหนังสือ 306.44

113667
ด. 2

คำนำ

เอกสารคำสอนเล่มนี้เรียบเรียงขึ้นเพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอนวิชา 2613222 (ภาษากับวัฒนธรรม) เนื้อหาของวิชานี้ค่อนข้างกว้างขวาง การมีเอกสารคำสอนย่อมสะดวกต่อการศึกษารายละเอียดของเนื้อหาของวิชา สำหรับเป็นพื้นฐานในการศึกษาแนววิเคราะห์โดยเฉพาะวัฒนธรรมในอดีต เพื่อเชื่อมโยงถึงปัจจุบันและเป็นแนวทางสำหรับอนาคต

ภาษากับวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันแยกไม่ออก การศึกษาภาษาที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร จึงเท่ากับเป็นการศึกษาวัฒนธรรมในอดีตส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่งศึกษาได้จากวรรณกรรมมุขปาฐะ ซึ่งยังทำได้ไม่มากนัก แต่อย่างไรก็ตามในท้ายบทแต่ละบทได้รวบรวมรายชื่อหนังสืออ่านประกอบไว้ทุกบท เพื่อประโยชน์ในการค้นคว้าให้กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น

อนึ่ง ความคิดสร้างสรรค์ใด ๆ ที่จะเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ต่อการจรรโลงภาษาและวัฒนธรรมไทย ความคิดสร้างสรรค์นั้น คือเป้าหมายอันพึงปรารถนาอย่างยิ่ง

ทิพย์สุดา นัยทรัพย์

25 กรกฎาคม 2531

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์บุรีรัมย์

สารบัญ

บทที่

หน้า

1	ภาษากับวัฒนธรรม	1
	ความสำคัญของภาษา/...	1
	การใช้ภาษาในการสื่อสาร/...	1
	การใช้ภาษาพูดและภาษาเขียน	2
	ระดับของภาษาที่ใช้สื่อสาร	3
	วัฒนธรรมคืออะไร	5
	ลักษณะของวัฒนธรรม	6
	ประเภทของวัฒนธรรม	7
	สาขาของวัฒนธรรม	7
	วัฒนธรรมหลักประจำชาติไทย	8
	เอกลักษณ์ของชาติไทย	10
	ความสัมพันธ์ระหว่างภาษากับวัฒนธรรม	10
	วัฒนธรรมในการใช้ภาษา	16
	ความแตกต่างของวัฒนธรรมการใช้ภาษา	17
	ความเปลี่ยนแปลงด้านการใช้ภาษา	18
	ปัญหาทางวัฒนธรรม	19
2	ประเพณีไทยในวรรณกรรมลายลักษณ์	21
	ความหมายของประเพณีและวรรณกรรมลายลักษณ์	21
	ระดับภาษาในวรรณคดี	22
	วรรณคดีสะท้อนภาพสังคม	22
	ประเพณีเนื่องในวันสำคัญทางศาสนาในวรรณคดีไทย	25
	ประเพณีทำบุญตรุษ	26
	ประเพณีสงกรานต์	28
	ประเพณีทำบุญวันวิสาขบูชา	29
	ประเพณีทำบุญวันเข้าพรรษา	31
	ประเพณีเทศน์มหาชาติ	34
	หนังสือวรรณคดีเรื่องมหาชาติ	34
	การเทศน์มหาชาติ	36
	ประเพณีทำบุญวันสารท	39
	ประเพณีทอดกฐิน	41

	หน้า
ประเพณีทอดผ้าป่า	43
ประเพณีลอยกระทง	44
ความเชื่อเกี่ยวกับการลอยกระทง	46
สรุป	47
3 การใช้ภาษาที่สัมพันธ์กับศิลปะ	48
ศิลปกรรมไทย	48
วรรณคดีที่สัมพันธ์กับจิตรกรรม	49
ภาพจิตรกรรมจากไตรภูมิพระร่วง	49
ภาพจิตรกรรมจากทศชาติ	50
ภาพจิตรกรรมจากรามเกียรติ์	51
ภาพจิตรกรรมในเรื่องอิเหนา	52
วรรณคดีที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรม	54
ความรู้ทางสถาปัตยกรรม	54
บ้านไทยในวรรณคดี	60
วรรณคดีที่สัมพันธ์กับประติมากรรม	62
วรรณคดีที่สัมพันธ์กับดนตรีไทย	64
ดนตรีในวรรณคดีไทย	65
เพลงไทยเดิมจากวรรณคดี	67
เพลงไทยสากลจากวรรณคดี	71
คุณค่าศิลปกรรมไทย	74
4 วัฒนธรรมไทยในสถาปัตยกรรมช่าง-ขุนแผน	76
คุณค่าของเรื่องขุนช้างขุนแผน	76
สาระสังเขป	76
ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต	78
การเกิด	78
การโกนจุก	79
การบวช	80
การแต่งงาน	81
การทำศพ	84
ความเชื่อที่ปรากฏในขุนช้างขุนแผน	85
ความเชื่อเรื่องความฝัน	85
ความเชื่อทางไสยศาสตร์	89
ความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง	95

	หน้า
สภาพความเป็นอยู่ของคนไทยในชนข้างขุนแผน	99
ลักษณะบ้านเรือน	100
การต้อนรับแขก	100
การแต่งกาย	100
การเล่นของเด็ก	102
การทำบุญ	102
การศึกษา	103
อาชีพ	104
การคมนาคม	104
สรุป	105
5 วัฒนธรรมบางลักษณะในพิธีทำขวัญ	106
ความหมายของคำว่า “ขวัญ”	106
คำที่เกี่ยวข้องกับขวัญ	107
ประเพณีทำขวัญ	107
ทำขวัญ 3 วัน	108
ทำขวัญเดือน	108
ทำขวัญจุก	109
ทำขวัญนาค	111
ทำขวัญป่าว-สาว	116
ประเพณีสู่ขวัญในภาคอีสาน	118
ทำขวัญข้าว	119
วิธีทำขวัญข้าวจังหวัดพระนครศรีอยุธยา	120
บทเชิญขวัญข้าวภาคใต้	121
ประเพณีการสู่ขวัญข้าวภาคเหนือ	124
ประเพณีทำขวัญข้าวภาคอีสาน	125
ทำขวัญเสา	127
ความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ในวรรณคดี	128
วัฒนธรรมบางลักษณะในพิธีทำขวัญ	129
สรุป	130
6 ความสำคัญของภาษาในการสืบทอดวัฒนธรรมไทย	131
ภาษากับการสืบทอดวัฒนธรรม	131
ความนิยมในการใช้ถ้อยคำในภาษาไทย	131

	หน้า
การใช้ถ้อยคำในสำนวนไทย	133
สำนวนไทยสะท้อนภาพสังคม	140
สำนวนที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบัน	145
สำนวนที่เกิดขึ้นใหม่	147
สุภาษิตพระร่วงสะท้อนลักษณะสังคมของคนไทย	147
สรุป	151
บรรณานุกรม	153
ครุฑ	157

มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม

บทที่ 1

ภาษากับวัฒนธรรม

ความสำคัญของภาษา

ภาษาเป็นมรดกทางวัฒนธรรมซึ่งมนุษย์ใช้เป็นเครื่องมือในการสื่อความคิด ความต้องการและอารมณ์ต่าง ๆ ภาษามีอยู่ทุกแห่งหนในสังคมมนุษย์ ซึ่งมีการติดต่อสื่อสารกันอยู่ตลอดชีวิต มนุษย์รับและถ่ายทอดวิทยาการต่าง ๆ จากบรรพบุรุษด้วยภาษา ภาษาจึงช่วยให้มนุษย์สามารถสร้างวัฒนธรรมไว้ได้

มนุษย์ใช้ภาษาพูดในการติดต่อสื่อสาร แสดงความคิด ความรู้สึก และประสบการณ์เพื่อให้เกิดความเข้าใจกันระหว่างผู้พูดกับผู้ฟัง และใช้ภาษาเขียนบันทึกเหตุการณ์ เรื่องราว ความคิดความเชื่อต่าง ๆ ของสังคมไว้เพื่อให้คนรุ่นหลังได้รู้เรื่อง และสืบต่อไปยังคนรุ่นใหม่ไม่ขาดสาย ดังนั้นภาษาจึงเป็นเครื่องจรรโลงวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นว่ามนุษย์เป็นผู้เจริญกว่าสัตว์เพราะมีภาษาใช้ ดังนั้นชุมชนที่อยู่ร่วมกันในสังคมและรวมกันเป็นประเทศชาติ ย่อมมีภาษาประจำชาติของตนเพื่อสื่อสารทำความเข้าใจกัน และเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ทำให้รู้ว่าเป็นชาติเดียวกัน

ทุกชาติย่อมมีภาษาพูดและภาษาเขียนของตน แต่บางประเทศต้องสูญเสียเอกราชตกไปอยู่ในอำนาจของชาติอื่น จำต้องยอมรับเอาภาษาพูดและภาษาเขียนของชนชาติที่เป็นผู้ครอบครองมาใช้ ความเป็นชาติจึงคงอยู่ไม่ได้เพราะคนในชาติไม่ได้ใช้ภาษาเดิมของตน ดังนั้นภาษาจึงเป็นเอกลักษณ์สำคัญที่แสดงความเป็นชาติและความมีเอกราช ภาษาไทยที่เราใช้พูดและใช้อ่านเขียนกันอยู่ทุกวันนี้เป็นมรดกตกทอดมาแต่บรรพบุรุษที่เราควรจะช่วยกันรักษา โดยพยายามเขียน อ่านให้ถูกต้อง ไม่พูดภาษาไทยปนต่างประเทศ ตลอดจนตั้งชื่อสถานที่ บริษัท ห้างร้าน โรงแรม โรงภาพยนตร์ และอื่น ๆ เป็นภาษาไทยเพื่อรักษาเอกลักษณ์ทางภาษาไว้

ภาษาเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ ที่เป็นศาสตร์เพราะเป็นเรื่องที่ศึกษาและพิสูจน์ได้ตามหลักวิทยาศาสตร์ ที่เป็นศิลป์เพราะเป็นสิ่งที่สามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในการสื่อความหมาย ทำความเข้าใจซึ่งกันและกันจนได้ชื่อว่าเป็นผู้ใช้ภาษาได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การใช้ภาษาในการสื่อสาร

ภาษาเป็นสิ่งที่มนุษย์คิดขึ้นมาโดยมีข้อตกลงยอมรับร่วมกันในสังคมนั้น ๆ มนุษย์ใช้ภาษาในการสื่อสารด้วยเสียงพูด กิริยาอาการต่าง ๆ (ภาษาท่าทาง) ตลอดจนรูปภาพและเครื่องหมาย (ภาษาภาพ) ต่อมามีการประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นใช้แทนเสียงพูด (ตัวหนังสือ) จะเห็นได้ว่ามนุษย์ใช้ภาษามากมายหลายแบบเพื่อทำความเข้าใจกัน จนเกิดปฏิกิริยาตอบสนอง

ภาษาที่มนุษย์ใช้สื่อสารในชีวิตประจำวัน แบ่งออกได้ดังนี้

1. วจนภาษา (ภาษาถ้อยคำ) ได้แก่ ภาษาพูดและภาษาเขียน
2. อวัจนภาษา (ภาษาไม่ใช่ถ้อยคำ) ได้แก่ การแสดงกิริยาท่าทาง สีหน้า แววตาและน้ำเสียง ประกอบกับถ้อยคำที่กำลังพูด เป็นต้น

การใช้ภาษาพูดและภาษาเขียน

เราใช้ภาษาอยู่ทุกวัน มนุษย์จำเป็นต้องติดต่อสื่อสารด้วยการพูดกับผู้อื่นอยู่เสมอ ทั้งทางด้านธุรกิจ ส่วนตัว หน้าที่การงานและสังคม ภาษาพูดเป็นภาษาที่ต้องใช้มากกว่าภาษาเขียน ภาษาพูดจึงมีความสำคัญมาก ในการที่จะช่วยสร้างความเข้าใจ สร้างความรัก ความสามัคคี และช่วยแก้ปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี อธิบดี ประธานาธิบดี เขาได้รับความสำเร็จ ก้าวหน้าขึ้นมาหรือกำลังจะล้มเหลว ไปนั้น ทุกอย่างขึ้นอยู่กับวิธีการ พฤติกรรมและคำพูดของเขา คำพูดจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ดังที่สุนทรภู่ กวีเอกของไทย ให้คติข้อเตือนใจไว้ว่า

“ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์
แม้พูดชั่วตัวตายทำลายมิตร

“เป็นมนุษย์สุดนิยมเพียงลมปาก
ถ้าพูดดีมีคนเขามาเมตตา

มีคนรักรสดีขอร้อยจิต

จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา”

(นิราศภูเขาทอง)

จะได้ยากโหยหิวเพราะชีวหา

จะพูดจาจงให้กระหึ่มให้เหมาะสมความ”

(สุภาษิตสอนหญิง)

จะเห็นได้ว่าถ้าใช้คำพูดดีจะมีคนรัก ถ้าพูดดีสำเร็จประโยชน์ตามที่ปรารถนา ดังนั้นคำพูดจึงเป็นเรื่องสำคัญมากในการสื่อสาร ควรพูดแต่คำที่ดีงาม มีประโยชน์ ประกอบด้วยเหตุผลให้ถูกกาลเทศะ ตามลักษณะของวัฒนธรรมไทย ในหนังสือสมบัติผู้ดี¹ กล่าวถึงวจีจริยา พอสรุปได้ดังนี้

1. ไม่ใช่ถ้อยคำหยาบคาย หรือใช้เสียงตวาด พูดจากระโชกกระชาก
2. ไม่กล่าวร้ายถึงญาติมิตรที่รักใคร่นับถือของผู้ฟังแก่ผู้ฟัง
3. ไม่กล่าววาจาติเตียนสิ่งเคารพหรือที่เคารพของผู้อื่นแก่ตัวเขา
4. เมื่อคนทำพลาดพลั้งสิ่งใด แก่บุคคลใดควรออกวาจาขอโทษเสมอ
5. เมื่อได้รับความเอื้อเฟื้อหรือความช่วยเหลือจากผู้อื่น ควรออกวาจาขอบคุณเขาเสมอ
6. ไม่เที่ยวติเตียนสิ่งของที่เขาดังแต่ไว้ในบ้านที่ตนไปสู
7. ไม่เอาเรื่องที่เป็นความลับมากล่าวให้อับอายหรือเจ็บใจ
8. พูดสิ่งใดยอมให้เป็นที่ยึดถือได้ ไม่ใช่ถ้อยคำมุสา
9. ไม่รับวาจาถลอง ๆ โดยมีได้เห็นว่า การจะเป็นได้หรือไม่
10. ไม่เยาะเย้ยถากถางผู้กระทำความผิดพลาด
11. ไม่ใช่วาจาข่มขู่ผู้อื่น
12. ไม่กล่าววาจาติเตียนของที่เขาหยิบยกให้ว่าไม่ดีหรือไม่พอ
13. ไม่ใช่วาจาโอ้อวดตนและลบหลู่ผู้อื่น
14. ไม่พูดลับปลับกลับกลอก ตลบตะแลง
15. ไม่พูดนินทาว่าร้าย ไม่พูดส่อเสียดยุยง ไม่ประจบสอพลอและไม่แข่งชกให้ร้ายผู้ใด

¹อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณคุณป้าจิว เสนะวัต, ณ เมรุวัดหิรัญบุรีวิหาร วังเวียนใหญ่กรุงเทพมหานคร, (ม.ป.ท., 2530), หน้า 90-128.

คำพูดที่ดีเหล่านี้เปรียบเหมือนน้ำทิพย์ขมิโลมใจ เพราะไม่มีใครชอบคำพูดไม่เพราะ
 อยากให้คนอื่น ๆ พูดดีและมีความจริงใจกับตนทั้งนั้น ไม่ใช่ปากหวานกันเปรี้ยว ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้

“อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นทราก แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
 แม้นเจิบอื่นหมิ่นแสนจะแคลนคลาย เจิบจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ”
 (เพลงยาวถวายโอวาท)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับความสำคัญของการพูดไว้
 ตอนหนึ่งว่า

“ปากเป็นเอกเลขเป็นโทโบราณว่า หนังสือตรีมีปัญญาไม่เสียหลาย
 ถึงรู้มากไม่มีปากลำบากตาย มีอุบายพูดไม่เป็นเห็นป่วยการ”
 (วาท์พระสมุทร)

คำพูดเป็นภาษาที่ต้องใช้โต้ตอบกันในการสื่อสาร อาจจะใช้ภาษาพูดสั้น ๆ พอฟังเข้าใจกันก็ได้
 การใช้ถ้อยคำติดต่อสื่อสารกับใครนั้น จะต้องใช้ให้เหมาะสมแก่บุคคล โอกาส และสถานการณ์ ภาษาไทยมี
 คำใช้เฉพาะโอกาสและบุคคลต่างกันไป ซึ่งจะต้องใช้ด้วยความระมัดระวัง เพื่อมิได้เกิดผลเสียต่อการสื่อสาร
 ทั้งในการพูดและการเขียน

ถ้าสังเกตถ้อยคำที่เราเปล่งเสียงออกมา กับถ้อยที่เราเขียนหรือบันทึก หรือตีพิมพ์ลงไปบนหน้า
 กระดาษ จะมีความแตกต่างกันน้อยมาก ทั้งนี้เพราะเราเขียนสิ่งที่เราพูดนั่นเอง ความแตกต่างกันมีเพียงแต่ว่า
 สิ่งที่เราเขียนนั้นได้รับการกลั่นกรองให้สละสลวย กะทัดรัดขึ้น การใช้ถ้อยคำบางคำซึ่งเราอาจจะใช้พูดจา
 สนทนากันได้ แต่ไม่นิยมใช้ในการเขียน

เราควรช่วยกันรักษาวินัยทางภาษาพูด คือ ต้องพูดให้ถูกตามหลักภาษา เช่น ตัว ร,ล ตัว
 ควบกล้ำ ใช้คำให้ตรงความหมายของภาษาที่พูด เช่น ปลอดภัย ไม่ใช่ ปอบใจ, ครู ไม่ใช่ กู เป็นต้น ภาษา
 เขียนก็เช่นเดียวกัน จะต้องเขียนให้ถูกต้องตามหลักภาษา เราควรภาคภูมิใจในภาษาไทยของเรา เพราะ
 เป็นภาษาที่มีเสียงไพเราะเหมือนดนตรี เป็นภาษาที่สามารถให้ความหมายได้อย่างลึกซึ้งยิ่งกว่าภาษาใด ๆ
 เราควรหันมาสนใจ โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ให้มากกว่าเดิมถึงแม้ภาษาเขียนจะมีแบบแผนกฎเกณฑ์การใช้
 เครื่องวัดกว่าภาษาพูด แต่กฎเกณฑ์เปลี่ยนแปลงไปได้ตามความนิยมของสังคมแต่ละยุคแต่ละสมัย ในการ
 สื่อสารถ้าเราใช้ภาษาไทยทั้งการพูดและการเขียนมีความพิถีพิถันเพียงใด การสื่อความหมายก็จะสัมฤทธิ์ผล
 มากขึ้นเพียงนั้น

ระดับของภาษาที่ใช้สื่อสาร

ภาษาพูดและภาษาเขียนที่เราใช้อยู่ในชีวิตประจำวัน แบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. ภาษาปาก ได้แก่ ภาษาซึ่งใช้ในการโอกาสต่าง ๆ ต่อไปนี้
 1. ภาษาที่ใช้สนทนาระหว่างบุคคลที่คุ้นเคยกัน
 2. ภาษาที่ใช้ในการซื้อขายตามท้องตลาด ร้านค้า ห้างสรรพสินค้าและโรงงานต่าง ๆ
 3. ภาษาที่ใช้ในท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น ถิ่นเหนือ ถิ่นอีสาน ถิ่นใต้ และถิ่นภาคกลาง

4. ภาษาที่ใช้เฉพาะกลุ่มชั่วคราวระยะเวลาที่นิยมกันได้แก่ ภาษาแสลง
5. ภาษาที่ใช้ในการเล่นพื้นบ้าน เช่น ลำตัด หนังตะลุง ลิเก จำอวด เป็นต้น
6. ภาษาในจดหมายส่วนตัวถึงบุคคลที่สนิทสนมกัน
7. ภาษาที่ใช้ในการเขียนบันทึกประจำวัน
8. ภาษาที่ใช้เป็นบทสนทนาในเรื่องสั้น นวนิยาย บทล้อ และบทละครเพื่อความสมจริง
9. ภาษาที่ใช้ประกาศ เช่น โฆษก พิธีกร
10. ภาษาที่ใช้รายงานต่อสังคม กีฬา การบันเทิง ที่ขึ้นอยู่กับโอกาสและความคุ้นเคยของ

คู่สนทนา

2. ภาษาถึงแบบแผน ได้แก่ภาษาซึ่งใช้ในโอกาสต่อไปนี้

1. ภาษาที่ใช้สนทนาระหว่างผู้ที่ไม่คุ้นเคยกันนัก
2. ภาษาที่ใช้สนทนาระหว่างผู้ที่มีการศึกษา
3. ภาษาที่ใช้สนทนาระหว่างผู้ต่างฐานะ คือ วิทยุฉิม คุณฉิม และชาติฉิม
4. ภาษาที่ใช้แนะนำบุคคลให้รู้จักกัน
5. ภาษาที่ใช้พูดในที่ประชุม เช่น การกล่าวเปิดอภิปราย สัมมนา ปาฐกถา ได้ว่าเป็นต้น
6. ภาษาที่ใช้เขียน บทความ ข่าวทั่วไป และคอลัมน์ต่าง ๆ ในสื่อมวลชน
7. ภาษาที่ใช้ในจดหมายธุรกิจ จดหมายส่วนตัวถึงบุคคลที่ไม่คุ้นเคย
8. ภาษาที่ใช้ประกาศ แจ้งความส่วนบุคคลหรือห้างร้าน องค์กรต่าง ๆ
9. ภาษาที่ใช้เขียนในเรื่องสั้น นวนิยาย สารคดี บทวิจารณ์ บทละคร ฯลฯ
10. ภาษาที่ใช้เขียนในวารสาร นิตยสาร หรือหนังสือที่น่าสนใจ เป็นต้น

3. ภาษาแบบแผน ได้แก่ภาษาที่ใช้ในโอกาสต่อไปนี้

1. คำกล่าวให้โอวาท คำปราศรัยสุนทรพจน์ของบุคคลสำคัญในโอกาสต่าง ๆ
2. การกล่าวในโอกาสที่เป็นพิธีกร เช่น การกล่าวต้อนรับ การกล่าวตอบ การกล่าวอวยพร การกล่าวถวายพระพร และการปิดการประชุม
3. การกล่าวแนะนำบุคคลสำคัญ การกล่าวแนะนำสุภาพสตรีที่ไม่คุ้นเคยกัน
4. ภาษาที่ใช้ในบทความบางเรื่อง บทวิจารณ์ และคำนำหนังสือ
5. ภาษาที่ใช้ในหนังสือประเภทตำรา แบบเรียน
6. ภาษาที่ใช้ในข้อเขียนเกี่ยวกับวิชาการสาขาต่าง ๆ
7. ภาษาที่ใช้ในวรรณกรรมประเภทสารคดี
8. ภาษาที่ใช้ในประกาศของทางราชการ หน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐ
9. ภาษาที่ใช้ในจดหมายราชการ รายงานทางราชการของหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐ
10. ภาษาที่ใช้เขียนเรียงความ ย่อความ และคำตอบในข้อสอบแบบอัตนัย
11. ภาษาที่ใช้ในหนังสืออ้างอิง เช่น พจนานุกรม สารานุกรม ปทานุกรม เป็นต้น

อย่างไรก็ตามภาษาที่ใช้ในสังคมหนึ่ง ๆ ต้องเป็นที่ยอมรับของคนในสังคมและถือว่าเป็นระเบียบแบบแผนถูกต้องตามมาตรฐานของการใช้ภาษา ทุกสังคมจะมีมาตรฐานทางภาษาของตน คือ พจนานุกรม ดังนั้น ผู้ใช้ภาษาในทุกสถานการณ์จึงควรคำนึงถึงความถูกต้อง หรือความนิยมของสังคมในขณะนั้น เพื่อให้การสื่อสารสำเร็จตามความมุ่งหมาย

วัฒนธรรมคืออะไร

คำว่า วัฒนธรรม เป็นคำซึ่งบัญญัติขึ้นจากคำว่า Culture ในภาษาอังกฤษมีใช้เป็นหลักฐานทางราชการครั้งแรก ในพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485 พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้นิยามคำว่า วัฒนธรรม ไว้ดังนี้

วัฒนธรรม น. สิ่งที่ทำให้เจริญงอกงามแก่หมู่คณะ, วิถีชีวิตของหมู่คณะ, ในพระราชบัญญัติวัฒนธรรมพุทธศักราช 2485 หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความกลมเกลียวก้าวหน้าของชาติ และศีลธรรมอันดีของประชาชน, ทางวิทยาการ หมายถึง พฤติกรรมและสิ่งทีคนในหมู่ผลิตสร้างขึ้นด้วยการเรียนรู้จากกันและกัน และร่วมใช้อยู่ในหมู่พวกของตน¹

เสรีयरโกเศศ² ให้คำนิยามของคำว่า วัฒนธรรม ดังนี้

วัฒนธรรม คือ สิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุง หรือผลิตสร้างขึ้นเพื่อความเจริญงอกงามในวิถีแห่งชีวิตของส่วนรวม

วัฒนธรรม คือ วิถีแห่งชีวิตของมนุษย์ในส่วนรวมที่ถ่ายทอดกันได้ เรียนกันได้ เอาอย่างกันได้

วัฒนธรรม คือ สิ่งอันเป็นผลิตผลของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้มาจากคนแต่ก่อนสืบต่อเป็นประเพณีกันมา

วัฒนธรรม คือความคิดเห็นความรู้สึก ความประพฤติและกิริยาอาการหรือการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ในส่วนรวมลงรูปเป็นพิมพ์เดียวกัน และสำแดงออกมาให้ปรากฏเป็นภาษา, ศิลปะ, ความเชื่อถือ, ระเบียบประเพณี เป็นต้น

วัฒนธรรม คือ มรดกแห่งสังคมซึ่งสังคมรับและรักษาไว้ให้เจริญงอกงาม

Harm J. De Blij³ กล่าวว่า วัฒนธรรมเป็นวิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เป็นการกระทำทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นพฤติกรรมทุกประเภทที่มนุษย์เรียนรู้และถ่ายทอดไปยังคนรุ่นหลัง

(A culture, then, is the way of life of a population, all their ways of doing things all the kinds of behavior they have learned and transmitted to successive generations.)

¹พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2530), หน้า 746.

²เสรีयरโกเศศ (นามแฝง), วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย, (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 93.

³Harm J. De Blij, *Human Geography*, (New York : John Wiley & Sons, 1977), p.142.

เซอร์สโกวิชส กล่าวว่า วัฒนธรรม คือ ทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์สร้างขึ้น (Culture is the man-made part of the Environment)¹

บรรจง ชูสกุลชาติ ได้สรุปความหมายของวัฒนธรรมในด้านต่าง ๆ ไว้ดังนี้
ในด้านสังคมวิทยา วัฒนธรรม หมายถึงพฤติกรรมอันดีงามที่บุคคลและสังคมถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมา

ในด้านสังคมศาสตร์ วัฒนธรรม หมายถึงพฤติกรรมทุกประการของมนุษย์ที่วิวัฒนาการมาและวิวัฒนาการไปในแนวทางการดำเนินชีวิต

ในแง่ภาษาศาสตร์ วัฒนธรรม เป็นคำสมาส วัฒนธรรม วัฒนธรรม วัฒนธรรม หมายถึง ความเจริญ ความมั่งคั่ง ธรรม หมายถึง ธรรมดา ธรรมชาติ ความดี

ความชั่ว ความไม่ดีไม่ชั่ว วัฒนธรรม ตามความหมายทางภาษาศาสตร์ จึงหมายถึง ธรรมดา ธรรมชาติของความเจริญ และความมั่งคั่งแห่งชีวิต ความเป็นอยู่และความเป็นไปของสังคม²

ความเห็นเรื่องความหมายของวัฒนธรรมดังกล่าวข้างต้น เป็นไปในทำนองเดียวกันสรุปได้ว่า วัฒนธรรม หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้นจากพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งเป็นสมาชิกในสังคม และถ่ายทอดสืบเนื่องกันมาอย่างมีแบบแผนเป็นมรดกของสังคม

✦ ลักษณะของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมมีลักษณะดังนี้

1. เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ มิใช่เกิดขึ้นเองโดยปราศจากการเรียนรู้มาก่อน เนื่องจากมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ เพราะพฤติกรรมส่วนใหญ่ของสัตว์เกิดจากสัญชาตญาณ ส่วนมนุษย์มีสมองที่มีคุณภาพ จึงรู้จักคิด สามารถถ่ายทอดและเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จากมนุษย์ด้วยกัน โดยเฉพาะจากกลุ่มบุคคลนั้นเป็นสมาชิกอยู่ เพราะฉะนั้นการเรียนรู้จึงเป็นลักษณะที่สำคัญยิ่งของวัฒนธรรม

2. เป็นมรดกทางสังคม วัฒนธรรมเป็นผลของการเรียนรู้และการถ่ายทอดของมนุษย์โดยใช้ภาษา เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดจากคนรุ่นก่อนมายังคนรุ่นหลัง ๆ ดำเนินต่อกันมาไม่ขาดสาย ภาษาจึงเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของวัฒนธรรม ถ้าปราศจากภาษา วัฒนธรรมจะไม่มี การถ่ายทอดหรือเพิ่มพูนขึ้น และคนก็จะมีสภาพไม่แตกต่างจากสัตว์ เพราะภาษาทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์

3. เป็นวิถีของชีวิตมนุษย์หรือเป็นแบบของการดำรงชีวิต การที่คนไทย คนอเมริกัน คนญี่ปุ่น หรือชาติอื่น ๆ มีความแตกต่างกัน และมีลักษณะเฉพาะของตนเอง ทำให้เราสามารถจำแนกวัฒนธรรมจากสังคมหนึ่งออกจากอีกสังคมหนึ่ง โดยไม่ต้องว่าวัฒนธรรมของใคร สูงต่ำล้ำหลัง หรือป่าเถื่อนกว่าของอีกวัฒนธรรมหนึ่ง เพราะวัฒนธรรมของแต่ละสังคมได้ดำเนินสืบเนื่องกันมา และมีการแสดงออกให้เห็นโดยแจ่มชัด แตกต่างกันไป

¹ มัจฉิตต์ อธิคมนันตะ, การเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2520) หน้า 3.

² บรรจง ชูสกุลชาติ, "ความหมายและปัญหาของวัฒนธรรม", วัฒนธรรมไทย, 2 : 56, กุมภาพันธ์, 2526.

4. เป็นสิ่งที่ไม่คงที่ วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไม่คงที่ จะเปลี่ยนช้าหรือเร็วขึ้นอยู่กับกาลเวลา และการยอมรับของสังคม เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้น วัฒนธรรมก็เปลี่ยนไปตามความต้องการของมนุษย์ที่คิดจะเปลี่ยนแปลงปรับปรุงวัฒนธรรมของตนให้เจริญก้าวหน้าขึ้น

ด้วยเหตุที่วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่คนสร้างขึ้น ไม่ใช่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ดังนั้นวัฒนธรรมจึงมีลักษณะเช่นเดียวกับคนที่เป็นเจ้าของ “วัฒนธรรมจึงเป็นมรดกทางสังคมที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ โดยแต่ละสังคมมีวัฒนธรรมของตนเอง เพราะมีวิถีชีวิตที่แตกต่างกันในแต่ละกลุ่มสังคม”¹

ประเภทของวัฒนธรรม

นักวิชาการด้านวัฒนธรรม แบ่งวัฒนธรรมในสังคมออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. วัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรม เกิดจากการกระทำของมนุษย์ ได้แก่

- ที่อยู่อาศัย อาหารการกิน เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค
- เครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ช้อน ส้อม ตะเกียบ จอบ เสียม ขวาน มีด ฯลฯ
- สิ่งก่อสร้าง เช่น บ้านเรือน ปราสาทราชวัง ดิگ โบสถ์ วิหาร ศาล สะพาน ถนนหนทาง ฯลฯ
- ยานพาหนะ เช่น เรือ รถ เครื่องบิน ดาวเทียม โทรศัพท์ ฯลฯ
- งานศิลปะ เช่น ภาพวาด รูปปั้น ดนตรี วรรณคดี ละคร ภาพยนตร์ ฯลฯ

และภาษา เครื่องแต่งกาย โบราณสถาน โบราณวัตถุ เป็นต้น

2. วัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม (จิตใจ) เป็นสิ่งที่ทำให้ปัญญาและจิตใจมีความเจริญงอกงาม หรือเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ได้แก่ การปฏิบัติทางศาสนา การปฏิบัติตามกฎหมายหรือขนบประเพณี ความเชื่อถือโชคกลางและเครื่องรางของขลังต่าง ๆ เป็นต้น

วัฒนธรรมทั้ง 2 ประเภทเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องในวิถีชีวิตแยกจากกันไม่ได้ บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์วัฒนธรรมทั้งทางวัตถุและจิตใจไว้ และสืบต่อกันมาเป็นเอกลักษณ์ของชาติ ดังนี้

ศิริ รอดบาง กล่าวไว้ว่า “สิ่งที่บอกความเป็นเอกลักษณ์ของชาติ ทำให้คนในชาติเรียกตัวเองว่าคนไทย และคนไทยมีความภาคภูมิใจในสมบัติล้ำค่าของตน ซึ่งไม่ด้อยกว่าสมบัติของอื่นใดทั้งสิ้นคือ วัฒนธรรม”²

สังคมใดมีความเจริญในทางวัตถุ (รูปธรรม) มากเกินไป แต่ความเจริญทางจิตใจ (นามธรรม) ด้อยไปก็เป็นความเสื่อม ถ้าหากเจริญในทางจิตใจมากเกินไป แต่วัตถุไม่เจริญตาม สังคมนั้นก็จะกลายเป็นชีวิตแบบนักบวช ซึ่งจะต้องตัดขาดออกไปจากสังคม หมู่ชนใดที่มีความเจริญทั้งทางวัตถุและจิตใจควบคู่กันไป หมู่ชนนั้นก็จะมีแต่ความเจริญรุ่งเรืองและสันติสุข

สาขาของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมมีความหมายครอบคลุมถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์สร้างขึ้น แบ่งออกได้เป็น 5 สาขา คือ

1. สาขาศิลปกรรม ประกอบด้วยสาขาวรรณกรรม สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และดนตรี เป็นต้น

¹สุภัตรา สุภาพ, สังคมและวัฒนธรรมไทย, (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2520), หน้า 140.

²ศิริ รอดบาง, “ความรักชาติของคนไทย” ใน บทความทางวัฒนธรรม, (กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา ม.ป.ท., 2520), หน้า 88.

2. สาขามนุษยศาสตร์ ประกอบด้วย ขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนา ศิลกรรม ปรัชญา คุณธรรม มารยาทในสังคม การปกครอง และกฎหมาย เป็นต้น

3. สาขาหัตถกรรม ประกอบด้วย การเย็บปักถักร้อย การแกะสลัก การทอผ้า การจักสาน การทำเครื่องปั้นดินเผา การทำเครื่องเงิน เป็นต้น

4. สาขากีฬาและนันทนาการ ประกอบด้วย การละเล่น มวยไทย กระบี่กระบอง การพักผ่อนหย่อนใจ เป็นต้น

5. สาขาคหกรรมศิลป์ ประกอบด้วย ความรู้เรื่องอาหาร การดูแลบ้านที่อยู่อาศัย เสื้อผ้า การแต่งกาย การอบรมดูแลเด็ก ความรู้เรื่องยา การใช้ยา เป็นต้น

ปราชญ์บางท่านแบ่งวัฒนธรรมออกเป็น 4 สาขา คือ

1. คติธรรม (ธรรมที่เป็นแบบอย่าง) หมายถึง วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับเรื่องจิตใจ ซึ่งใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตและได้มาจากศาสนา

2. เนติธรรม (หลักกฎหมาย) หมายถึง วัฒนธรรมทางกฎหมาย รวมทั้งระเบียบประเพณีที่มีความสำคัญเท่ากับกฎหมาย ซึ่งบางอย่างกฎหมายไม่ได้ห้ามไว้ แต่ถ้าใครทำเข้าก็เป็นสิ่งที่สังคมรังเกียจ เช่น การแต่งงานกันระหว่างหญิงชายพี่น้องร่วมสายโลหิต เป็นต้น

3. วัตถุธรรม หมายถึง วัฒนธรรมทางด้านวัตถุ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการกินคืออยู่ดี การก่อสร้างปูชนียสถาน ที่อยู่อาศัย และเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ

4. สหธรรม (ความเชื่ออย่างเดียวกัน) หมายถึง วัฒนธรรมทางด้านสังคม คุณธรรมต่าง ๆ ที่ทำให้คนอยู่ร่วมกันด้วยความผาสุก รวมทั้งมารยาทที่บุคคลจะต้องติดต่อเกี่ยวข้องกับกันในสังคม เช่น มารยาทในโต๊ะอาหาร มารยาทในการพูด มารยาทในการเข้าสังคม เป็นต้น

วัฒนธรรมหลักประจำชาติไทย

ประเทศไทยมีวัฒนธรรมอันดีงามสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ วัฒนธรรมของคนไทยที่สำคัญและเป็นวัฒนธรรมประจำชาติไทย มีดังนี้

1. ภาษา คนไทยมีภาษาและตัวอักษรไทย ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงประดิษฐ์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 1826 ภาษาไทยจึงเป็นมรดกตกทอดมาจนถึงทุกวันนี้ ถ้าเราไม่มีตัวอักษรและภาษาไทยใช้ เราจะรวมเป็นชาติไม่ได้ เพราะภาษาบอกให้รู้ว่าเป็นชาติเดียวกัน ภาษาไทยจึงเป็นเอกลักษณ์ของชาติที่สำคัญที่สุดที่แสดงถึงความเป็นไทยที่คนไทยควรภาคภูมิใจ เพราะในโลกนี้ชาติที่มีภาษาเฉพาะเป็นเอกลักษณ์ของตนมีน้อยมาก

2. ศาสนา คนไทยนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ศาสนาเป็นเครื่องช่วยยกระดับจิตใจให้สูงขึ้น คนในสังคมจะอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย รู้จักเคารพกฎหมาย ปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม เช่น ประเพณีทำบุญในวันสำคัญทางศาสนา ได้แก่ วันมาฆบูชา วิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา ประเพณีทอดผ้าป่า ทอดกฐิน เป็นต้น

3. พระมหากษัตริย์ ประเทศไทยมีพระมหากษัตริย์ปกครองประเทศมาตั้งแต่สมัยโบราณในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และในระบอบประชาธิปไตย พระองค์ทรงเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน เพราะองค์พระมหากษัตริย์ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยทศพิธราชธรรม ประชาชนยกย่องเทิดทูนและจงรัก

ภักดี จึงได้มีการแสดงออกทางวัฒนธรรมเพื่อถวายความเคารพต่อพระองค์ เช่น พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พระราชพิธีฉัตรมงคล พระราชพิธีรัชดาภิเษก (พระราชพิธีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงครองราชย์ครบ 25 ปี) และพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก (พระราชพิธีที่กระทำขึ้นในการที่พระมหากษัตริย์เสด็จดำรงสิริราชสมบัติยืนนานกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์) และพระราชพิธีทางศาสนาที่พระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล เป็นต้น

4. ประเพณีไทย เป็นเครื่องแสดงถึงวิถีชีวิตของคนไทยที่ได้เคยกระทำมาตั้งแต่บรรพบุรุษหลายชั่วอายุคน สืบทอดกันมาจนถึงชั้นลูกหลาน บางครั้งเรียกว่า ขนบประเพณี หรือขนบธรรมเนียมก็ได้ เช่น ประเพณีที่เกี่ยวกับชีวิต ได้แก่ ประเพณีโกนจุก ประเพณีบวช ประเพณีแต่งงาน และประเพณีเผาศพ ประเพณีในการสร้างบ้านปลูกเรือน ประเพณีทำบุญขึ้นบ้านใหม่ ทำบุญวันเกิด

นอกจากนี้ยังมีประเพณีเกี่ยวกับเทศกาลต่าง ๆ เช่น ตรุษ สงกรานต์ สารท ลอยกระทง เป็นต้น ปัจจุบันมีคำว่า ฟุตบอลประเพณี ก็คือ การแข่งขันกีฬาตามประเพณีที่เคยทำกันมา

5. ศิลปกรรม เป็นวัฒนธรรมที่แสดงออกถึงความรู้สึกของชนในชาติ ศิลปกรรมบางชนิดแสดงเอกลักษณ์ที่เป็นแบบอย่างเฉพาะตัว มีลักษณะอ่อนช้อยงดงาม ศิลปะส่วนใหญ่มีที่มาจากศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ ค่านิยม และอุดมคติ ศิลปินแต่ละคนย่อมแสดงออกซึ่งความรู้สึกนึกคิดของตนเองเฉพาะตัว และย่อมแสดงออกตามวัฒนธรรมของชาติตน ซึ่งมีอิทธิพลต่อการปลูกฝังความรักชาติ ความสามัคคี ความมีคุณธรรมให้เกิดขึ้นแก่ชนในชาติ ศิลปกรรมแบ่งออกได้ดังนี้

5.1 สถาปัตยกรรม ได้แก่ ปราสาท ราชวัง โบสถ์ วิหาร ฯลฯ

5.2 จิตรกรรม ได้แก่ ภาพที่ใช้เส้นอ่อนหวานมีชีวิตชีวา

5.3 ประติมากรรม ได้แก่ การปั้น การแกะสลักพระพุทธรูป ไม้ หินอ่อน โลหะ

5.4 ดนตรี ได้แก่ เพลงไทยเดิม เพลงไทยสากล เพลงชาวบ้าน ฯลฯ

5.5 วรรณคดี ทั้งร้อยแก้วร้อยกรอง ใช้ถ้อยคำไพเราะสละสลวย แฝงความหมายที่ลึกซึ้งกินใจ ถ่ายทอดความคิด อารมณ์และความรู้สึกให้เป็นที่เข้าใจ โดยใช้ภาษาเป็นสื่อ

5.6 นาฏศิลป์ ได้แก่ศิลปะเกี่ยวกับการฟ้อนรำ ขับร้อง ศิลปะการต่อสู้ (วิชากระบี่กระบองมวยไทย) เป็นต้น

6. กิริยามารยาทของคนไทย มีลักษณะสุภาพ อ่อนน้อม ละมุนละไม และรู้จักปรับตัวให้เข้ากับสังคมได้ดี เช่น รู้จักอ่อนน้อมต่อผู้ที่ควรอ่อนน้อม รู้จักกราบและไหว้สิ่งที่เคารพบูชาและบุคคลต่าง ๆ ตลอดจนวิธีการทำความเคารพพระมหากษัตริย์ พระบรมราชินีนาถ เป็นต้น

วัฒนธรรมไทยเป็นมรดกซึ่งบรรพชนได้ช่วยกันสร้างสมและสืบทอดต่อกันมา ทำให้เราได้ชื่อว่า เป็นชาติที่มีวัฒนธรรมมาแต่โบราณอันเป็นสิ่งที่แสดงว่าชาติไทยเป็นชาติที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่อดีตกาล

¹ ค่านิยม หมายถึงสิ่งที่กลุ่มสังคมหนึ่ง ๆ เห็นว่าเป็นสิ่งมีค่าควรแก่การกระทำ นำกระทำ นายยกย่อง หรือเห็นว่า

เอกลักษณ์ของชาติไทย

คำว่าเอกลักษณ์ หมายถึงลักษณะที่เหมือนหรือร่วมกัน เอกลักษณ์ของคนไทยถ้าไม่นับสิ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น ธงชาติ เพลงชาติ พระพุทธรูป ฯลฯ เรามีเอกลักษณ์ทางจิตใจ (นามธรรม) ซึ่งศึกษาจากประวัติศาสตร์และสังคมของชาติ พบว่าคนไทยมีลักษณะดังนี้

1. ความไม่หวงแหนสิทธิ ในประวัติศาสตร์ของชาติไทย เราได้รับคนที่มีบรรพบุรุษต่างจากเรามาเป็นส่วนหนึ่งของชนชาติเราอย่างสนิท เราไม่หวงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในบ้านเมืองไว้ให้เฉพาะคนที่สืบสายเลือดไทยมาแต่ดั้งเดิม เราไม่กีดกันต่างชาติ ต่างศาสนา เช่น เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ซึ่งเป็นฝรั่งชาติกริช พระยาเจ๊กอะหมัดซึ่งเป็นชาวเปอร์เซีย พระยาโชฎีกราชเศรษฐีเป็นชาวจีน เป็นต้น

2. มีเสรีภาพในการนับถือศาสนา พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก และทรงให้เสรีภาพแก่ประชาชน ใครจะนับถือศาสนาใดก็ได้ เช่น ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเคยพระราชทานที่ดินให้คณะเผยแผ่ศาสนา ใช้เป็นศาสนสถาน และใช้ทำการเผยแผ่ศาสนาที่แปลกไปจากที่ประชาชนส่วนใหญ่ นับถือกันด้วย

3. รักความสงบ ในประวัติศาสตร์ของไทยเราสามารถดำรงความเป็นเอกราชของชาติได้ เราไม่ไปรุกรานชาติอื่น เรามักรบเพื่อป้องกันอธิปไตยของตน

4. ความพอใจในการประนีประนอม เรานิยมการเจรจาประนีประนอมกัน

5. การไม่แบ่งชั้นวรรณะ ไม่มีการกดขี่คนคณะใด กลุ่มศาสนาหรือกลุ่มเชื้อชาติใด และไม่กดขี่กักกันสตรีเพศ เป็นต้น

คนไทยมีวัฒนธรรมทางจิตใจตั้งแต่มัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้คนไทยจะไม่เคร่งครัดเรื่องระเบียบวินัยและประเพณีมากนัก จนมีคำกล่าวที่ว่า ทำอะไรตามใจคือไทยแท้ ก็ตาม แต่คนไทยก็มีเอกลักษณ์ของความเป็นผู้มีน้ำใจดี มีเมตตากรุณาต่อบุคคลอื่น ๆ โดยไม่เลือกชาติชั้นวรรณะดังกล่าวข้างต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างภาษากับวัฒนธรรม

ในสังคมที่รวมกันเป็นประเทศย่อมมีภาษาใช้ร่วมกัน มีวัฒนธรรมหรือวิถีการดำเนินชีวิตร่วมกัน ทำให้ภาษาพัฒนาไปตามลักษณะค่านิยมของชนหมู่นั้น ๆ เพราะ “ภาษาเป็นผลิตผลของวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น และสามารถดัดแปลงแก้ไขให้เข้ากับสภาพแวดล้อม มนุษย์ต้องใช้ภาษาในการถ่ายทอดวัฒนธรรม และเป็นสื่อที่ใช้ในการสื่อสารกันระหว่างคนในกลุ่มสังคมเดียวกัน”¹ เราจะเห็นภาพสะท้อนวัฒนธรรมของกลุ่มชนได้จากการศึกษาค้นคว้าคำสำนวนในภาษา ดังนั้น ภาษากับวัฒนธรรมจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ แบ่งออกได้ดังนี้

1. ภาษาช่วยถ่ายทอดวัฒนธรรมไว้ให้มีสูญหาย ถ้าเราไม่มีภาษาเราคงไม่รู้จักและไม่เข้าใจอดีตวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในจดหมายเหตุ ตำนาน พงศาวดาร และวรรณคดีต่าง ๆ ทำให้เราทราบถึงประเพณีที่มีมาแต่โบราณ เช่น ประเพณีทำบุญตรุษ สงกรานต์ สารท ประเพณีบวช แต่งงาน เมาศพ เทศน์มหาชาติ ลอยกระทง เป็นต้น ประเพณีเหล่านี้ยังสืบทอดและถือปฏิบัติกันมาจนทุกวันนี้

¹ รุ่งอรุณ ทีฆชอุณเฑียร. “ภาษาและวัฒนธรรม”, วัฒนธรรมไทย, 1: 44, มกราคม, 2530

2. ภาษาเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนในชาติซึ่งบันทึกไว้ในวรรณกรรมลายลักษณ์และวรรณกรรมมุขปาฐะ (บอกเล่าต่อ ๆ กันมา) เช่น

ศิลาจารึกหลักที่ 1 (ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช) สะท้อนให้เห็นการดำเนินชีวิตของคนไทยสมัยสุโขทัย ลักษณะบ้านเมือง สภาพเศรษฐกิจ และสังคม ดังข้อความที่ว่า

“เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตัวเนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู”

“ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ปาลางก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้”

ในเพลงกล่อมเด็กซึ่งเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะสะท้อนให้เห็นสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน การอบรมสั่งสอนเด็กให้รู้จักมีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ เช่น

โถละเห่

โถ๊ะเห่เห่เห่

คลื่นซัดมาเหมือนจอก

พลัดพ้อพลัดแม่

ต่อเคิบหน้ากล้าแข็ง

เลี้ยงเจ้าไว้จะเอาบุญ

เจ้าขุนทะเลละลอก

ละลอกซัดมาเหมือนแหน

เลี้ยงเจ้าไว้จะเอาบุญ

มีเรือแรงจะแทนคุณ

เจ้าขุนทะเลละลอกเอย

3. ภาษาแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางด้านวัฒนธรรมของแต่ละสังคมตามลำดับ เช่น

ด้านภาษา - พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงประดิษฐ์อักษรไทยเมื่อ พ.ศ. 1826 และวิวัฒนาการมาเป็นตัวหนังสืออย่างที่ใช้กันทุกวันนี้ ปัจจุบันเรามีวิธีการติดต่อสื่อสาร เพื่อให้เกิดความเข้าใจในความคิดหรือความรู้สึกของกันและกัน โดยใช้เครื่องมือสื่อความหมาย เช่น วิทยุ โทรเลข โทรทัศน์ ปรินทรีย์ภายในประเทศและระหว่างประเทศ ตลอดจนระบบสื่อสารผ่านดาวเทียม เป็นต้น

ด้านศาสนา - สมัยโบราณคนมีฐานะดี นิยมสร้างวัด เพราะวัดเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของเด็กประชาชนนิยมฝากลูกหลานให้เรียนหนังสือที่วัด วัดในสมัยก่อนจึงมีมากมาย นอกจากใช้วัดเป็นสถานที่ประกอบพิธีทางศาสนา และศึกษาเล่าเรียนแล้ว ยังใช้เป็นที่พักผ่อนของเด็ก ๆ สมัยก่อนอีกด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

พิโรธทางทางมุ่งสู่กรุงเก่า

ดูภูมิฐานบ้านเมืองรุ่งเรืองยศ

ดูวัดวาอารามงามสล้าง

เมื่อครั้งกรุงยังสนุกสุขสบาย

ว่าเศรษฐีมีทรัพย์ไม่นับได้

ถ้านุตรใครไม่ซึ่งวัดวา

เจ้าของเขาเฝ้าเปรยเยาะเย้ยหยอก

พอกีสร้างอารามให้ตามใจ

ให้แสนเศร้าโศกในฤทัยสลด

ควรหรือลดละเป็นป่าน่าเสียดาย

บังกร้างโรยร่าน่าใจหาย

ได้ยินฝ่ายผู้เฒ่าท่านเล่ามา

สร้างวัดให้ลูกรักนั้นหนักหนา

ไปเล่นอารามเขาเศร้าฤทัย

กลับมابอกบิดาน้ำตาไหล

วัดจึงได้เกิดถอนกลาดคาชดา

(นิราศทวาราวดี-มหาฤกษ์)

4. ภาษาเป็นเครื่องแสดงระดับวัฒนธรรมของผู้ใช้ภาษา ภาษาไทยมีการใช้ถ้อยคำให้เหมาะสมกับฐานะของบุคคล นับตั้งแต่เครือญาติในครอบครัว ผู้น้อยพูดกับผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่พูดกับผู้น้อย และเราใช้คำราชาศัพท์กับพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนถึงถ้อยคำที่ใช้กับพระสงฆ์ และสุภาพชน เป็นต้น ตัวอย่าง

คำสรรพนาม-ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมฉัน กระหม่อม เกล้ากระผม กระผม หม่อมฉัน
ดิฉัน ข้าพเจ้า ข้า กู อ้าว ลือ คุณ ท่าน เธอ ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
ใต้ฝ่าพระบาท ฝ่าพระบาท

คำกริยา - คาย

พระเจ้าแผ่นดิน, พระบรมราชินี	ใช้ว่า	สวรรคต
พระยุพราช สยามมกุฎราชกุมาร	"	ทิวงคต
เจ้านายชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไป	"	สิ้นพระชนม์
หม่อมเจ้า	"	สิ้นชีพิตักษัย, ถึงชีพิตักษัย
หม่อมราชวงศ์, หม่อมหลวง	"	ถึงแก่กรรม
สมเด็จพระเจ้าพระยา	"	ถึงแก่พิราลัย
เจ้าพระยา	"	ถึงแก่อสัญกรรม
พระยา	"	ถึงแก่อนิจกรรม
พระ, หลวง, ขุน	"	ถึงแก่กรรม
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า	"	สิ้นพระชนม์
สมเด็จพระสังฆราช	"	สิ้นพระชนม์
พระสงฆ์	"	มรณภาพ, ถึงแก่มรณภาพ

คำในภาษาแสดงให้เห็นวัฒนธรรมไทยที่มีการนับถืออาวุโสลดหลั่นกันไปตามลำดับชั้น ซึ่งในภาษาอังกฤษไม่มี

5. ถ้อยคำภาษาเป็นประวัติวัฒนธรรมประจำชาติ เช่น

นาฬิกา มาจาก นาฬิกา แปลว่า มะพร้าว ทั้งนี้เพราะโบราณเราใช้นับเวลาโดยใช้กะลามะพร้าวเจาะรูแล้วนำไปลอยน้ำ เมื่อจมครั้งหนึ่ง ๆ ก็เรียกว่า นาฬิกาหนึ่ง

ทุ่ม โมง ยาม เป็นคำสะท้อนวัฒนธรรมความเป็นอยู่ สมัยก่อนเราตีฆ้องกลองบอกเวลา กลางวันใช้ฆ้องดั่งไม้ ๆ เราจึงเรียกว่า โมง กลางคืนใช้กลองดั่งทุ่ม ๆ เราจึงเรียกว่า ทุ่ม ส่วนคำว่า ยาม เกิดจากการเปลี่ยนเวรยามนั่นเอง

กินขันหมาก หมายถึง แต่งงาน

สำนวนนี้มาจากประเพณีแต่งงานที่จะต้องจัดขันหมากไปหมั้นขันหนึ่งก่อน เรียกว่า ขันหมากหมั้น พอถึงวันแต่งงานก็จะมีขันหมากอีก 2 อย่าง คือ ขันหมากเอก มีขันใส่หมากพลู ข้าวสารกับเตียบ¹ ใส่อาหารคาว ขันหมากเลวสำหรับใส่ขนมและผลไม้ไปให้ฝ่ายหญิง เพื่อใช้สำหรับเลี้ยงแขกและแจกจ่ายเพื่อนบ้าน

เก็บเบี้ยใต้ถุนร้าน หมายถึง เก็บเล็กผสมน้อย รวบรวมที่กระจัดกระจายอยู่มาไว้

สำนวนนี้สะท้อนให้เห็นชีวิตความเป็นอยู่ของคนสมัยโบราณ ซึ่งปรากฏในบทร้องประกอบการเล่นของเด็กว่า "วีริข้าวสาร สองทะนานข้าวเปลือก เลือกท้องโบลาน เก็บเบี้ยใต้ถุนร้าน คอยพานเอาคนข้างหลังไว้"

¹เตียบ หมายถึง ตะลุ่มปากผายมีฝาครอบ สำหรับใส่ของกิน

คำว่า เบี้ย เป็นเปลือกหอยเบี้ยที่คนโบราณใช้เป็นวัตถุกลางสำหรับซื้อขายสิ่งของสำหรับที่ขายของแต่ก่อนมักทำเป็นแคร์ยกพื้นให้สูงจากพื้นดินราวสองหนึ่งหรือสองสอง พื้นร้านก็ใช้ฟากที่ทำด้วยไม้ไผ่มีร่องพอที่เบี้ยจะหล่นลงไปได้ จึงมีส่วนเกี่ยวกับเบี้ย เช่น เบี้ยบ้ายรายทาง เบี้ยน้อยหอยน้อย สิบเบี้ยใกล้มือ ชายหน้าวันละห้าเบี้ย เป็นต้น

ไกลปืนเที่ยง หมายถึง ไม่รู้อะไรเพราะอยู่ห่างไกลความเจริญ

ส่วนนี้มาจากสมัยก่อนทางราชการจะยิงปืนบอกเวลาเที่ยง คนที่อยู่ไกลความเจริญ จึงไม่ได้ยินเสียงปืนบอกเวลาเที่ยง จึงกลายเป็นส่วนว่า ไกลปืนเที่ยง สะท้อนให้เห็นสภาพของสังคมที่ยังไม่เจริญ การคมนาคมติดต่อกันไม่สะดวก ซึ่งแตกต่างจากสังคมปัจจุบันไม่มีสภาพไกลปืนเที่ยงเหลืออยู่เลย

ข้าวยากหมากแพง หมายถึง ภาวะขาดแคลน, ทุพภิกขภัย

คำว่า หมาก หมายถึงผลไม้ชนิดอื่นด้วยนอกเหนือจากหมากกินกับพลู ส่วนนี้แสดงให้เห็นถึง ภาวะบ้านเมืองอดอยาก การเพาะปลูกไม่ได้ผล

ดกฟาก หมายถึง เวลาเกิด

สมัยโบราณตลอดลูกกันที่บ้านโดยมีหมอบ่าเป็นคนทำตลอด ลูกที่คลอดออกมาจะอยู่บนฟาก¹ จึงเรียกว่า ดกฟาก ซึ่งมีความหมายเป็นส่วนว่า เกียงไม่ดกฟาก หมายถึงเกียงอย่างไม่ยอมแพ้ ทำนองเดียวกับคนคลอดลูกยากนั่นเอง ปัจจุบันการคลอดลูกมักจะคลอดกันที่โรงพยาบาล

ด็กบาตรอย่าถามพระ หมายถึง จะให้อะไรแก่ผู้ที่เต็มใจรับอยู่แล้ว ไม่ควรถาม

ส่วนนี้มาจากการด็กบาตรของพุทธศาสนิกชน มีข้อห้ามว่าอย่าถามพระเรื่องอาหารที่จะถวาย ทั้งนี้เพราะมีพระวินัยห้ามพระภิกษุฉันของที่ผู้ถวายระบุชื่ออาหาร สะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมไทยในด้านการทะนุบำรุงพระศาสนาซึ่งมีสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

ทำตาเฟื่องดาสลึง หมายถึง ผู้หญิงที่ชอบทำตาสเล็กตาน้อยแสดงอาการว่าชอบพอรักใคร่ เป็น การทอดไมตรีในทางชู้สาว

คำว่า เฟื่อง เป็นเงินที่ใช้ในสมัยโบราณ 1 เฟื่องมีค่าเท่ากับ 8 อัฐ หรือเท่ากับ 12 สตางค์ครึ่ง ปัจจุบันไม่มีใช้แล้ว ส่วนคำว่าสลึงมีค่าเท่ากับ 25 สตางค์ ปัจจุบันเหรียญสลึงกำลังจะหมดไป

ส่วนนี้ปรากฏในบทสักราชของคุณพุ่ม (บุษบาทำเรือจ้าง) ว่า

“สัควาฟุ้งท้าวพุกหน้า
ทำตาเฟื่องดาสลึงดาสองไพ²
ให้หวงหึงดิงดิงกำลังโกรธ
ก่อนให้คนล้มถลาสักห้าพัน

พอปะดาแสนคมแล้วค้อนให้
แต่ค้อนใหญ่ค้อนน้อยกว่าร้อยพัน
ค้อนเป็นโบสถ์โบเสมานัยน์ดาฉัน
ค้อนให้ท่านแหยไปก็ได้เอ๋ย”

จะเห็นได้ว่า ภาษาที่ใช้เกี่ยวกับเงินตราได้เปลี่ยนแปลงไป ในสมัยนี้จึงไม่ใช่คำว่า เฟื่อง ไพ ทั้งใน ภาษาพูดและภาษาเขียน จึงกลายเป็นคำที่ตายแล้วในภาษา

¹ฟาก หมายถึง พื้นเรือนที่ใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกที่คั่นข้างบน

²ไพ หมายถึง มาตรฐานเงินที่ใช้กันอยู่แต่ก่อน 1 ไพเท่ากับ 2 อัฐ หรือประมาณ 3 สตางค์

แม่ร้อยชั่ง' ส่วนนี้มาจากการแสดงความสามารถของหญิงสาวในสมัยรัชกาลที่ 4 ถ้าหญิงสาวคนใด สามารถถเลงขนมเบื้องได้ จีบขนมจีบได้ลูกกลมปลายแหลมจีบละเอียด ปอกมะพร้าวไว้ได้ครบลาย และจีบพลูยาวได้กักรอบตลอดจีบ จึงจะสมควรได้รับสมญานามว่า "แม่ร้อยชั่ง" หรือ แม่ 8,000 บาท (1 ชั่ง = 80 บาท)

ผู้หญิงไทยสมัยรัชกาลที่ 4 จะได้ชื่อว่าเป็นสาวน้อยร้อยชั่ง หรือแม่ร้อยชั่ง มีราคาตัวสูงมาก จะต้องเป็นผู้มีความสามารถทางแม่บ้านการเรือนเป็นพิเศษ คำนี้ใช้เรียกหญิงสาวเท่านั้น ถ้าแต่งงานแล้วก็หมดค่าตัว ร้อยชั่ง (8,000 บาท)

อัฐยายซื้อขนมยาย หมายถึง เอาทรัพย์สินจากผู้ใดผู้หนึ่งซื้อหรือแลกเปลี่ยนของมีค่าของผู้นั้น เดิมหมายความว่า เอาทรัพย์สินจากผู้ปกครองของฝ่ายหญิงที่จะขอแต่งงานด้วย มอบให้เป็นสินสอดทองหมั้น มอบให้แก่ผู้ปกครองของหญิงนั้นโดยสมบูรณ์

คำว่าอัฐ หมายถึง เหยี่ยวทองแดงขนาดเท่าเหยี่ยวห้าสิบสตางค์ 8 อัฐ มีค่าเท่ากับ 1 เฟื้อง สะท้อนให้เห็นยุคสมัยที่ใช้เงินตรา สมัยใดใช้เบี้ยก็มีสำนวนเกี่ยวกับเบี้ย สมัยที่ใช้อัฐ เฟื้อง สลึง ก็มีสำนวนเกี่ยวกับอัฐ เฟื้อง สลึง เป็นต้น

อาภัพเหมือนปูน หมายถึง วาสนาน้อย

สำนวนนี้สะท้อนให้เห็นการต้อนรับแขกสมัยก่อน จะมีเขียนหมากอยู่ด้วย เวลามีแขกก็จะเรียกให้ตีมน้ำตีมหา กินข้าวกินปลา กินหมากกินพลู เราเอ่ยแต่พลูกับหมาก ไม่เอ่ยถึงปูนจึงเกิดสำนวนว่า อาภัพเหมือนปูน

ภาพสะท้อนวัฒนธรรมจากถ้อยคำสำนวนดังกล่าวข้างต้น เป็นประวัติทางวัฒนธรรม ซึ่งปัจจุบันวิวัฒนาการไปตามยุคสมัย

6. ภาษาสะท้อนให้เห็นลักษณะความเป็นอยู่ของสังคมของชนชาตินั้น ๆ เช่น

ชนชาติเอสกิโม มีคำที่ใช้เรียกหิมะมากมาย เพราะสภาพแวดล้อมเต็มไปด้วยหิมะและการดำรงชีวิตก็เกี่ยวข้องกับหิมะเป็นส่วนใหญ่

ชนชาติอินเดียนแดงในทวีปอเมริกา ดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยหัวมัน จึงมีคำเรียกหัวมันอยู่มาก

ประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรมต้องอาศัยฝนในการเพาะปลูกอย่างมาก จึงมีคำเรียกฝนลักษณะต่าง ๆ ได้แก่

ฝนชะช่อมะม่วง หมายถึง ฝนที่ตกเล็กน้อยประปรายในเดือนมกราคมถึงเดือนมีนาคมซึ่งเป็นระยะที่มะม่วงออกช่อพอดี

ฝนชะลาน ชวานาเรียกว่าฝนที่มักตกในระยะเวลาที่ยังนวดข้าวไม่เสร็จ

ฝนชู่ หรือฝนไล่ช้าง เรียกฝนที่ตกหนักโดยกะทันหันในระยะเวลาสั้น ๆ

ฝนเทียม เป็นฝนที่เกิดจากกรรมวิธีทางวิทยาศาสตร์

ฝนล้างฟ้า หมายถึงฝนที่ตกหนักตอนปลายฤดูฝน

ฝนท่าแก้ว (ถิ่น-ปักษ์ใต้) หมายถึงฝนลูกเห็บขนาดเล็ก เป็นต้น

นอกจากนี้ในภาษาไทยมีคำที่เกี่ยวกับการปรุงอาหารเป็นจำนวนมาก เช่น คลุก คั้น เคี้ยว จี บั้ง ผัด เผา ต้ม ทอด นึ่ง ยำ อย่าง อบ เป็นต้น

คำเกี่ยวกับรสอาหาร เช่น กร่อย ชื่น เค็ม ซืด เบี้ยว ปร่า ผาด มัน หวาน ถ้อยคำเหล่านี้ บ่งบอกวัฒนธรรมของชาตินั้น ๆ

7. ภาษาเป็นเอกลักษณ์ของชาติซึ่งยึดเหนี่ยวคนทั้งชาติให้คำนึงถึงความเป็นชาติเดียวกัน ถ้าชาติใดรักษาวัฒนธรรมทางภาษาของตนไว้ไม่ได้ ภาษาถูกทำลายก็เหมือนชาติถูกทำลาย เช่น

ประเทศพม่าและอินเดีย ใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาราชการ เพราะเป็นเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจ

ประเทศลาวและเขมร ต้องใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาราชการ

ประเทศมอญ ซึ่งเคยเป็นชาติที่รุ่งเรืองในอดีต ปัจจุบันมอญใช้ภาษาและขนบธรรมเนียมอย่างพม่า ปัจจุบันภาษามอญเกือบสูญไปแล้ว

พวกมองโกลมีความเก่งกล้าในการรบ เมื่อเข้าครอบครองประเทศใดก็รับเอาวัฒนธรรมของชาตินั้น ในที่สุดก็ถูกกลืนชาติ กลายเป็นคนของประเทศที่ตนเข้าครอบครองได้

ไทยอาหม เข้าครอบครองแคว้นอัสสัมของอินเดียได้ แต่รับวัฒนธรรมของอินเดียมาใช้โดยไม่รู้จักปรับปรุงให้เข้าลักษณะวัฒนธรรมของตน ในที่สุดไทยอาหมก็มีวิถีชีวิตเป็นชาวอินเดียไปหมด

ชาติที่มีภาษาพูดหลายภาษา เช่น จีน อินเดีย ฟิลิปปินส์ ประเทศเหล่านี้มีปัญหาทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีเป็นอย่างมาก

สหรัฐอเมริกา เป็นประเทศที่ทุกคนพูดภาษาอังกฤษได้ ทั้งการอ่านการเขียนและการฟัง ได้เป็นอย่างดี จึงทำให้มีความเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็วแทบทุกด้าน ทั้งนี้เพราะคนในประเทศพูดภาษาเดียวกัน

ประเทศใดที่ไม่สามารถรักษาวัฒนธรรมทางภาษาไว้ให้เป็นเอกภาพได้ ชาตินั้นก็ย่อมไม่สามารถรักษาเอกลักษณ์ของชาติไว้ได้ และย่อมเสียเอกราชได้ง่าย

ชาติไทยมีตัวอักษรและภาษาไทยเป็นเอกลักษณ์ของชาติ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวความเป็นไทยให้คงอยู่ได้ทุกวันนี้ เพราะภาษาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยที่จะขาดเสียมิได้ วัฒนธรรมย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยอันใด ภาษาไทยก็มีการเปลี่ยนแปลงไปฉนั้น ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงในภาษาไทยไว้ว่า

อ่านอ่านรำคาญชื่อ

อย่างเราไม่เข้าใจ

ภาษาสมัยใหม่

อ่านนักชกวิงเวียน

แบบเก๋เขวภาษา

อ่านเมื่อเหลือกำลัง

อ่านไปไม่ได้เรื่อง

แต่งกันแสนพันเผื่อ

แบบหนังสือสมัยใหม่

ภาษาไทยเขาไม่เขียน

ของถูกใจพวกนักเรียน

เขาช่างเพียรเสียจริงจัง

สมมุติว่าแบบปรัง

ฟังไม่ได้คลื่นได้เหลือ

ชักชวนเคื่องเครื่องให้เบื้อ

อย่างภาษาบ้านน้ำลาย

ไอ้ว่าภาษาไทย
คนไทยไพร่กลบกลาย

ช่างกระไรจนฉิบหาย
เป็นไอ้ด'บ้านำบัคลี
(ภาพย์เห่เรื้อยุคใหม่ - รัชกาลที่ ๑)

ภาษาย่อมมีการเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดาเช่นเดียวกับวัฒนธรรมชนิดอื่น ๆ เมื่อมีการเจริญเติบโตแล้วก็ย่อมเสื่อมและตายไปในที่สุด ภาษาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ใหม่ ๆ เสมอ ถ้าสื่อสารกันเข้าใจได้ไม่ควรถือว่าผิดหรือถูก ผู้ใช้ภาษาที่นิยมใช้ภาษาต่างประเทศโดยเฉพาะปัจจุบันนี้นิยมใช้ภาษาอังกฤษ แต่ถ้าหากนำมาใช้มากเกินไปก็ควรระลึกไว้ว่า “ความเป็นชาติจะคงอยู่ไม่ได้ถ้าคนไทยไม่ใช้ภาษาเดิมของตน”

วัฒนธรรมในการใช้ภาษา

การใช้ภาษามีความสำคัญต่อการสื่อสารในชีวิตประจำวัน การติดต่อสื่อสารจะเกิดประโยชน์มากที่สุดก็ต่อเมื่อผู้รับสารสามารถถ่ายทอดให้ผู้อื่นเข้าใจได้มากที่สุด พฤติกรรมที่ถ่ายทอดข่าวสารออกมาให้คนอื่นรับรู้นี้กลายเป็นวัฒนธรรมที่เป็นวิถีชีวิตของคนในสังคมได้

รัฐประณี นาคทรพรพ ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับวัฒนธรรมในการใช้ภาษาไว้ 3 ประการสรุปได้ดังนี้

1. ภาษาไทยเรามีระเบียบในการใช้ถ้อยคำให้เหมาะสมกับฐานะของบุคคล นับตั้งแต่เครือญาติในครอบครัว ไปจนถึงบุคคลในสังคมระดับชาติและบุคคลที่เราเกิดทุน คือพระมหากษัตริย์ เรามีคำราชาศัพท์ซึ่งรวมไปถึงถ้อยคำที่ใช้กับพระสงฆ์ ข้าราชการ และสุภาพชนด้วย
2. ภาษาไทยมีวิธีใช้ถ้อยคำและข้อความที่เปลี่ยนแปลงไปให้เหมาะสมกับสถานการณ์ และความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เช่น การใช้สรรพนามระหว่างผู้พูดกับผู้ฟัง จะใช้แตกต่างกันตามฐานะและโอกาส
3. ภาษาไทยของเราอุดมไปด้วยถ้อยคำ สำนวน และภาษิต ซึ่งบรรพบุรุษได้ถ่ายทอดภาษาที่ไพเราะงดงามมาสู่คนรุ่นปัจจุบัน ซึ่งคนไทยมักชอบพูดติดปาก ทั้งที่มีเสียงสัมผัสและไม่มีเสียงสัมผัส เช่น

น้ำขุ่นไว้ใน น้ำใสไว้นอก	เข้าตามตรอก ออกตามประตู
ไถ่ถามเพราะชน คนงามเพราะแต่ง	ขิงก็รา ข่าก็แรง
กินน้ำได้ศอก	ขว้างงูไม่พันคอ ฯลฯ ^๑

ลักษณะภาษาไทยมีเสียงสัมผัสกันมาก สังเกตได้จากการตั้งชื่อสถานที่สำคัญต่าง ๆ ก็นิยมให้คล้องจองกัน เช่น ชื่อประตูพระบรมมหาราชวัง มีดังนี้

วิมานเทเวศร์ วิเศษไชยศรี มณีนพรัตน์ สวัสดิโสภา เทวาพิทักษ์ ศักดิ์ไชยสิทธิ์ วิจิตรบรรจง
อนงค์ารักษ์ พิทักษ์บวร สุนทรทิสรา เทวาภิรมย์ อุดมสุदारักษ์ เป็นต้น

ในการพูดเพื่อถ่ายทอดความคิด ความรู้สึก ความเชื่อ หรือทัศนคติของตนไปสู่คนอื่น ต้องคำนึงถึงมารยาทในการใช้ภาษาเสมอ ไม่ว่าจะใช้ภาษาเพื่อแสดงความคิดเห็น เพื่อสั่งสอน เพื่อสร้างสรรค์หรือบอกกล่าวก็ตาม ให้ถือสุภาษิตว่า “พูดดีเป็นศรีแก่ตัว พูดชั่วอัปราชัย”

^๑โซ้ต (sot) เป็นภาษาฝรั่งเศส แปลว่า ไถ่

^๒รัฐประณี นาคทรพรพ, “วัฒนธรรมในการใช้ภาษา”, ใน บทความทางวัฒนธรรม, (กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา ม.ป.ท. 2520), หน้า 8-13.

ความแตกต่างของวัฒนธรรมการใช้ภาษา

เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า มนุษย์ใช้ภาษาเป็นเครื่องมือในการสื่อความคิด ความต้องการและอารมณ์ต่าง ๆ พฤติกรรมการใช้ภาษาของมนุษย์เป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้ ดังนั้นภาษาจึงเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและพฤติกรรมทางสังคม

ถึงแม้ว่าเราจะไม่ได้แบ่งระดับชั้นของคนในสังคมอย่างชัดเจน แต่เราก็รู้สึกถึงความแตกต่างของคนในสังคมได้จากการใช้ภาษา คนที่อยู่ในฐานะต่างกันจะใช้ภาษาคนละระดับ นอกจากนี้โอกาสและกาลเทศะในการสื่อสารก็ทำให้ใช้ภาษาแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพการณ์นั้น ๆ โดยทั่วไปคนในสังคมจะใช้ภาษาในการติดต่อสื่อสารกันเข้าใจเพียงใด ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบดังนี้

1. อายุ อายุของคนแต่ละวัยมีวิธีการดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน เช่น วัยรุ่นจะเป็นวัยที่ตื่นเต้นกับการเปลี่ยนแปลง พร้อมเสมอที่จะรับสิ่งใหม่ ๆ เข้ามาใช้ในภาษาพูดของตน เขาจะเบื่อภาษาที่ใช้พูดอยู่จำเจ ซ้ำซาก ส่วนผู้สูงอายุอาจจะไม่สนใจคำใหม่ คำสแลงมากนัก พอใจที่จะใช้ภาษาของตนที่เคยใช้มามากกว่า สำหรับวัยเด็กซึ่งเรียนรู้คำศัพท์ในภาษาน้อยก็จะใช้ภาษาแตกต่างไปจากผู้ใหญ่ ในขณะที่เด็กพูดกับผู้ใหญ่ก็ต้องเลือกใช้คำสรรพนามให้ถูกต้องเหมาะสมกับวัยและฐานะของผู้ใหญ่ด้วย ทั้งนี้เพราะสังคมไทยต้องเคารพยกย่องผู้อาวุโสกว่า ถ้าจะพูดกับคนรุ่นราวคราวเดียวกัน ก็ต้องใช้สรรพนามอีกอย่างหนึ่งตามความใกล้ชิดสนิทสนมมากน้อยก็ย่อมใช้ภาษาต่างกัน

2. เพศ ชายหญิงใช้ภาษาต่างกัน ภาษาไทยมีคำใช้เฉพาะเพศชาย เช่น ครับ ผม อ้าว ลือ กระผม ขอรับ ขอรับกระผม พะยะคะ โก้ หล่อ สมาร์ท วัลจรูจ บิ๊กบีน งบอาจ ฯลฯ เพศหญิงก็มีคำใช้เฉพาะผู้หญิงไม่ใช้ปนกับผู้ชาย เช่น หญิง นาง นางสาว แม่ ตะ ขา จำ นะคะ เจ้าคะ เพคะ ้วย! เตียน ดิฉัน คุณนาย ไฉไล ฯลฯ ผู้หญิงมักจะใช้ภาษาที่บอกรอภรณ์ความรู้สึกมากกว่าเพศชาย เช่น ข้าวขาว ดีดี โกรธโกรธ น้อยเหน้อยแหล่ อ้อ! ส่วนผู้ชายใช้คำสบถมากกว่าผู้หญิง เป็นต้น

3. สถานการณ์และอาชีพแตกต่างกันย่อมใช้ภาษาต่างกัน บุคคลที่ประกอบอาชีพเดียวกันหรือมีความสนใจร่วมกันมักมีคำศัพท์ที่ใช้เฉพาะกลุ่มหรืออาชีพนั้น ๆ เช่น หมอ วิศวกร ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างทอ ช่างพิมพ์ ช่างประดิษฐ์ ทนายความ ครู ทหาร ตำรวจ ฯลฯ ในบางโอกาสการใช้ภาษาก็แตกต่างกันเช่น ภาษาที่ใช้อย่างเป็นทางการมีพิธีการ ใช้ภาษาอย่างหนึ่ง แต่ถ้าในสถานการณ์ที่เป็นกันเองสนิทสนมคุ้นเคยกันก็จะใช้ภาษาอีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น

4. สถานภาพทางสังคม หมายถึงระดับความเป็นอยู่ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ การศึกษาที่แตกต่างกันทำให้คนในแต่ละระดับใช้เสียงในภาษาต่างกัน ความมั่นใจในการใช้ภาษาต่างกัน เช่น ผู้น้อยจะพูดกับผู้บังคับบัญชา แม้ถ้าจะพูดกับเศรษฐินี นักเรียนพูดกับครู-อาจารย์ ลูกจ้างพูดกับเจ้านาย หรือการพูดกับพระสงฆ์ พระราชวงศ์ ตลอดจนพูดกับองค์พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ก็ย่อมมีภาษาใช้เฉพาะอีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้การใช้ภาษาของบุคคลในสังคมจึงเป็นเครื่องแบ่งชนชั้นของบุคคลด้วย

5. สถานภาพทางภูมิศาสตร์ คนที่อยู่ต่างท้องถิ่นห่างไกลกัน การออกเสียงและการใช้ถ้อยคำบางคำจะแตกต่างกัน เช่น คนภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคใต้ เป็นต้น ถึงแม้จะใช้ภาษาแตกต่างกัน แต่ก็ใช้ภาษาไทยเหมือนกัน

ความเปลี่ยนแปลงด้านการใช้ภาษา

ภาษาย่อมมีการเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา เช่นเดียวกับวัฒนธรรมชนิดอื่น ๆ การเปลี่ยนแปลงของภาษาเปลี่ยนแปลงมาอย่างค่อยเป็นค่อยไป ตั้งแต่ยุคสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงที่เริ่มเห็นชัดเจน ก็คือสมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มต้นสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา พระองค์ทรงออกประกาศที่เกี่ยวกับการใช้ภาษาให้ถูกต้อง เช่น ประกาศให้ใช้คำ กับ แก่ แต่ ต่อ แต่ ใน ยัง ในที่ควร ฯลฯ

รัชกาลที่ 5 ได้ทรงประกาศตั้งสมาคมภาษาไทย เพราะมีภาษาใหม่ ๆ เกิดขึ้นในสมัยนั้นอย่างมาก ทำให้ภาษาไทยเสื่อมลงเป็นอันมาก พระองค์จึงทรงตั้งสมาคมนี้ขึ้น โดยกำหนดคุณสมบัติของสมาชิกไว้ดังนี้

1. ต้องตั้งใจว่าจะไม่ใช้ภาษาอย่างเลวทรามที่เกิดขึ้นด้วยตนเองเป็นอันขาด
2. จะไม่ยอมรับเข้าใจภาษาเลวชนิดนี้ ซึ่งผู้ใดจะมาพูดด้วยเป็นอันขาด
3. จะตั้งใจแนะนำบอกเล่าสั่งสอนแก่บริษัท บริวารของตัวหรือเพื่อนข้าราชการ และผู้หนึ่งผู้ใดที่ได้มาพูดแก้ตัวด้วยภาษาเลวทรามเช่นนี้ ให้รู้ว่าคำที่พูดนั้นผิด ไม่เกรงใจ และไม่เพิกเฉยตามแต่จะเป็นไปด้วยถือว่าไม่ใช่ธุระ
4. จะลงโทษแก่ผู้ที่อยู่ในอำนาจ เช่น เสมียน ทนาย เขียนหนังสือมีคำผิดมาต้องให้ไปเขียนเสียใหม่ อย่ายอมรับคำที่ผิดนั้นว่าเป็นที่เข้าใจ

พระราชดำรัสนี้พอสรุปได้ว่า

1. ควรใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง
2. ไม่ควรยอมรับผู้ที่ใช้ภาษาไทยผิด ๆ
3. ควรช่วยกันแก้ไขภาษาผิด ๆ ของผู้อื่นให้ถูกต้อง
4. ควรส่งเสริมให้ผู้เกี่ยวข้องกับเราได้ใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง

รัชกาลที่ 6 ทรงสนพระทัยในเรื่องของความเปลี่ยนแปลงทางสำนวนภาษาเช่นเดียวกัน พระองค์จึงทรงตั้ง วรณคดีสโมสรขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2457 เพื่อส่งเสริมการแต่งหนังสือ โดยตั้งกรรมการไว้ตรวจหนังสือที่แต่งดี แล้วพระราชทานรางวัลกับประทับพระราชลัญจกรบนหนังสือที่แต่งดีนั้น หนังสือที่ควรได้รับรางวัลตามลักษณะของวรณคดีสโมสรก็คือ

1. เป็นหนังสือดี กล่าวคือ เป็นเรื่องที่สมควรซึ่งที่สาธารณชนอ่านได้โดยไม่เสียประโยชน์ คือไม่เป็นเรื่องทุภาษิต ถ้าเป็นเรื่องชักจูงความคิดผู้อ่านไปในทางอันไม่เป็นแก่นสาร ถ้าซึ่งจะชวนให้คิดจุ่นวายไปในทางการเมืองอันเป็นเครื่องรำคาญแก่รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดังนี้ เป็นต้น
2. เป็นหนังสือแต่งดี ใช้วิธีเรียบเรียงอย่างใด ๆ ก็ตาม แต่ต้องให้เป็นภาษาไทยอันดีถูกต้องตามเยี่ยงที่ใช้ในโบราณกาล ถ้าในบัดยุคนี้กาลก็ได้ ไม่ใช้ภาษาซึ่งเลียนภาษาต่างประเทศ ถ้าใช้วิธีผูกประโยคประชันตามแบบภาษาต่างประเทศ เช่นใช้ว่า “ไปจับรถไฟ” แทน “ไปขึ้นรถไฟ” ถ้า “โดยสารรถไฟ” และ “มาสาย” แทน “มาช้า” ถ้า “มาล่า” ดังนี้เป็นตัวอย่าง

ในสมัยรัชกาลที่ 8 จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีก็พยายามที่จะปฏิวัติภาษาไทยให้มีลักษณะเป็นเอกลักษณ์แบบไทย ๆ คือให้เขียนง่ายและอ่านง่ายขึ้น แต่ไม่ใคร่นิยม

ในสมัยปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงสนพระทัยและทรงห่วงใยในความเปลี่ยนแปลงของภาษาไทย ดังพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่นักบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2502 มีข้อความตอนหนึ่งว่า

“ในปัจจุบันนี้ ปรากฏว่าได้มีการใช้ถ้อยคำออกจะฟุ่มเฟือย และไม่ตรงกับความหมายอันแท้จริงอยู่เนื่อง ๆ ทั้งการออกเสียงก็ไม่ถูกต้องตามอักขรวิธี ถ้าปล่อยให้เป็นอย่างนี้ ภาษาของเราจะมีแต่จะทรุดโทรม ชาติไทยเรามีภาษาของเราใช้เองเป็นสิ่งอันประเสริฐอยู่แล้ว เป็นมรดกอันมีค่าตกทอดมาถึงเราทุกคนจึงมีหน้าที่ต้องรักษาไว้”

จะเห็นได้ว่า องค์พระประมุขทรงห่วงใยเรื่องความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในภาษาไทยมากเพราะไทยมีภาษาไทยที่แสดงความเป็นเอกลักษณ์ของชาติ บางประเทศต้องสูญเสียเอกราชตกไปอยู่ในอำนาจของชาติอื่น จำต้องยอมรับเอาภาษาพูดและภาษาเขียนของชนชาติที่เป็นนายมาใช้ในราชการ จึงคงความเป็นชาติอยู่ไม่ได้ เพราะภาษาเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นพวกเดียวกัน หรือชาติเดียวกัน

การเปลี่ยนแปลงในภาษาพูดที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือ คำบางคำเดิมมีใช้อยู่เป็นปกติในภาษาปัจจุบันไม่นิยมใช้ในความหมายเดิม กลายความหมายเป็นคำไม่สุภาพ เช่นคำว่า “เอา” (ยึด, รั้งไว้, พา, นำ, ต้องการ, ถือ) ความหมายกลายเป็นคำไม่สุภาพ ใช้คำว่า รั้ง แทน เช่น เอาไหม - รั้งไหม

กิน เป็นคำไทยแท้ ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นใช้ ทาน, รับประทานแทน

เรียน เดิมหมายถึงการศึกษาหาความรู้ความชำนาญ ปัจจุบันหมายถึง บอกให้ผู้ใหญ่หรือ นายทราบ

ไข่ ลักษณะนามว่า ฟอง ปัจจุบันเรียกเป็น ไบ

หมา, วัว, ควาย ปัจจุบันกลายเป็นคำไม่สุภาพ ต้องใช้ สุนัข โค กระบือ

ส้วม ปัจจุบันใช้ว่า ห้องน้ำ

รู้ ปัจจุบันใช้ว่า ทราบ เป็นต้น

ภาษามีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและสถานการณ์ ปัจจุบันการใช้ภาษาพูดมีข้อบกพร่องอยู่เกือบทุกวงการ เช่น หนังสือพิมพ์ ใช้คำและสำนวนแปลก ๆ เช่น กระทรวงพาณิชย์ส่งออกมันสำปะหลังจำนวน 100 ตัน แทนที่จะใช้ว่า กระทรวงพาณิชย์ส่งมันสำปะหลังออก 100 ตัน หรือ ผู้พูดมักจะไม่ ออกเสียง ร, ล ควบกล้ำให้ชัดเจน อ่านตัวอักษรย่อในคำที่ไม่ควรย่อหรืออ่านเวลาผิด ๆ เช่น แก้วจุดศูนย์ ๆ นอ แทนที่จะอ่านว่า แก้วนาฬิกา นอกจากนี้นักวิชาการยังนิยมพูดภาษาอังกฤษปนภาษาไทยตลอดเวลา ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเช่นนี้เป็นธรรมชาติของการรับและการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของชาติอื่น ๆ มา ดัดแปลงผสมผสาน ควรเลือกรับแต่สิ่งที่ดีและขจัดสิ่งที่ไม่ดีออกไป เพื่อรักษาวัฒนธรรมในการใช้ภาษาที่ดี ไว้เป็นเอกลักษณ์ของชาติ เพราะสิ่งที่ทำให้ชาติมีวัฒนธรรมร่วมกัน ซึ่งปรากฏเด่นที่สุดก็คือ ภาษาของชาติ

ปัญหาทางวัฒนธรรม

มีคำกล่าวว่า ปัจจุบันนี้ วัฒนธรรมทางวัตถุเจริญ แต่วัฒนธรรมทางจิตใจเสื่อมลง ค่านิยมของคนไทยเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคมและสิ่งแวดล้อม คนส่วนใหญ่ถือว่าเงินและวัตถุเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ได้มาซึ่งอำนาจ ตำแหน่ง ความมีหน้ามีตา และความเคารพ ฯลฯ ดังนั้นคนมีเงินมีฐานะจึงได้รับการยกย่องจากสังคมซึ่งนิยมวัตถุ

ความเจริญทางวัตถุเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ด้วยตาและรู้สึกได้ด้วยใจว่า วัตถุสิ่งของที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อความสะดวกสบายในการดำรงชีวิตได้วิวัฒนาการมาตามลำดับ เช่น

กระท่อม → บ้าน → ดึก → อพาร์ตเมนต์ → คอนโดมีเนียม → เทวณเฑาะส์ เป็นต้น
 เครื่องอำนวยความสะดวกมีเพิ่มมากขึ้น เช่น เตาไฟฟ้า เครื่องซักผ้า เครื่องบิน โทรศัพท์ ดาวเทียม
 โทรทัศน์ ภาพยนตร์ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้น ปัญหาที่ตามมาคือ

1. คนส่วนใหญ่นิยมวัตถุ หลงใหลวัตถุ จิตใจก็คอยแต่ละโมภโลกมาก ด้วยความเข้าใจว่า การ
 มีวัตถุสิ่งของเครื่องใช้มาก ๆ เป็นเครื่องวัดเกียรติยศ ศักดิ์ศรี ภูมิรัฐ สังคมยอมรับและเป็นที่น่าหน้าถือตาใน
 วงสังคม

2. สังคมไทยปัจจุบันเต็มไปด้วยคนเห็นแก่ตัวมากขึ้น ทั้งนี้เพราะต่างคนต่างหาผลประโยชน์ให้
 ตนเองมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เมื่อเกิดความขัดแย้งกันขึ้นต่างฝ่ายต่างแก่งแย่งต่อสู้แข่งขันกันจนไม่รู้ว่าจะอะไรดี
 อะไรชั่ว บางคนถือว่าสิ่งที่ตนได้ประโยชน์เป็นความดี ถ้าเสียผลประโยชน์ก็ถือว่าสิ่งนั้นไม่ดี

3. เกิดปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ กล่าวคือ คนมีเงินในปัจจุบันนิยมสร้างโรงแรม โรงภาพยนตร์
 โมเต็ล สถานอบอาบหนาว มีแหล่งอบายมุขอยู่ทั่วไปทุกแห่ง เป็นการแสวงหากำไรทางด้านวัตถุ และนิยม
 นับถือว่า เงินคือพระเจ้า ทำให้เกิดปัญหาการลักขโมย จี้ปล้น ทูจจริต คอร์ปชั่น เอารัดเอาเปรียบกันมากขึ้น

4. วัฒนธรรมทางวัตถุหลั่งไหลเข้ามา ทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ
 ปัญหายาเสพติด ปัญหาคนว่างงาน ปัญหาแหล่งสลัม ปัญหาโสเภณี ปัญหาอาชญากรรมประเภทต่าง ๆ
 ปัญหาคนชนบทไหลสู่ตัวเมือง ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่า เป็นต้น

ถ้าจะมองว่าสังคมไทยขณะนี้เกิดปัญหาดังกล่าวข้างต้น เราก็คงคาดคะเนได้ว่า จิตใจของคน
 เสื่อมลงอย่างไร สรุปได้ดังนี้

1. สมัยโบราณ คนไทยมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน ช่วยเหลือกันยามตกทุกข์ได้ยาก ปัจจุบัน
 คนอยู่บ้านติดกันยังไม่รู้จักกัน ต่างคนต่างอยู่ ตัวใครตัวมัน ลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นในเมืองหลวงและกำลัง
 แผ่ขยายไปในชนบท

2. ความสัมพันธ์ของพ่อแม่ลูกในครอบครัว ผูกพันกันไว้ด้วยวัตถุ สมัยโบราณท่านสอนให้รู้จัก
 หน้าที่ของตน เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตร ครูกับศิษย์ สามีกับภรรยา เพื่อนกับเพื่อน
 ผู้บังคับบัญชากับผู้ใต้บังคับบัญชา หรือนายจ้างกับลูกจ้าง และระหว่างสมณะกับประชาชน ต่างผูกพันกัน
 ด้วยสังคหวัตถุ 4 (ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา และสมานัตตา)

3. ทุกคนต้องทำงานแข่งกับเวลา แข่งกับค่าครองชีพที่สูงขึ้น สภาพจิตใจจึงเคร่งเครียดตลอดเวลา
 ไม่มีเวลาให้ตนเองหรือครอบครัว ความเมตตากรุณาที่มีต่อกันจึงเสื่อมคลายลง สิ่งสุนทรีย์ที่มีในอดีตถูกละเลย
 ไปโดยปริยาย

4. คนชาติที่พึงพอใจ จึงแสวงหาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เจ้าพ่อ หมอผี พระ เครื่องรางของขลัง เพราะ
 คิดว่าจะบรรเทาความทุกข์ทางใจได้บ้าง ความเชื่อตลอดจนประเพณีและวัฒนธรรมบางอย่างก็เปลี่ยนแปลงไป
 ตามค่านิยมของคนในสังคม

ประเทศที่เจริญทางวัตถุ ควรพัฒนาศาสนาควบคู่กันไปด้วย วัตถุเปรียบเหมือนร่างกายศาสนา
 เปรียบเหมือนจิตใจ ร่างกายกับจิตใจต้องพัฒนาควบคู่กันไป จึงจะเจริญเติบโตอย่างได้สัดส่วนพร้อมที่จะนำพา
 ประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าไปอย่างมั่นคงตลอดกาล

บทที่ 2

ประเพณีไทยในวรรณกรรมลายลักษณ์

ความหมายของ ประเพณีและวรรณกรรมลายลักษณ์

ประเพณี หมายถึง สิ่งที่นิยมถือประพฤติปฏิบัติสืบ ๆ กันมาจนเป็นแบบแผน แบ่งเป็น 3 ลักษณะคือ

1. ธรรมเนียมประเพณี หมายถึง ประเพณีที่เกี่ยวกับเรื่องธรรมดาสามัญ ใครทำผิดก็ถือว่าเป็นการเสียมารยาทหรือไม่สุภาพ เช่น ไม่หาว เรอ ให้ปรากฏในที่ชุมชน หรือล่วงล้ำหีบสิ่งของผ่านหน้าผู้อื่น โดยไม่ขอโทษ เป็นต้น

2. จารีตประเพณี หมายถึง ประเพณี ที่เกี่ยวกับศีลธรรม ถ้าใครฝ่าฝืนไม่กระทำตามถือว่าผิดศีลธรรม เช่น การคบขู้สูสาว

3. ขนบประเพณี หมายถึง ประเพณีที่เป็นแบบแผนของสังคม ได้แก่ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต เช่น การทำบุญอายุ การทำบุญขึ้นบ้านใหม่ การบวช การแต่งงาน การทำศพ เป็นต้น และประเพณีเกี่ยวกับเทศกาลเพื่อทำบุญและรื่นเริง เช่น ตรุษ สงกรานต์ มาฆบูชา วิสาขบูชา เข้าพรรษา ออกพรรษา ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ตักบาตรเทโว ตักบาตรข้าวสาร เทศน์มหาชาติ ลอยกระทง เป็นต้น

ขนบประเพณีเป็นที่สังเกตในสังคมยังปฏิบัติสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ เรียกสั้น ๆ ว่า ประเพณี ปรากฏหลักฐานอยู่ในวรรณกรรมลายลักษณ์และวรรณกรรมมุขปาฐะ

วรรณกรรมลายลักษณ์ หมายถึง วรรณกรรมที่มีการจดบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ด้วยการจารด้วยเหล็กแหลม (จารึก) ลงบนวัตถุต่าง ๆ เช่น แท่งหิน ใบลาน สมุดข่อย ฯลฯ ต่อมาวิวัฒนาการมาเขียนลงบนกระดาษ ตลอดจนการพิมพ์ซึ่งสะดวกรวดเร็วและประหยัดเวลามาก ดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้

วรรณกรรมที่ถูกบันทึกไว้เดิมคงจะเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะมาก่อน กล่าวคือ เรื่องราวที่ชาวบ้านจดจำมาแล้วถ่ายทอดด้วยการบอกเล่าต่อ ๆ กันมา อาจจะเป็นนิทาน นิยายพื้นบ้าน หรือร้องเป็นทำนอง เช่น เพลงชาวบ้าน เป็นต้น วรรณกรรมมุขปาฐะเหล่านี้คงจะเป็นที่นิยมจึงมีการสืบทอดกันมา ดังที่บุปผา ทวีสุข กล่าวว่า “วรรณกรรมที่บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ต้องเป็นวรรณกรรมที่ชาวบ้าน หรือเจ้าของเห็นคุณค่าจึงบันทึกไว้เพื่อมิให้สูญหาย แต่ถ้ามองมุมกลับว่า ถ้าไม่บันทึกไว้ก็อาจสูญหายไปนานแล้ว เพราะถ้าคนที่เห็นคุณค่าของข้อมูลไม่เล่าให้ฟังก็สูญไปเร็ว แต่ถ้าเป็นหลักฐานก็ยังหมดหรือสูญหายช้ากว่า แม้จะไม่มี การสืบทอดก็ตาม”¹

อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมลายลักษณ์ก็เป็นสมบัติของชาติซึ่งมีมากมายหลายประเภท เช่น วรรณกรรมที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ วรรณกรรมคำสอน วรรณกรรมประโลมโลก และวรรณกรรมเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ และในแต่ละท้องถิ่นของไทยก็มีวรรณกรรมเฉพาะท้องถิ่นของตน ทั้งถิ่นเหนือ ได้ กลาง อีสาน ล้วนแต่เป็นวรรณกรรมที่บันทึกเรื่องราวของสังคมในแต่ละยุคแต่ละสมัย ทำให้คนรุ่นหลังทราบถึงความนึกคิด สภาพความเป็นอยู่ ความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ในอดีตของบรรพบุรุษซึ่งเชื่อมโยงมาจนถึงปัจจุบัน

¹บุปผา ทวีสุข, วรรณกรรมท้องถิ่น, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2525), หน้า 12.

ระดับภาษาในวรรณคดี

ประเทศที่เจริญแล้วย่อมมีภาษาพูดและภาษาเขียนของตนเอง ภาษาของชาติใดมีผู้พูดเป็นจำนวนมาก และอยู่ห่างไกลกัน ติดต่อกันไม่สะดวก เสียงและความหมายของคำก็จะผิดเพี้ยนกันไปมากในแต่ละท้องถิ่น เราเรียกว่า ภาษาถิ่น (Dialects) เช่น ภาษาถิ่นเหนือ กลาง ใต้ อีสาน ถ้าภาษาถิ่นใดเป็นภาษาของเมืองหลวงและมีหนังสือวรรณคดีเป็นของชาติ ภาษานั้นก็กลายเป็นภาษากลาง ถือเป็นภาษามาตรฐาน (Standard Language) คนในชาติจำเป็นต้องเรียนหนังสือและเรียนภาษาวรรณคดี (Literature Language) เพื่อจะได้ใช้หนังสือวรรณคดีเป็นเครื่องอ่าน และศึกษาภาษาของชาติเป็นส่วนรวม

เราควรภาคภูมิใจในภาษาไทยของเรา กวีไทยสามารถใช้ภาษามาเรียงร้อยประหนึ่งนำดอกมะลิมาร้อยเป็นพวงมาลัย นำภาษาอันสละสลวยมาเรียงร้อยกันเข้าเพื่อถ่ายทอดอารมณ์สะเทือนใจ จินตนาการ ความคิด ความรัก ความหวังอาลัยนางที่รัก ผสมผสานกับธรรมชาติอันเป็นลักษณะเด่นของวรรณคดีไทย ไม่มีกวีชาติใดเทียบได้ นอกจากนี้วรรณกรรมที่ดี ๆ ยังเป็นแบบฉบับในด้านการใช้ภาษาได้อย่างมาก เพราะภาษาไทยเป็นภาษาที่ละเอียดอ่อน นุ่มนวล ไพเราะ ซึ่งศึกษาได้จากวรรณคดีนั่นเอง

วรรณคดีมีระดับการใช้ภาษายากง่ายตามลักษณะของสังคม จึงมีวรรณคดีสำหรับคนชั้นสูงและชั้นต่ำ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับภาษาที่ใช้ในวรรณคดีเรื่องนั้น ๆ เราแบ่งวรรณคดีตามความยากง่ายของภาษา โดยถือเอาความรู้สึกเป็นเกณฑ์แบ่งได้ดังนี้

1. ระดับง่าย ได้แก่ วรรณกรรมของสุนทรภู่ วรรณกรรมของนายมี วรรณกรรมของคุณพุ่ม กาพย์เห่เรือและกาพย์ห่อโคลงเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ฯลฯ
2. ระดับปานกลาง ได้แก่ ลิลิตพระลอ นิราศนรินทร์ วรรณกรรมของนายชิต บุรทัต พระนลคำหลวง ปุณโณวาทคำฉันท์ ฯลฯ
3. ระดับยาก ได้แก่ ลิลิตยวนพ่าย มหาชาติคำหลวง สมุทรโฆษคำฉันท์ นันทโขนันทสูตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง โคลงกำสรวลศรีปราชญ์ โคลงทวาทศมาส ฯลฯ

วรรณคดีสะท้อนสภาพสังคม

วรรณคดีในยุคต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยสุโขทัย กรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ได้บันทึกเหตุการณ์ สภาพความเป็นอยู่ ความเชื่อ และวัฒนธรรมของคนไทยในยุคต่าง ๆ ไว้ ดังคำภาษาฝรั่งเศสกล่าวไว้ว่า *La littérature est la miroir au siècle* หมายความว่า “วรรณคดีเป็นเสมือนกระจกเงาของแต่ละศตวรรษ” คำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า “วรรณคดีเป็นสิ่งสะท้อนความเป็นอยู่ของประชาชนยุคหนึ่ง ๆ” เราจะทราบได้ว่าบรรพบุรุษของเรามีความเป็นอยู่อย่างไร วัฒนธรรมของเราแต่เดิมมีลักษณะอย่างไร ทั้งนี้เพราะวรรณกรรมเป็นเครื่องบันทึกความเป็นไปและวัฒนธรรมของชาติให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบ วรรณคดีจึงเปรียบเสมือนกระจกส่องให้เห็นสภาพสังคมของชนชาตินั้น ๆ

วรรณคดีเป็นสิ่งที่ผูกพันกับสังคม วรรณคดีแต่ละเรื่องจะสะท้อนสภาพสังคมมากน้อยต่างกัน เรื่องในวรรณคดีบางส่วนจะบันทึกสภาพสังคมโดยตรง บางส่วนเป็นการบันทึกโดยอ้อม เช่น

ในด้านวัฒนธรรมทางวัตถุ วรรณคดีจะพรรณนาถึงความสวยงามของวัดวาอาราม ศิลปกรรมต่าง ๆ บางครั้งกล่าวถึงเครื่องเรือน เครื่องใช้ ในการกล่าวถึงมักจะกล่าวถึงอย่างละเอียดถี่ถ้วน จนทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพจน์ เช่น กล่าวถึงศิลปกรรมต่าง ๆ ได้แก่

“ข้อฟ้าก็เพื่อขกลจะพัด
บรรลิตพิไลพิศาวร

“บานทวารลานแลถ้วนตายนุก
เป็นนาคครุฑยุคเหนียวในเครือวัลย์
สิงโตอัดกักกันกระหนกเกี่ยว
ชมพูพานกอดก้านกระหนกรวม
รูปนารายณ์ทรงชี้ครุฑเหิน
รูปอมรรกรำพระขำมรงค์

คลฟากทิมัมพร
นกลุสส้างลอย”
(อิตรราชคำฉันท์-พระยาศรีสุนทรโวหาร)
นำสนุกในกระหนกคุดกผัน
รูปขัณฑ์ขันยีนกอดครุฑของกุม
เทพเหนียวเครือกระหวัดหัดดัดข้อม
สุกรีพิภุมขรรค์เงื้อในเครือวง
พรหมเจริญเสด็จยังบัลลังก์หงส์
เสด็จทรงขจรสารในบานบัง”
(นิราศพระบาท-สุนทรภู่)

ในด้านการแต่งกาย ผู้ชายชาวบ้านทุ่งโจงกระเบน สวมเสื้อดอกกลม แขนคร่อมศอก ในเพลงยาว สมัยกรุงศรีอยุธยากล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

“พวกผู้ชายกรุ่มกริมอิมย่อง
ทัดดอกไม้กรายกริดคิดนิ้วคัง

ห่มดองสองไหล่เข้าไหล่หลัง
บ้างก็คังทำนักร้องเพลงเรือ”

ผู้หญิงนุ่งผ้าจีบและผ้ายก ห่มสไบเฉียง เช่น การแต่งกายของนางพิมพิลาไลย ในขุนช้าง-ขุนแผนว่า

“จึงเอาขม้นมารินทา
ทาแป้งแต่งไรใส่น้ำมัน
เอาซีสีพื้นเป็นมันขลับ
นุ่งยกลายกระหนกพื้นแดง
ชั้นในห่มสไบชมพูนิ่ม
ริ้วทองกรองคอกพรรณราย

ดูบทั่วกายขม้นมีขม้น
ผัดหน้าเจ็ดฉันทังนวลแดง
กระจกส่องเงาวับดูจับแสง
ก้านแย่งทองระยับจับดาพราย
สีทับทิมทับนอกดูเจ็ดฉาย
ชายเห็นเป็นที่เจริญใจ”

การไว้ทรงผม ผู้หญิงในสมัยกรุงศรีอยุธยาไว้ผมมวย ดังที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์พรรณนาไว้ว่า

“ไรน้อยรอยแหนบทั้ง
เป็นระเบียบตามแนว
ริมเฝ้าเพราะพริ้งแวว
ผมมวยรวบปีกเจ้า

ถอนแถว
รอบเกล้า
แลเลิศ
เรียบร้อยโรงาม”
(นิราศธารโศก)

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้หญิงนิยมไว้ผมปัก ปล่อยจอนที่ข้างหูยาวลงมา ดังในคำกลอนจากประชุมจารึกวัดโพธิ์ว่า

“เจ้างามปักคัดทรงมงกุฎกษัตริย์
เจ้างามใจไม่แข็งคดหมคมลทิน

เจ้างามทัดกระเจี๊ยกหมสมพักศรีสิน
เจ้างามประทีนกลิ่นเกษรกระจายจร”

ในด้านความเชื่อ เรามักจะพบว่าตัวละครในวรรณคดีมักสะท้อนความเชื่อของคนในสังคม โดยจะสังเกตได้จากเรื่อง สมุทรโฆษกิติ อุณรุทกิติ ตัวละครมีความเชื่อว่า ต้นไม้หรือป่าเขามีเทพารักษ์ประจำอยู่ ถ้าเข้าไปพักแรมในป่าจะต้องมีการบวงสรวง

ตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผน มีความเชื่อเรื่องความฝัน โชคกลาง โหราศาสตร์ และไสยศาสตร์ เป็นต้น

ในด้านนาฏศิลป์ กวีจะบรรยายท่ารำรำต่าง ๆ ตามลักษณะของการรำไทย เช่น

“จึงรำพื่อนอ่อนระทวยนวยนาด แล้วคิ้วงลดเดี่ยวเกี่ยวพัน ท่าทวนทบทลบหลึกเลียง หันเหียนเปลี่ยนแทรกไปข้างซ้าย ซ่อนจังหวะประเท้าเกล้าคล้อง เวียนระวันหันวงอยู่ตรงกลาง	ชูรยาตรเอื้องกรายผายผัน รอเรียงเคียงกันเป็นแถบคาย นางจำเรียงจับระบำรำถวย แล้วย้ายมาขวาทำท่าทาง เป็นทำนองมธุเรศพื่อนทาง ก้านถางนารีปริดา” (อิเหนา-รัชกาลที่ 2)
--	---

ในด้านวัฒนธรรมทางจิตใจ วรรณคดีไทยส่วนใหญ่จะสอดแทรกข้อคิด คติเตือนใจ สุภาษิต ซึ่งเป็นปรัชญาทางพุทธศาสนาไว้เพื่อเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติ เช่น

“พฤษภกาศ โททนต์เสนังค นรชาติวางวาย สภิตทั่วแต่ชั่ววัด	อิกกฤษกรอันปลดปลง สำคัญหมายในกายมี มลายสิ้นทั้งอินทรีย์ ประดับไว้ในโลกา”
--	---

(กฤษณาสนน้องคำฉันท์-กรมพระปรมาภิไธยวิมล)

“รอยบุญเราพร้อมพ้อง บาปแบ่งสองทำหัน เพลงพรากสัคว์จำผัน บุญร่วมบาปจำร้าง	พบกัน เท่าสร้าง พลัดคู่ เขานา นุขร้างแรมไกล” (ลิลิตพระลอ)
--	---

“มนุษย์นี้ที่รักมีสองสถาน ที่พึงหนึ่งพึงได้แต่กายคน	บิดามารดาร์มักเป็นผล เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา” (พระอภัยมณี-สุนทรภู่)
--	---

ในด้านประเพณี วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ได้อย่างละเอียด เช่น ประเพณีการเกิด การสูขอ การแต่งงาน การเผาศพ นอกจากนี้ยังมีประเพณีที่เป็นส่วนรวม เช่น ประเพณีทำบุญตบพระ สงกรานต์ สาราท เทศน์มหาชาติ ดังจะกล่าวในตอนต่อไป

ในด้านสภาพความเป็นอยู่ วรรณคดีเรื่องอิเหนาได้สะท้อนภาพของชาวเมืองในกรุงเทพฯ สมัย รัชกาลที่ 2 มีสภาพไม่ต่างจากความเป็นอยู่ของชาวชนบทในปัจจุบัน กล่าวคือ ประชาชนต่างอุ้มลูกจูงหลาน ไปนั่งดูงานมหรสพ นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมของคนสมัยนั้นยังนิยมกินหมากอยู่ ส่วนการ แต่งกายของชายหนุ่ม นุ่งผ้าไหมมีดอกเป็นตา ขมวดชายพกแน่น คือ นุ่งปวมเกี่ยวคอไก่อแล้วตัดยาตม มีผ้าพาดป่า (หมี่สีน้ำดอกไม้) เป็นต้น ดังคำประพันธ์ว่า

“บัดนั้น
เดินเป็นหมู่หมู่เที่ยวดูงาน
บ้างแบกม้ามานั่งดูละคร
สาวสาวไม่มีผัวตัวสำคัญ
ตางคนคมสันนั้นปิ้ง
ชำเลื่องแลมาสบตาชาย
นักเลงเหล่าเจ้าชู้หนุ่มหนุ่ม
ตัดยาตมหมี่สีน้ำดอกไม้

หญิงชายประชาชนอลหม่าน
อุ้มลูกจูงหลานพัลวัน
แคคร้อนก็กางร่มกัน
ถือพัดค้ำจิวจันทน์กริกราย
สีขี้ผึ้งกินหมากเมียงม่าย
สะกิดเพื่อนเอื้อนอายอดูใจ
คาดเข็มขัดนุ่งปวมเกี่ยวคอไก่อ
หวิ้มตำรับใหญ่แยกบาย”
(อิเหนา-รัชกาลที่ 2)

จะเห็นได้ว่า ความเป็นอยู่ของคนหมู่ใดที่กล่าวไว้ในวรรณคดี ทำให้ผู้ศึกษาเห็นภาพและบรรยากาศ ของสังคมในสมัยนั้น ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่เราปฏิบัติทุกวัน และบันทึกไว้ในวรรณคดี และเนื่องจากวรรณคดีเป็นมรดกตกทอดมาแต่บรรพบุรุษ ถ้าเราจะศึกษาวัฒนธรรมของไทยส่วนหนึ่ง เราต้องศึกษา จากวรรณคดี จึงกล่าวได้ว่า “วรรณคดีเปรียบเหมือนกระจกเงาของชาติ” ถ้าเราอยากทราบวัฒนธรรมสมัย ต่าง ๆ ก็อ่านได้จากวรรณคดี เพราะวัฒนธรรมในยุคนั้น ๆ มีอิทธิพลต่อวรรณคดีทุกยุคทุกสมัย

ประเพณีเนื่องในวันสำคัญทางศาสนาในวรรณคดีไทย

วรรณกรรมลายลักษณ์ที่ได้รับการยกย่องว่าแต่งดี มีวรรณศิลป์ (ศิลปะในการแต่ง) เรียกว่า วรรณคดีนั้นกวีได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับประเพณีและสภาพความเป็นอยู่ของคนในสังคมไว้ ได้แก่ศิลาจารึก พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ โกลงทวาทศมาส พระราชนิพนธ์สิบสองเดือน นิราศเดือน ภาพยนตร์โคลงนิราศธารโศก เป็นต้น ประเพณีต่าง ๆ ที่กวีบันทึกไว้ในวรรณคดีมีดังนี้

1. ประเพณีทำบุญตรุษ
2. ประเพณีทำบุญสงกรานต์
3. ประเพณีทำบุญวันวิสาขบูชา
4. ประเพณีทำบุญวันเข้าพรรษา
5. ประเพณีเทศน์มหาชาติ
6. ประเพณีทำบุญวันสารท
7. ประเพณีทอดกฐิน
8. ประเพณีทอดผ้าป่า
9. ประเพณีลอยกระทง

ประเพณีทำบุญตรุษ

คำว่า ตรุษ แปลว่า ตัด, ขาด คือ ตัดปี, ขาดปี หมายถึงสิ้นปีไทยเรากำหนดเอา เดือน 5 เป็นต้นปี ถือเอาวันสิ้นเดือน 4 เป็นวันสิ้นปี ประเพณีทำบุญตรุษมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรียกว่า พิธีสัมพัจฉรฉินท์¹ ดังปรากฏในหนังสือ นางนพมาศหรือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ความว่า

ครั้นเดือน 4 ถึงการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ โลกสมมติเรียกว่า ตรุษ ฝ่ายพุทธศาสนา ชาวพนักงานก็ตั้งบาตรน้ำ บาตรทรายจับด้วยมงกคสูตรใส่ตั้งไว้ในโรงราชพิธีทั้ง 4 ทิศ พระนคร และในพระราชนิเวศน์ จึงอัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรมาประดิษฐาน อาราธนาพระมหาเถรานุเถร ผลัดเปลี่ยนกันมาจำเริญพระปริตร ในโรงราชพิธีทุกตำบลสิ้นทั้งทิวาราตรีสามวาร... เมื่อวันพระมหาเถรเจ้าจำเริญพระอาภานาฎิสสูตรในราตรี หมูทหารยิงปืนใหญ่รอบพระนคร ฝ่ายพราหมณาจารย์ประชุมกัน ผูกพรตกระทำกรพระราชพิธีในพระเทวสถานหลวง ตั้งเครื่องพลีกรรมสังเวชยวงสรวงพระเทวรูปทั้งมวลมีพระปรมาศวร เป็นต้น²

ในการพระราชพิธี พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินในงานพิธีด้วย มีการเฉลิมฉลองกันในหมู่ประชาชน ดังพรรณนาไว้ว่า

บรรดานิกรประชาราษฎรชายหญิงก็แต่งตัวนุ่งห่มประดับกายอาโลง พากันมาเที่ยวดูแห่ดูงาน นมัสการพระในวันสิ้นปีและขึ้นปีใหม่เป็นอันมาก³

การทำบุญวันตรุษในสมัยสุโขทัยเรียกว่า พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ มีพิธีทั้งทางศาสนาพุทธและพราหมณ์ ฝ่ายพุทธศาสนามีการอัญเชิญพระพุทธรูปมาประดิษฐานในพิธี มีการสวดมนต์เลี้ยงพระ ฝ่ายพราหมณ์อัญเชิญเทวรูปมาเข้าพิธี ฝ่ายทหารยิงปืนรอบเมืองเพื่อขับภูตผีปีศาจ มีการแห่แห่นพระพุทธรูปรอบเมือง ประพรมน้ำพระพุทธรูปมนต์และชัตทราย มีการละเล่นสมโภชเป็นที่สนุกสนาน

ในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์กล่าวถึงพิธีตรุษว่า

“เดือนสี่พิธีตรุษ	เจ้างามสุดสุดผาคดี
ชำระพระชินศรี	หมดผงเผ้าข้าวบิณฑกัถวาย
การบุญผคุณมาสน้อง	นารี
ชาวสุดสุดผาคดี	ส่องแก้ว
ชำระสระสงสรสี	พุทธรูป
ผงเผ้าเท่าหมดแก้ว	แต่งข้าวบิณฑกัถวาย”

พิธีตรุษที่กล่าวถึงนี้มีการสรงน้ำพระพุทธรูปและถวายข้าวบิณฑกัถ ซึ่งกระทำกันในสมัยอยุธยา ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ นายมี กล่าวถึงพิธีตรุษไว้ว่า

¹สัมพัจฉรฉินท์ หมายถึง การทำบุญสิ้นปีหรือทำบุญส่งปีแก่รับปีใหม่

²นางนพมาศหรือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, พิมพ์ครั้งที่ 14 (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2513), หน้า 109-100

³เล่มเดิม, หน้า 112.

“ถึงเดือนสี่ปีสุดขึ้นครุขใหม่
 ฟังเสียงปิ่นยังยักอัญญา
 ถ้าความทุกข์เร้าคงเหมือนคังปิ่น
 นวลหงส์คงจะรู้งถึงหูดัง

ยังไม่ได้ขุนนางที่ปรารถนา
 รอบมหานัครเศศนิเวศวัง
 ทักพพื้นก็จะไหวเหมือนใจหวัง
 จะนอนฟังทุกข์พี่ไม่มีเว้น”
 (นิราศเดือน-นายมี)

เดือนสี่มีพิธีครุข และมีการยิงปิ่นรอบพระนคร ในการสวดอาฎานาฎิยะ ซึ่งเพี้ยนเป็นอัญญาไป การยิงปิ่นอาฎานา (ตามที่เรียกกัน) คงจะเป็นพิธีในอินเดียซึ่งยิงขั้วใส่ภูตผีปิศาจ เพื่อให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยพิบัติทั้งปวง ข้อความในอาฎานาฎิยะสูตร มีดังนี้

ท้าวมหาราชทั้งสี่ลงมาเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วกราบทูลว่า บรรดาฝูงอมมนุษย์ทั้งปวงที่นับถือพระพุทธเจ้าก็มี ที่ไม่นับถือก็มี เพราะฉะนั้นเมื่อพวกสาวกของพระพุทธเจ้าไปอยู่ราวป่า ที่เปลี่ยว พวกอมมนุษย์เหล่านั้นย่อมจะมีเบียดเบียนต่าง ๆ ท้าวมหาราชทั้งสี่ จึงได้ขออนุญาตต่อพระพุทธเจ้าให้โปรดให้สาวกจำคาคานมัสการพระพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์ มีพระวิปัสสิสสะนมัตตุดเป็นต้นไว้ เมื่อไปอยู่ในสถานที่ที่อมมนุษย์จะมาเบียดเบียนก็ให้สวดคาคานมัสการนี้ขึ้น อมมนุษย์ก็จะมีอาการเกรงกลัวหลบหนีไป ไม่ทำอันตรายอย่างใดได้พระพุทธเจ้าทรงรับด้วยคุณณี ท้าวมหาราชทั้งสี่ก็ลากลับไป¹

การยิงปิ่นอาฎานานี้มีจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ปัจจุบันเลิกไปแล้ว

จะสังเกตได้ว่าสมัยก่อนใช้คำว่า พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ซึ่งทำในเดือนสี่ เป็นพิธีประจำปีสำหรับพระนคร ทำเพื่อให้เป็นสวัสดิมงคลแก่พระนครและพระเจ้าแผ่นดินตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ตลอดจนราษฎรทั้งที่พิธีพราหมณ์และพิธีสงฆ์ ปัจจุบันคำว่าสัมพัจฉรฉินท์ หายไป ใช้คำว่าพิธีครุข แทน และปฏิบัติกันในหมู่ราษฎรแต่อย่างเดียว

ปัจจุบันการทำบุญในวันครุข (วันสิ้นปี) ทำกันในวันแรม 14-15 ค่ำ เดือน 4 และวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 5 รวมเวลา 3 วัน “เดิมคงจะเป็นพิธีทำบุญส่งปีเก่าและรับปีใหม่พร้อมกันเรียกรวมว่า ครุข เป็นประเพณีที่ทำในวันสิ้นปีทางจันทรคติ ต่อมาเรารับวิธีปีทางสุริยคติ จึงถือเอาวันพระอาทิตย์ยกขึ้นสู่วราศีเมษ จึงกำหนดเอาวันที่ 15 เมษายน ของปีเป็นวันเถลิงศกเปลี่ยนจุลศักราชใหม่ ... วันสิ้นปีและวันขึ้นปีใหม่จึงเกิดมีเป็น 2 ระยะ ... ทั้ง 2 ระยะนี้ก็ถือทำบุญส่งปีเก่าและรับปีใหม่นั้นเอง”²

ในวันครุขทั้ง 3 วัน วันต้นเป็นวันจ่ายตระเตรียมสิ่งของไว้ทำบุญ วันกลางและวันสุดท้ายเป็นวันทำบุญตักบาตร มีการเล่นสนุกสนานรื่นเริง ก่อนวันครุขจะทำความสะอาดบ้านเรือนให้เรียบร้อย หนุ่มสาวก็เตรียมซื้อผ้าถุงห่มกัน ทำให้คนขายขายแพง จนมีคำติดปากว่า “ซื้อควายหน้านา ซื้อผ้าหน้าครุข” พอถึงวันทำบุญก็มักจะทำ ขนมจีนน้ำยา น้ำพริก ข้าวเหนียวแดง และจัดดอกไม้รูปเทียนไปวัดทำบุญเลี้ยงพระฟังพระอนุโมทนา แล้วเลี้ยงกันเอง แจกของคาวของหวานกันในหมู่ญาติพี่น้องจนทั่วถึงแล้วกลับบ้าน รุ่งขึ้นเป็นวันพระก็รักษาอุโบสถศีล ฟังเทศน์ สนทนาธรรม รุ่งขึ้นทำบุญอีก 1 วัน บางท้องถิ่นมีการเล่นสนุกสนานเพิ่มเวลาขึ้นจาก 3 วันก็มี เช่นที่อำเภอบ้านนา จังหวัดนครนายก “ในเวลาครุขพวกหญิงสาวประชุมกัน

¹ พยัคฆ์ (นามแฝง), ประเพณีประจำเดือน, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อำนวยการ, 2525) , หน้า 90-91.

² เกษม บุญศรี, ประเพณีทำบุญเนื่องในพระพุทธศาสนา (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 80

เป็นหมู่ ๆ ตีโทนเป็นสัญญาณ พวกหนุ่มก็พากันมาร่วมวงร้องรำตั้งแต่บ่ายไปจนถึง รุ่งเรืองดั่งนี้ครบ 5 วัน ใน วันสุดท้ายมีการแห่ดอกไม้ไปวัด บูชาพระในอุโบสถเสร็จแล้วออกมาวิ่งเร่กันอีกจึงเลิก เป็นการส่งครุช¹ การเล่นเกมสนุกสนานเร่เร่นี้แตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น

ตอนเย็น ๆ ในวันตรุษทุกวันจะมีการละเล่นต่าง ๆ เช่น เล่นช่วงชัย ไม้ทิ่ม มอญซ่อนผ้าและอื่น ๆ ตามความนิยมของท้องถิ่น เวลาค่ำก็มีการเล่นเพลงระบำ เพลงพวงมาลัย รำวงเข้าแม่ศรี เข้าหนุ่มผี ลิงลม นางคัง ฯลฯ ปัจจุบันนี้การละเล่นต่าง ๆ เหล่านี้เหลือน้อยลง บางท้องถิ่นไม่มีการละเล่นเลย มีแต่ประเพณี ทำบุญวันตรุษเท่านั้น

ประเพณีสงกรานต์

คำว่า สงกรานต์ หมายถึง การย้ายที่ เคลื่อนที่ คือพระอาทิตย์ย่างขึ้นสู่ราศีใหม่ หมายถึง วันขึ้นปีใหม่ เมื่อตรุษแล้วก็ถึงสงกรานต์ บางปีระยะห่างกันเพียง 3-4 วัน ก็นัดทำบุญตักบาตรต่อโยงไปถึงเลย ถ้าห่างกันมากก็เว้นไปเริ่มใหม่ วันมหาสงกรานต์คือวันที่ 13 เมษายน เป็นวันพระอาทิตย์เคลื่อนเข้าสู่ราศีเมษ วันที่ 14 เมษายน เป็นวันเนา วันที่ 15 เมษายน เป็นวันเถลิงศกขึ้นจุลศักราชใหม่หรือวันพระยาวัน

พิธีสงกรานต์มีมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยแล้ว แต่มิได้ทำการเป็นการใหญ่ ไม่มีพิธีทางพุทธศาสนา เพียงแต่ข้าราชการพากันไปถวายบังคมถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา แล้วพระราชทานเบี่ยงหัวค้ำฟ้าให้แก่ข้าราชการ ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน มาสมัยกรุงศรีอยุธยาพิธีนี้ได้ขยายกว้างขวางออกไป มีการสงฆ์พระพุทธรูป พระสงฆ์ และก่อบพระเจดีย์ทราย มีการถวายข้าวบิณฑ² และฉลองกันอย่างครึกครื้น ดังคำประพันธ์ว่า

“เดือนห้าอำโถมงาม	การออกสนามตามพีโคด
สงกรานต์การบุญไป	ไหว้พระเจ้าข้าวบิณฑ์ถวาย
เดือนห้าว่ารูปล้ำ	โถมถาย
การออกสนามเหลือหลาย	หลากเหลัน
สงกรานต์การบุญผาย	ตามพี
พระพุทธรธรรมฤาวัน	แต่งข้าวบิณฑ์ถวาย”
	(นิราศธารโศก-เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์)

สมัยรัตนโกสินทร์ยังคงปฏิบัติสืบต่อกันมาเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังคำประพันธ์ว่า

พวกมณุษย์สุดสุขสนุกครัน	“ฤดูเดือนห้าหน้าคิมหันต์
ทั้งผู้ดีเข็ญใจใส่องค์าส	ได้ดูกันพิศวงเมื่อสงกรานต์
ล้วนแต่งตัวทั่วกันวันสงกรานต์	อกิวาทพุทธรูปในวิหาร
	ดูศคราญเพริศพริ้งทั้งหญิงชาย”
	(นิราศเดือน - นายมี)

¹จ.เปริยอญ (นามแฝง), ประเพณีและพิธีมงคลของไทย, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อานวยสาส์น, ม.ป.ป.), หน้า 255.

²ข้าวบิณฑ์ หมายถึง ข้าวที่สุกที่บรรจุในกรวยใส่ไว้ในพุ่มดอกไม้ ใช้ในการเซ่น บูชาพระพุทธรูปในพระอุโบสถเป็นการถวายพระพุทธรเจ้า

สงกรานต์เป็นประเพณีทำบุญในเดือน 5 ซึ่งเดิมถือกันว่าเป็นวันขึ้นปีใหม่ของไทย (ตรงกับวันที่ 13-15 เมษายน) มีการทำบุญตักบาตรด้วย ขนมจีนน้ำยา น้ำพริก ฯลฯ นิยมทำขนมข้าวเหนียวแก้ว ข้าวเหนียวแดง และกะละแม เป็นต้น มีการสงฆ์พระ ก่อพระเจดีย์ทราย ในสภาพขุ่นขี้ฝุ่นแค้นกล่าวว่า

“ทีนี้จะกล่าวเรื่องเมืองสุพรรณ	ยามสงกรานต์คนนั้นก็พร้อมหน้า
จะทำบุญให้ทานการศรัทธา	ต่างมาที่วัดป่าเลไลยก์
หญิงชายน้อยใหญ่ไปแออัด	ขนทรายเข้าวัดอยู่ชุกไขว่
ก่พระเจดีย์ทรายเรียรายไป	จะเลี้ยงพระกะไว้ในพุ่มนี้
นิมนต์สงฆ์สวดมนต์เวลาบ่าย	ต่างฉลองพระทรายกันอิงมี
แล้วกลับบ้านเตรียมการเลี้ยงเจ้าชี	บั้งจีสารพัดจัดแจงไว้”

การก่พระเจดีย์ทรายมักทำอย่างวิจิตรบรรจงสวยงาม มีฐานมีกำแพงแก้วล้อม มีช่องเข้าช่องออกที่กำแพงแก้ว ที่ยอดมีไม้ทำเป็นยอดอีกต่างหาก ในองค์พระเจดีย์ต้องบรรจุใบโพธิ์ด้วย และบรรจุของอื่น ๆ เช่น เงินหรืออะไรก็ได้ การก่พระเจดีย์ทรายเป็นการขนทรายเข้าวัดเพื่อถมพื้นที่ของวัดให้สูงขึ้นพ้นจากการเป็นที่ลุ่ม จึงมีสำนวนว่า ขนทรายเข้าวัด¹ เป็นต้น

วันขึ้นปีใหม่ของไทยจะมีการพยากรณ์ว่า ปีนี้นางสงกรานต์ชื่ออะไร กินอะไร นั่งหรือนอน มีอะไรเป็นพาหนะ ถืออะไร มากกลางคืนหรือกลางวัน ที่สำคัญคือบอกเรื่องเกณฑ์ฝนว่าปีนั้นฝนจะตกมากหรือน้อย นอกจากนี้ยังสอนให้คนเรารู้จักรักษาความสะอาดร่างกายของตน เพราะในตัวเรามีศรี คือ ขวัญหรือมิ่งขวัญประจำตัว “เข้าขวัญอยู่ที่หน้าให้ล้างหน้าเวลาตื่นนอนเช้า กลางวันขวัญอยู่อกให้ลูบตัว ด้วยน้ำหอม ในเวลากลางวัน ย่ำค่ำขวัญอยู่เท้าเวลาเข้านอนให้ล้างเท้าก่อนเข้านอน” บางครั้งเรียกว่า “ราศี 3 คือ ตอนเช้าให้ล้างหน้า สายขึ้นมาให้ล้างอก ตะวันตกให้ล้างตีน” การรักษาราศี 3 ยังคงนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน

เทศกาลสงกรานต์เป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ มักทำควบคู่กับประเพณีทำบุญตักบาตร จึงมักเรียกรวมกันว่า ตักบาตรสงกรานต์ ในเทศกาลนี้ นอกจากทำบุญตักบาตร ปลอยนกงปลอยปลาแล้ว ยังมีการรดน้ำผู้ใหญ่ เพื่อขอศีลขอพรในวันปีใหม่ และเป็นการแสดงความดีใจแก่ผู้ที่มีพระคุณ ในวันสงกรานต์มีการเล่นสาดน้ำกันระหว่างหนุ่ม ๆ สาว ๆ เป็นการเล่นรื่นเริง ตอนเย็นมีการเล่นช่วงชัย สะบ้า พวงมาลัย กลางคืนมีการตีกระจงเคาะไม้ ทรงเจ้าเข้าผี เข้าแม่ศรี ปัจจุบันการละเล่นเหล่านี้กำลังลดน้อยลง เพราะสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป

ประเพณีทำบุญวันวิสาขบูชา

วันวิสาขบูชาเป็นวันที่มีความสำคัญยิ่งวันหนึ่งในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งตรงกับวันเพ็ญเดือน 6 (วันเดียวกันทั้ง 3 กาล) ถ้าปีใดมีอธิกมาส คือ มีเดือนแปด 2 วัน วันวิสาขบูชาก็เลื่อนไปเป็นวันเพ็ญกลางเดือน 7

¹ขนทรายเข้าวัด หมายถึง ทำบุญกุศลโดยวิธีนำหรือขนทรายไปก่พระเจดีย์ทรายที่วัด, หาประโยชน์ให้ส่วนรวม

²เกษม บุญศรี, เสมอเดิม, หน้า 93.

³ประสิทธิ์ กายย์กลอน, ภาษากับวัฒนธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2519).

ประเพณีในวันวิสาขบูชานี้ กระทำกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ปรากฏหลักฐานในหนังสือ นางนพมาศ ว่า

อันพระมหานครสุโขทัยราชธานีถึงวันวิสาขนักขัตฤกษ์ครั้งใด ก็สว่างไปด้วยแสง ประทีปเทียนดอกไม้เพลิง แลสด่างสลอนด้วยธงชายธงปรากฏไสวไปด้วยพุ่มวงดอกไม้ กรองร้อยห้อยแขวน หอมตลบไปด้วยกลิ่นสุคนธ์สรวยริน เสนาะสำเนียงพิณพาทย์ฆ้องกลอง ทั้งทิวาราตรี มหาชนชายหญิงพากันกระทำกองการกุศล เสมือนจะเผยแพร่ซึ่งทวารพิมานฟ้า ทุกอิริยวัตร

วันวิสาขบูชาในสมัยสุโขทัยมีการประดับประดาบ้านเรือนและพระราชวังสว่างไสวไปด้วยประทีป โคมไฟ มีการเล่นดอกไม้เพลิง ตกแต่งด้วยธงทิวและพวงดอกไม้ แสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองของศาสนาใน สมัยนั้น ประชาชนหญิงชายพากันมาสร้างกุศลรักษาศูโอบสถศีลและบูชาพระรัตนตรัยเป็นเวลา 3 วัน ดังปรากฏ ในหนังสือนางนพมาศว่า “มหาชนชกชนกัณรักษาศูโอบสถศีล สดับฟังพระสัทธรรมเทศนาบูชาธรรม บ้างก็ ถวายสลากภัตตอาหารสังฆทานข้าวมิถน”²

พิธีวิสาขบูชา เป็นประเพณีที่บรรพบุรุษได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาทุกยุคทุกสมัย ในสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวถึงวันวิสาขบูชาไว้ดังนี้

“ฤดูไพศายสร้อย
กิดศุมาลดมาไลย
ฤครศิศรรก
เจีบกระอุแทบท่อง

ฝนสวรรค
แหล่งน้อม
รมเขษ
ที่ขวันสคือนาง”
(โคลงทวาทศมาส)

“ไพศาย” เป็นคำมาจากภาษาสันสกฤตว่า ไวศาย ภาษาบาลีใช้ วิสาข หมายถึงเดือน 6 ฤดู ไพศาย หมายถึง วันวิสาขบูชา บางครั้งใช้ว่า วิสาขะ ก็มี

ในหนังสือภาพยี่ห้อโคลงนิราศธารโศก ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ซึ่งแต่งขึ้นเพื่อแข่งกับทวาทศมาส กล่าวถึงเดือนต่าง ๆ คร่าครวญถึงนางเป็นรายเดือน ในบทครวญนั้นบรรจุนามพระราชพิธีจนครบสิบสองเดือน เป็นหลักฐานสอดคล้องกับพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนของรัชกาลที่ 5 ไม่มีกล่าวถึงวันวิสาขบูชา ในเดือน 6 หรือเดือน 7 ดังคำประพันธ์ว่า

“เดือนหกสรกฝนสวรรค
แรกนาเข้าธรมี
เดือนหกตกครันครัน
พิธีจรดนังคัล
แรกนาจอมไอศวรรย์
ที่แถบเห็นเจ้า

จรดนังคัลตามพิธี
พิธีเจ้าเปล้าแลหาย
ฝนสวรรค
ก่อเกล้า
กรุงเทพฯ
เปล้าแล้วใจหาย”

¹นางนพมาศหรือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, หน้า 125-126.

²เล่มเดิม, หน้า 124.

เดือน 6 มีพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งเป็นระยะที่มีฝนตกลงมาราวกับเทจากจอกหรือขัน (เดือนหกสกรกฝนสวรรค์ คำว่า สกร (สก) แปลว่า จอก, ขัน) ไม่มีกล่าวถึงพิธีวิสาขบูชา ในเดือน 7 ก็เช่นกัน

“เดือนเชษฐเจ็ดค่ำแล้ว
ร่างระทวยสวยโสกา
เดือนเชษฐเจ็ดค่ำแล้ว
เรียมเร่งไถลกลัยา
รูปน้อยสร้อยโสกา
ใจที่วุ่นขุนข้อง

พี่ยังแกล้วแก้วกลัยา
พี่ว่าวุ่นขุนอารมณ์
อกอา
ขาดพร่อง
วราภักย์
ขัดแค้นอารมณ์”
(นิราศธารโศก - เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์)

สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏชัดว่าได้ทำพิธีวิสาขบูชาเป็นแบบแผนอย่างไร ในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดให้พระอารามต่าง ๆ ทั้งบ้านเรือนตามประทีปโคมไฟในวันวิสาขบูชาประดับประดาด้วยดอกไม้ ประชาชนนักศึกษาศิลปะฟั่งธรรม ดังคำประพันธ์ว่า

“คำนึ่งถึงเดือนหก
งามสุดนุชที่เอย

ทั่วทวยกตามโคมเคย
ได้เห็นกันวันบูชา
(กาพย์เห่เรือ-รัชกาลที่ 2)

ปัจจุบันวันวิสาขบูชาทุกปี พุทธศาสนิกชนต่างพากันทำบุญตักบาตร ฟังพระธรรมเทศนาในตอนเช้า ตอนเย็นนำดอกไม้รูปเทียนไปบูชาตามวัดต่าง ๆ มีการเวียนเทียนรอบพระอุโบสถ 3 รอบ เพื่อระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ หลังจากเวียนเทียนแล้วก็มีการสวดมนต์ทำวัตร และฟังธรรมเป็นการน้อมรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในวันวิสาขบูชา

ประเพณีทำบุญวันเข้าพรรษา

เทศกาลเข้าพรรษาเป็นประเพณีของพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เริ่มต้นตั้งแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือน 8 ถึงกลางเดือน 11 ปีใดมีอธิกมาสก็เลื่อนไปแรม 1 ค่ำ เดือน 8 หลัง พระภิกษุจะอยู่จำพรรษาที่วัดใดวัดหนึ่งไม่ท่องเที่ยวสัญจรไปมาเพราะเป็นฤดูฝน พระพุทธองค์ทรงบัญญัติเป็นธรรมเนียมให้ภิกษุอยู่จำพรรษาคงตลอด 3 เดือน หากมีธุระจำเป็นอันชอบด้วยวินัย จึงจะไปได้ เมื่อไปแล้วไม่สามารถจะกลับได้ในวันเดียวกันนั้นก็ทรงอนุญาตให้ไปแรมคืนได้ คราวหนึ่งไม่เกิน 7 คืนเกินกำหนดนี้พรรษาขาด ไม่ได้รับประโยชน์จากการจำพรรษา ด้วยเหตุนี้จึงเกิดมีเทศกาลทำบุญวันเข้าพรรษากันจนทุกวันนี้

พิธีเข้าพรรษามีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในหนังสือนางนพมาศกล่าวว่า “ครั้นเดือน 8 ถึงนักขัตฤกษ์บูชาใหญ่การพระราชพิธีอาษาณมาสพระวรวุตรพุทธชินโรสในพระศาสนา จะจำพระวรวรรษาเป็นมหาสันนิบาตทุกพระอาราม...ครั้นถึงวันจาตุหีสฤกษ์เป็นธรรมเนียมฤกษ์ นายนักการทหารบกทหารเรือก็ตั้งขบวนแห่

เชิญเทียนประทิป จ่านำพระวราษา” สมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีการแห่เทียนเช่นกันดังข้อความว่า “ครั้งวันเพ็ญเดือน 8 จึงทรงเทียนพระวัสสาตามพระอารามหลวงทั้งในกรุงและนอกกรุง และหัวเมืองเอกโท เป็นเทียนเป็นอันมาก”² นอกจากนี้ยังมีการบวชนาคหลวงเท่าพระชนมายุของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพราะทรงศรัทธาพระราชทานผ้าไตรบริวารแก่ข้าราชการที่ลาบวชทุกคน การบวชนาคหลวงก็ยังคงมีจนทุกวันนี้

ปัญหา บริสุทธ์ กล่าวถึงพิธีเข้าพรรษาในสมัยสุโขทัยว่า

พิธีเข้าพรรษาหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พิธีอาษามาสมิกกล่าวไว้ค่อนข้างละเอียดว่าในเดือนแปดมีพระราชพิธีใหญ่ โดยพระเจ้าแผ่นดินเสด็จวัดหลวงที่สำคัญพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน นำปัจจัยต่าง ๆ ไปถวายพระสงฆ์ เช่น ผ้าอาบน้ำฝนรูปเทียนของใช้ต่าง ๆ และมีการแห่เทียนจ่านำพรรษาพร้อมด้วยพนมดอกไม้ ซึ่งนางนพมาศ กล่าวว่าตนเป็นผู้คิดแบบขึ้นเอง โดยทำเป็นพุ่มดอกไม้ทอง เป็นแบบอย่างที่จะต้องถวายพุ่มในพิธีเข้าพรรษาเรื่อยมาจนปัจจุบันนี้³

จะเห็นได้ว่า การถวายเทียนจ่านำพรรษามีมาตั้งแต่โบราณ ในหนังสือนางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ กล่าวว่า

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งนายนักการ ให้จัดแจงตกแต่งเสนาสนะทุกพระอารามหลวงแล้วก็ทรงถวายบริวารสมณะเป็นคันท่าเตียงคั้งที่นั้งนอนเสื่อสาดลาดปูเป็นสังฆทานและผ้าวรชวาวิกพัสดร์ สลากกัศคิลาณกัศ ทั้งประทีปเทียนจ่านำพระวราษามุขาพระบรมธาตุพระพุทธรูปปฏิมากร พระปริยัติธรรมสันไครมาส ถวายรูปเทียนชวาตาน้ำมันคามาใส่ประทีปแก่พระภิกษุสงฆ์บรรดาจำพระวราษาในพระอารามหลวง ทั้งในกรุงนอกกรุงทั่วถึงกันตามลำดับ⁴

ในการถวายเทียนพรรษานี้ ในสมัยก่อนพระมหากษัตริย์ทรงเป็นธุระมาก เพราะวัดที่จุดเทียนพรรษามีมาก และได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้มาช้านานจนถึงปัจจุบันนี้ และเป็นธรรมเนียมสืบเนื่องมาถึงราษฎรทั่วไป เมื่อถึงวันเข้าพรรษา ชาวบ้านจะนำดอกไม้รูปเทียน และพุ่มต้นไม้ พร้อมทั้งเครื่องใช้ประจำวันที่จำเป็นแก่พระสงฆ์ไปถวายพระที่วัด ดังคำประพันธ์ว่า

“ถึงเดือนแปดแดอับพยับฝน	ฤดูคลพระพรรษาเข้ามาวาง
จวนจะบวชเป็นพระสละนาง	อยู่เห็นห่างเห็นกันเมื่อวันบุญ
ประดับพุ่มนุฬาทฤฆากระถาง	รูปแรดช้างโคควายชายกันวุ่น
ตุ๊กกะตาเจ้าพรหมณ์งามละมุน	ต้นพิภูลิ้นจี่ดูดีจริง
ต้นไม้ทองเสาชงหงส์ขี้ผึ้ง	คู่สึงเขาชายพวกชายหญิง
อุณรุทขุดกินนระอ้อนพริ้ง	มีทุกสิ่งซื้อมาบูชาพระ”
	(นิราศเดือน-นายมี)

¹เล่มเดิม, หน้า 129-131.

²เกษม บุญศรี, เล่มเดิม, หน้า 163-164.

³ปัญหา บริสุทธ์, โลกทัศน์ของไทย วิเคราะห์จากวรรณคดีคำสอนสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพมหานคร : วิทยอักษรการพิมพ์, 2523), หน้า 62.

⁴นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, หน้าเดียวกัน.

ของถวายพระในวันเข้าพรรษา นอกจากดอกไม้ รูปเทียน แล้วยังมีหมากพลู ไม้สีฟัน¹ และ ไม้ขูดลิ้น² พุ่มเทียน กอบัว และของไทยธรรมอื่น ๆ ตามแต่ศรัทธา สมัยก่อน “ของถวายพระทำกันอย่าง วิจิตรบรรจง ประดับตั้งซ้อนพนมกันขึ้นไปในภาชนะ สมมุติว่าเป็นเขาพระสุเมรุ แล้วเอาน้ำตาลหล่อเป็น รูปสัตว์หิมพานต์ มีหงส์ ราชสีห์ และกนิษฐ เป็นต้น”³

ในภาพยนต์โคลงนิราศธารโศก กล่าวถึง พระสงฆ์เข้าพรรษา ชาวบ้านนำข้าวของเครื่องใช้ รูปเทียน ไม้สีฟัน ถวายพระ ดังคำประพันธ์ว่า

“เดือนแปดเจ้าพี่คลา	เข้าพระवासังฆาราม
พรังพร้อมเจ้าข้อมคาม	ไปด้วยพี่สีฟันถวาย
เดือนแปดพุทธรูปตรเข้า	พระวาษา
ทวยกมีศรัทธา	ต่างเค้า
โหมงามตามเรียมคลา	นบนอบ
เมียงหมีสีฟันเข้า	รูปน้อมเทียนถวาย”
	(เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์)

การถวายเครื่องบริขารที่จำเป็นแก่พระภิกษุ เช่น ไม้สีฟัน ปัจจุบันเปลี่ยนของถวายจากไม้สีฟัน เป็นแปรงสีฟันและยาสีฟันเพิ่มเข้าไป เพราะวันเข้าพรรษาชาวบ้านถือโอกาสทำบุญเป็นพิเศษมีพระมาพักรวม กันอยู่ในที่แห่งหนึ่งชั่วคราว จึงถวายของที่จำเป็นแก่กิจประจำวันของพระ นอกจากนี้ยังมีการถวายผ้าจ่านำ พรรษาสำหรับให้ท่านมีผลัดเปลี่ยนซึ่งท่านมาตามทางอาจถูกฝนต้นฤดูเปียกปอนมา เมื่อถึงที่พักแล้วก็ไม่มี สบงจีวรใหม่สำหรับเปลี่ยน ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงจัดถวายผ้าจ่านำพรรษาขึ้นเพื่อให้พระมีสบงจีวรผลัด เปลี่ยนใหม่

ศิลปะหลายอย่างมีกำเนิดจากประเพณีเข้าพรรษา คือ การหล่อเทียนพรรษา มีการตกแต่ง เทียนด้วยดอกไม้ร้อยกรองหุ้มท่อนวิจิตรพิสดาร และแต่งพุ่มดอกไม้สด ดอกไม้แห้งสำหรับถวายพระหลังจาก เสร็จการฉลอง แล้วก็นำเทียนแห่แหนไปประดิษฐานที่พระอุโบสถโดยกระทำทักษิณาวฏสามรอบแล้ววางไว้ หน้าพระพุทธรูป เพื่อจุดบูชาพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ตลอดเวลา 3 เดือนที่เข้าพรรษา เทียนพรรษาที่จะ จุดนั้นต้องใช้ไฟฟ้าส่องด้วยพระแวนลงยา โดยถือว่าเป็นไฟบริสุทธิ์ ตามธรรมเนียมของชาวอินเดียโบราณ

ประเพณีทำบุญเข้าพรรษาที่กล่าวมาข้างต้น เป็นวัฒนธรรมของชาวพุทธที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา อย่างมั่นคง มีพิธีกรรม เช่น หล่อเทียนพรรษา ฉลองเทียนพรรษา แห่เทียนพรรษา ถวายผ้าอาบน้ำฝนและ ของถวายพระตามกำลังศรัทธาของพุทธศาสนิกชน ดังคำประพันธ์ว่า

“เดือนแปดวันเพ็ญเจ้า	ข้อมไปเข้าพระพรรษา
รับศีลอย่างลึก	ด้วยเจตนาจางใน”
	(ภาพยนต์หม่อมเครื่องควหาวัน-รัชกาลที่ 2)

¹ ไม้สีฟัน ทำมาจากกิ่งข่อยทุบจนเป็นฝอย เวลาแปรงก็เคี้ยวเนื้อไม้ไปด้วย รสฝาดของเนื้อไม้เป็นยารักษาฟันและ เหวือก ไม้สีฟันจึงเป็นทั้งแปรงสีฟันและยารักษาฟันไปในตัว

² ไม้ขูดลิ้น ใช้ไม้ไผ่เหลาเกลี้ยงแบนและบางเหมือนปากเบ็ด ปัจจุบันไม่มีใช้

³ เสฐียรโกเศศ (นามแฝง), เล่มเดิม, หน้า 217.

ประเพณีเทศน์มหาชาติ

การเทศน์มหาชาติมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ดังปรากฏในจารึกนครชุมหลักที่ 3 ว่า “อันว่าพระไตรปิฎกนี้จักหายแล หากคนจักรู้แท้แลมิได้เลย ยังมีคนรู้กัน¹ สเล็กสน้อย² ไชยธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่าพระมหาชาติ หากคนสวดแลมิได้เลย ธรรมชาดกอันอื่นไชร้ มีต้นหลายลายมิได้ มีปลายหาดันมิได้เลย”³

ข้อความในศิลาจารึกข้างต้นนี้เป็นพระราชปรารภของพระมหาธรรมราชาลิไท เพื่อจะป้องกันมิให้พระพุทธศาสนาเสื่อมไป จึงทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการเสด็จออกผนวชจนกลายเป็นประเพณีบวชเมื่ออายุครบ 20 ปี ของชาวพุทธมาจนทุกวันนี้ นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงพระราชนิพนธ์หนังสือไตรภูมิพระร่วงไว้ เพื่อให้คนเร่ร่อนทำความดี ละเว้นความชั่ว กลัวบาป กลัวนรก และได้โปรดให้มีประเพณีเทศน์มหาชาติตามวัดต่าง ๆ จนมีผู้นิยมปฏิบัติตามกันอย่างแพร่หลายด้วยความเชื่อว่า ถ้าได้ฟังเทศน์มหาชาติครบ 13 กัณฑ์ในวันเดียวจะได้อาานิสงส์มหาศาล จึงนิยมมีประเพณีการเทศน์มหาชาติจนทุกวันนี้

หนังสือวรรณคดีเรื่องมหาชาติ

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวงขึ้น เนื่องจากสำนวนภาษาค่อนข้างยากเกินไป ต่อมาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมจึงเกิดมีมหาชาติขึ้นอีกสำนวนหนึ่ง แต่งเป็นกาพย์ชื่อว่า กาพย์มหาชาติ แสดงว่าในสมัยนี้มีการเทศน์มหาชาติจนเป็นประเพณี

ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงรวบรวมนักปราชญ์ราชบัณฑิต แต่งมหาชาติกลอนเทศน์ขึ้น ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการได้เลือกบางตอนมาให้นักเรียนนักศึกษาอ่านเป็นแบบเรียนทุกวันนี้ นักปราชญ์บางคนได้แต่งเป็นคำฉันท์ไว้อีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีสำนวนร้อยแก้วของเก่าอยู่ในฉบับเทศชาติ และสำนวนของราชบัณฑิตยสภา ฉบับของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวิวัฒน์ และฉบับของสำนักหอสมุดวัดสามพระยา กรุงเทพมหานคร ศิริ ศิษย์

เนื่องจากการเทศน์มหาชาติเป็นที่นิยมกันทั่วทุกภาคของไทย จึงเกิดมีสำนวนมหาชาติต่าง ๆ แตกต่างกันไป เช่น สำนวนภาคเหนือ สำนวนภาคอีสาน ซึ่งมีหลายสำนวน ได้แก่สำนวนของร้อยเอ็ดขอนแก่น เป็นต้น

เกษม บุญศรี ได้แสดงข้อคิดเห็นเกี่ยวกับหนังสือมหาชาติไว้ว่า

หนังสือมหาชาติในภาคภาษาไทยทุกสำนวน ล้วนเป็นวรรณกรรมชั้นเยี่ยมของไทย... ถ้าจะว่าถึงเนื้อความก็มีความเต็มบริบูรณ์ เป็นคติน่าอ่าน ได้ทั้งคติสอนใจและความบันเทิงใจในตัว ถ้าจะว่าถึงสำนวนโวหาร ก็เป็นสำนวนที่ไพเราะจับใจ ถ้าจะว่าถึงภาษาก็เป็นภาษาบริสุทธิ์ มีตั้งแต่เก่าจนถึงใหม่ และเป็นการบังเอิญอย่างน่าอัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งคือ คาถาบาลีเดิมเรื่องเวสสันดรทั้ง 13 กัณฑ์ ทำนองสรกัญญะไม่ซ้ำกันเลยแม้ลักษณะฉันทะจะชื่อเดียวกัน⁴

¹ คั้น หมายถึง ครั้น

² สเล็กสน้อย หมายถึง เล็ก ๆ น้อย ๆ

³ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2527) , หน้า 31.

⁴ เกษม บุญศรี, เอ็มเคิม, หน้า 241.

หนังสือมหาชาติสำนวนต่าง ๆ ก็คือเรื่อง เวสสันดรชาดกนั่นเอง ซึ่งเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรเป็นเรื่องสุดท้ายในจำนวน 550 เรื่อง และเป็นชาติที่ทรงบำเพ็ญบารมีอันยิ่งใหญ่ จึงเรียกว่า มหาชาติ ดังกล่าว

ในหนังสือโคลงทวาทศมาส กล่าวถึง การเทศน์มหาชาติ ว่า

“มหาชาติบอกแบบไว้	ปรากฏ
มีเมื่อจวนฝนหมด	เกือบแล้ง
เดือนสิบเอ็ดสิบสองจรด	จวนต่อ กันเขย
น้ำลดลมซัดแห้ง	ไร้แล้วนาวาย
บ้างมีมหาชาติทั้ง	คาถา พันเขย
มีที่บ้านศาลา	วัดบ้าง
จ่ายกันแจกฎีกา	ตามพวก พ้องพ้อ
หวังประโยชน์สืบสร้าง	เพื่อห้องเมตโคจร”

ประเพณีเทศน์มหาชาติมีคาถาจำนวนพันคาถา เรียกว่า คาถาพัน การเทศน์มหาชาติทำกันในเดือน 11 เดือน 12 ในขุนช้างขุนแผน กล่าวว่า การเทศน์มหาชานิยมทำก่อนวันสารทประมาณปลายเดือนสิบ ดังคำประพันธ์ว่า

“อยู่มาประกาศปลัดศก	ทยกในเมืองสุพรรณนั้น
ถึงเดือนสิบจวนสารทยังขาดวัน	คิดกันจะมีเทศน์ด้วยศรัทธา
พระมหาชาติทั้งสิบสามกัณฑ์	วัดป่าเลไลยก์นั้นวันพระหน้า
ตาปะขาวเฒ่าแก่แซ่กันมา	พร้อมกันนั่งปรกษาที่วัดนั้น”

การเทศน์มหาชาติทำกันในระหว่างเดือน 10 เดือน 11 เดือน 12 และเดือนอ้าย ชาวบ้านจะจัดให้มีขึ้นในช่วงดังกล่าวตามแต่จะเหมาะสมในถิ่นนั้น ๆ เนื่องจากการเทศน์มหาชาติมีคาถาถึงหนึ่งพันคาถา แบ่งเป็น 13 กัณฑ์ แต่ละกัณฑ์ต้องมีเจ้าภาพรับเป็นเจ้าของกัณฑ์ จึงมีการบอกบุญไปยังผู้มีจิตศรัทธา ใครรับกัณฑ์ใดก็ต้องจัดเครื่องกัณฑ์เทศน์ให้เข้ากับกัณฑ์นั้น เช่น กัณฑ์มัทรีหรือกัณฑ์กุมาร มักจะมีมะพร้าวอ่อนกล้วย อ้อย และของบูชากัณฑ์ที่ขาดไม่ได้คือ เทียนคาถาประจำกัณฑ์เท่าจำนวนคาถาในกัณฑ์นั้น ๆ เช่น ทานกัณฑ์ มี 209 คาถา ก็ต้องมีเทียนประจำคาถา 209 เล่ม เทียนเหล่านี้ใช้จุดเวลาที่พระเทศน์ว่าคาถา เรียกกันว่า “เดินคาถา”

ในขุนช้างขุนแผน พรรณนาการจัดเครื่องกัณฑ์ไว้อย่างละเอียด เช่น ตอนขุนช้างสั่งให้บ่าวไพร่ขนเครื่องกัณฑ์ไปวัด ดังนี้

“สั่งบ่าวไพร่ให้กองของเครื่องกัณฑ์	เผือกมันของเรานั้นอีกไซ
อ้อยขาวอ้อยแดงนั้นแดงโม	ส้มโอมะดุกลูกมะไฟ
ชะมดกงเกวียนข้าวเหนียวแดง	หินฝนทองครองแครงแดงลูกใหญ่
นอกศาลาเข้าของที่กองไว้	จัดให้เป็นลำดับอย่าซับซ้อน
ยกเข้ามาข้างในใครกับบาคร	เสื่อสาตฟูกเมาะเบาะหมอน

พานหมากประจำกัณฑ์นั้นอย่าซ่อน
อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า

“มะละกอซื้อมาตะกร้าเงิน
เม็ดข่อยช่อคังบังใบ
แกะเป็นหลวงชีชี่ดาเถร
แกะแครงกินผีดูพิกล

ยกไปก่อนตั้งหน้าพานผ้าไตร”

เอาหยักหักควั่นลิ้นหาข้าวไม่
รายเรียงเคียงใส่ไว้เบื้องบน
แกะเจ้าเณรเคียงคั่นไว้ชั้นต้น
เอาดอกกรักปักปนกับดาวเรือง”

การจัดเครื่องกัณฑ์เทศน์เป็นการประกวดศิลปะการแกะสลักเป็นรูปต่าง ๆ ด้วยเช่น เครื่อง
กัณฑ์ของนางศรีประจันและนางพิม กล่าวไว้ว่า

“ครานั้นนางพิมศรีประจัน
บาดระยามบริหารพานผ้าไตร

ให้บ่าวยกเครื่องกัณฑ์หาข้าวไม่
สัมสุกถูกไม้เป็นหลายพรรณ”

อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า

“ท่าหมากประจำกัณฑ์ให้ฉันทิ
บ้างไปเอามะละกอมาผ่าจัก
แล้วข้อมสีสดงามอร่ามตา
แกะเป็นราชสีห์สิงห์อัถ
แกะเป็นเทพนมพรหมินทร์
แกะเป็นรูปนารายณ์ทรงศุภธรรม
ยกไปให้เขาไมทนา

หมากพลูสาตีไปหามา
ช่วยกันแกะสลักเป็นหนักหนา
ประดับประดาเป็นที่ศิขริน
เหยียบหยัดขียนอยู่ดูเฉิดฉิน
พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
ผาดผั่นแผ่นผของล่องเวหา
ฝูงง่าก็รับไปทันที”

ข้อความตอนนี้ นอกจากสะท้อนถึงวัฒนธรรมไทยในเรื่องประเพณีการเทศน์มหาชาติแล้วยัง
สะท้อนถึงศิลปะในการแกะสลักผลไม้เป็นรูปราชสีห์ เทพนม พระพรหม พระอินทร์ถือแก้ว พระนารายณ์ใช้ครุฑ
เป็นต้น ปัจจุบันนี้การแกะสลักผักหรือผลไม้ ไม่นิยมทำกัน เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจไม่เอื้ออำนวย ไม่มีเวลา
คิดประดิษฐ์สิ่งสวยงามที่ต้องใช้เวลาและมีมือเช่นสมัยก่อน

การเทศน์มหาชาติ

วันที่มีการเทศน์มหาชาติ เจ้าของที่รับเป็นเจ้าของภักจัดขบวนเครื่องกัณฑ์ไปที่วัด พระสงฆ์และ
ทายกช่วยกันตกแต่งศาลาการเปรียญและรอบ ๆ บริเวณวัด เอากิ่งไม้มาประดับทำซุ้มประตูป่า บริเวณ
ปากทางเข้าวัดและตรงปากทางที่พระจะขึ้นเทศน์ ตามเสาประตูศาลาการเปรียญที่จะมีเทศน์และมุมธรรมาสน์
ที่พระจะนั่งเทศน์ ผูกประดับด้วยต้นกล้วย ต้นอ้อย นอกจากนี้มีฉากภาพจิตรกรรมเป็นเรื่องเวสสันดรชาดก
ครบ 13 ฉาก 13 กัณฑ์ ติดแขวนไว้ทุกเสา พอกระบวนแห่เครื่องกัณฑ์มาถึงวัด ก็จะเข้ามาทางประตูป่า ดัง
คำประพันธ์ว่า

“แต่บรรดาเครื่องกัณฑ์ที่เอามา
ผู้คนอัดแอแข็งแซ่ไป

วางเรียงไว้หน้าศาลาใหญ่
ใครใครก็มาดูอยู่มากมี”
(ขุนช้างขุนแผน)

การเทศน์มหาชาติจะเริ่มตั้งแต่เช้ารุ่ง โดยเริ่มกัณฑ์เทศน์เป็นกัณฑ์แรก จนถึงกัณฑ์นครกัณฑ์ ซึ่งเป็นกัณฑ์สุดท้าย เมื่อเจ้าภาพ (เจ้าของกัณฑ์) จุดเทียนประจำกัณฑ์ซึ่งเป็นสัญญาณแทนนิมนต์ พระธรรมกถึกขึ้นเทศน์ ปี่พาทย์จะบรรเลงเพลงสาธนาการประกอบกิริยาน้อมนมัสการพระรัตนตรัยเหมือนกัน ทุกกัณฑ์ ในตอนจบของแต่ละกัณฑ์จะใช้เพลงหน้าพาทย์ (เพลงที่บรรเลงประกอบกิริยาเคลื่อนไหวของ บุคคลและธรรมชาติ เช่น นอน นั่ง ยืน เดิน) แตกต่างกันไปตามท้องเรื่องในกัณฑ์ที่จบลง เช่น

“ครั้นพระสงฆ์เทศน์จบกัณฑ์กุมาร เจ้ารวิหัวล้านก็เร็วรี
ประเคนเครื่องกัณฑ์ในทันที ปี่พาทย์ก็ตีเพลงไป”

พอกัณฑ์กุมารของขุนช้างจบลง ก็ถึงกัณฑ์มัทรี ดังคำกลอนว่า

“ครานั้นนางพิมศรีประจัน ให้น่าวยกเครื่องกัณฑ์หาช้าไม
บาตรขำมบริวารพานผ้าไตร สัมสูกถูกไม้เป็นหลายพรรณ
ขนมนมเนยก็หลายอย่าง ยกเข้าไปจัดวางไว้เป็นหลั่น
ข้างหน้าตั้งหมากประจำกัณฑ์ ปี่พาทย์ตีฉิ่งขึ้นทันที”

เนื้อเรื่องย่อ ๆ ของมหาชาติทั้ง 13 กัณฑ์ พอสรุปได้ดังนี้

กัณฑ์ที่ 1 กัณฑ์เทศน์ มี 19 คาถา กล่าวถึงพระนางมุสดีได้รับพรทิพย์ 10 ประการจาก ท้าวมัจฉวานเทวราช จบกัณฑ์เทศน์ บรรเลงเพลงสาธนาการ

กัณฑ์ที่ 2 กัณฑ์หิมพานต์ มี 134 คาถา กล่าวถึง พราหมณ์เมืองกลิงครารู 8 คนเป็นราชทูต มาทูลขอพญาช้างปัจจัยนาคจากพระเวสสันดร เพราะที่เมืองกลิงครารูเกิดฝนแล้งพระเวสสันดรได้ พระราชทานให้สัมปรรณา จนทำให้ชาวเมืองแค้นเคืองได้พากันเข้าไปทูลพระราชาบิดาให้เนรเทศ พระเวสสันดรไปอยู่เขาวงกต ในป่าหิมพานต์ จบกัณฑ์หิมพานต์ บรรเลงเพลงดวงพระชาติ

กัณฑ์ที่ 3 ทานกัณฑ์ มี 209 คาถา กล่าวถึงพระเวสสันดรและพระนางมัทรีหรือกรมเหสี พระชาติ และกัณฑ์ ผู้เป็นพระราชโอรส และพระราชธิดา เสด็จออกจากเมือง มีพราหมณ์ 4 คน มาทูลขอม้าทรง พระองค์ก็พระราชทานให้ และมีพราหมณ์อีกคนหนึ่งมาขอรถทรงพระเวสสันดรก็พระราชทานให้อีกเช่นกัน จบทานกัณฑ์ บรรเลงเพลงพญาโศก

กัณฑ์ที่ 4 กัณฑ์วนปเวสน์ มี 57 คาถา พระเวสสันดรทรงอุ้มพระชาติ พระนางมัทรีทรงอุ้มกัณฑ์ เสด็จด้วยพระบาทไปสู่เขาวงกต จบกัณฑ์วนปเวสน์ บรรเลงเพลงพญาเดิน

กัณฑ์ที่ 5 กัณฑ์ชูชก มี 79 คาถา กล่าวถึง ชูชกพราหมณ์เฒ่าขอทาน ได้อาตองไปฝากไว้กับ เพื่อนเก่า เมื่อเวลาผ่านไปนาน เพื่อเอาทองที่ชูชกฝากไว้ไปขายเลี้ยงชีพ ครั้นชูชกมาทวงถามก็ไม่มีจะใช้ให้ จึงได้ยกลูกสาวซึ่งมีความสวยงามข้อมิตดาให้แก่ชูชก ต่อมานางอมิตดาถูกนางพราหมณ์เพื่อนบ้านก่อนแคะ เรื่องมีสามีแก่ นางจึงจะไม่ยอมทำงานอะไร ก็ให้ชูชกไปขอกัณฑ์หาชาติมาเพื่อเป็นคนรับใช้ของตน จบกัณฑ์ ชูชก บรรเลงเพลงเช่นเกล้า

กัณฑ์ที่ 6 กัณฑ์จุลพน มี 35 คาถา ชูชกเดินทางไปเขาวงกตเพื่อทูลขอกัณฑ์หา ชาติ ได้พบพราหมณ์เจตบุตรซึ่งมีหน้าที่รักษาต้นทางเข้าสู่เขาวงกต หลอกพราหมณ์เจตบุตรว่า กลักพริกกลักขิงเป็นกล่อง พระราชสาส์นจากพระเจ้ากรุงสุทนต์ ให้อัญเชิญพระเวสสันดรกลับไปครองราชสมบัติ พราหมณ์เจตบุตรหลงเชื่อ จึงต้อนรับอย่างดี จบกัณฑ์จุลพน บรรเลงเพลงรั้วสามลา

กัณฑ์ที่ 7 กัณฑ์มหาพน มี 80 คาถา กล่าวถึงชูชกเดินทางไปถึงอาศรมจตุรฤทัยและหลอกลวงว่าเป็นราชทูตของพระเจ้ากรุงสุโขทัย ฤทัยหลงเชื่อจึงต้อนรับด้วยดีและชี้ทางไปสู่เขาวงกต จบกัณฑ์มหาพน บรรเลงเพลงเชิดกลอง

กัณฑ์ที่ 8 กัณฑ์กุมาร มี 101 คาถา กล่าวถึงชูชกได้ไปขอแก้กัณฑ์หา ซาลีจากพระเวสสันดรในขณะที่พระนางมัทรีออกไปหาผลไม้ในป่า พระเวสสันดรได้ประทานให้ กัณฑ์หา ซาลี หนีไปซ่อนอยู่ในสระบัว เอาใบบัวบังมิให้เห็น พระเวสสันดรตรัสเรียกขึ้นมาทีละคน พระเวสสันดร จึงนำไปประทานให้แก่ชูชก จบกัณฑ์กุมาร บรรเลงเพลงเชิดฉิ่งโอด

กัณฑ์ที่ 9 กัณฑ์มัทรี มีคาถา 90 คาถา กล่าวถึงพระนางมัทรีไปแสวงหาผลไม้ในป่า ตอนขา กลับพบเสือโคร่ง เสือเหลือง และราชสีห์ ซึ่งเป็นเทวดาแปลงมาขวางทางพระนางมัทรีไว้ เพื่อให้ชูชกนำสองกุมารไปไกลจนพระนางมัทรีตามไม่ทัน เมื่อเพลาพลบค่ำพระนางได้ทูลขอหนทางต่อพญาสัตว์ทั้งสาม สัตว์ทั้งสามจึงเปิดทางให้ จบกัณฑ์มัทรี บรรเลงเพลงทยอยโอด

กัณฑ์ที่ 10 กัณฑ์สักกบรรพ มี 43 คาถา เมื่อพระเวสสันดรได้ประทานสองกุมารให้ชูชกไปแล้ว พระอินทร์เกรงว่าเมื่อมีใครมาขอพระนางมัทรีก็จะทรงยกให้อีก จึงแปลงองค์มาขอเสียเอง พระเวสสันดรก็ประทานให้ พระอินทร์จึงถวายคืนเพื่อให้ปฏิบัติพระเวสสันดรดังเดิม แล้วห้ามประทานแก่ผู้ใดอีก แล้วพระอินทร์ก็ได้ประสาทพร 8 ประการให้พระเวสสันดร จบกัณฑ์สักกบรรพ บรรเลงเพลงเหาะ

กัณฑ์ที่ 11 กัณฑ์มหาพรหม มีคาถา 66 คาถา ชูชกพาสองกุมารเดินทางมาในกลางป่าใหญ่ เมื่อถึงเวลาค่ำ ชูชกได้มัดสองกุมารไว้กับต้นไม้ ตัวเองขึ้นไปผูกเปลนอนอยู่บนต้นไม้ เทพเจ้ามีความสงสารสองกุมาร เมื่อถึงเวลาค่ำจึงแปลงองค์เป็นพระเวสสันดรและพระนางมัทรีมาแก้สองกุมารออก แล้วปฏิบัติสองกุมารอยู่จนสว่างทุก ๆ คืน เมื่อสว่างแล้วจึงผูกไว้ที่เดิม จบกัณฑ์มหาพรหม บรรเลงเพลงกราวนอก

กัณฑ์ที่ 12 กัณฑ์ฉกษัตริย์ มี 36 คาถา กล่าวถึง กษัตริย์ทั้ง 6 คือ พระเจ้ากรุงสุโขทัย พระนางสุสติ พระเวสสันดร พระนางมัทรี พระซาลี และกัณฑ์หา ได้พบกัน จบกัณฑ์ฉกษัตริย์ บรรเลงเพลงตระนอน

กัณฑ์ที่ 13 นครกัณฑ์ มี 48 คาถา กล่าวถึงผลทาน ผลศีล และพระบารมีทั้ง 30 ทศ ของพระเวสสันดร บันดาลให้ชาวเมืองคิดถึงพระองค์ ได้ยกโยธาไปแห่กลับสู่พระนคร จบกัณฑ์นครกัณฑ์ บรรเลงเพลงกลองโยน แล้วเชิดเพลงกลองโยน

มหาชาติทั้ง 13 กัณฑ์นี้ กล่าวถึงมหาบารมีที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมาเมื่อครั้งเป็นพระเวสสันดร นิยมว่าเป็นเทศนาที่สำคัญเรื่องหนึ่ง แม้แต่พระเจ้าแผ่นดินเองก็ยังทรงเฝ้าพระราชหฤทัยมาก โดยโปรดให้มีการเทศน์มหาชาติปีละ 1 ครั้งเสมอ โปรดให้จัดขึ้น ณ วัดใดก็ได้แต่จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ

การเทศน์มหาชาติ บางทีเรียก สวดมหาชาติคำหลวง ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าทรงธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มีสวดมหาชาติคำหลวงในอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งมีทำนองประกอบด้วยเม็ดพราหมณ์มาก ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการสวดโธเอื้อวิหารรายขึ้นซึ่งเป็นการอ่านหนังสือสวดมหาชาติคำหลวงคามวิหารหรือศาลาบาย

มหาชาติทั้ง 13 กัณฑ์ คนนิยมฟังกัณฑ์กุมารมากกว่ากัณฑ์อื่น ๆ ดังคำประพันธ์ว่า

“เมื่อวันมีเทศนามหาชาติ	เห็นนุชนาฏองงค์ยอคสงสาร
สัปบุรุษคับคั่งฟังกุมาร	ชัชวาลแจ่มแจ้งด้วยแสงเทียน
พี่ฟังธรรมเทศน์จบไม่พบน้อง	เที่ยวเมียงมองเลียงถัดควัดเฉวียน
ไม่พบพักตร์เขวามาลัยในการเปรียญ	สวนเวียนมาบ้านรำคาญใจ”
	(นิราศเดือน-นายมี)

ปัจจุบันประเพณีการเทศน์มหาชาติยังทำกันอยู่ทั่วไปในภาคต่าง ๆ เช่น ภาคเหนือมีประเพณีเทศน์มหาชาติในเดือน 3 ซึ่งตรงกับเดือนธันวาคม ภาคอีสานมีพิธีเทศน์มหาชาติเดือน 4 เรียกว่า ประเพณีบุญเวส (บุญพระเวส) ในภาคกลางบางท้องถิ่นทำในเดือน 5 ต่อ เดือน 6 หรือทำในเดือน 10 พิธีที่ทำก็จะต้องประดับสถานที่ให้เป็นเหมือนป่าเขาวงกต บางที่มีรูปภาพเขียนเป็นเรื่องราวเวสสันดรทั้ง 13 กัณฑ์ แขนงไว้ให้ดูด้วย สำหรับเครื่องกัณฑ์เทศน์ก็จัดมาประกวดประชันกัน จนพูดติดปากว่า “มหาชาติ กระจาดใหญ่” ใครมีฐานะดีก็จัดเครื่องกัณฑ์ใหญ่โต มีอ้อย ส้มโอ มะพร้าว ฯลฯ พานหมากประจำกัณฑ์ ดอกไม้รูปเทียน ผ้าไตร และบริวารต่าง ๆ จะมีเจ้าภาพครบทั้ง 13 กัณฑ์ ซึ่งมีทั้งกัณฑ์กลางวัน กัณฑ์กลางคืน กัณฑ์ใหญ่ กัณฑ์เล็ก ตามกำลังศรัทธาของพุทธศาสนิกชน

ประเพณีทำบุญวันสารท

คำว่า สารท หมายถึง เทศกาลทำบุญสิ้นเดือน 10 คำว่า สารท เป็นคำพ้องเสียงกับคำว่า สราทธ, สราทร (สาดทะ, สาด) หมายถึงการทำบุญให้แก่ญาติพี่น้อง ปู่ย่าตายายที่ล่วงลับไปแล้ว วันสารทถือว่าเป็นวันกึ่งกลางของรอบปีซึ่งเป็นระยะเวลาที่ข้าวกล้าในนากำลังออกรวงเป็นน้านมพอที่จะเก็บเกี่ยวมาทำเป็นข้าวเฒ่า ซึ่งเป็นส่วนผสมส่วนหนึ่งของการทำกระยาสารท การทำบุญนี้จึงถือว่าเป็นสิริมงคลแก่ข้าวในนา และเป็นการแสดงกตัญญูกตเวทีต่อบุพการีด้วย

วันสารทไทยตรงกับวันแรม 15 ค่ำ เดือน 10 ในภาคอีสานทำบุญในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 เรียกว่า ทำบุญข้าวสาก (ข้าวสาก) ส่วนภาคใต้เรียกประเพณีวันสารทว่า “รับเปรตส่งเปรต” รับเปรตทำในวันกลางเดือน 10 ส่วนส่งเปรตทำในวันสิ้นเดือน 10 มีการทำบุญตักบาตรถวายสังฆทาน และบั้งสุกุลอัฐิ

อาหารที่นำไปทำบุญในวันสารทจะต้องมีกระยาสารท (ทำจากข้าวเฒ่า ข้าวดอก ถั่ว งา น้ำตาล กวนเข้าด้วยกัน) กล้วยไข่ หรืออาจจะมีการถวายข้าวทิพย์และข้าวยาอุกอีกด้วย นำไปทำบุญตักบาตรเลี้ยงพระ ดังคำกลอนว่า

“ถึงเดือนสิบเห็นกันเมื่อวันสารท	ใส่อังคาสโภชนากระยาหาร
กระยาสารทกล้วยไข่ใส่โคกพาน	พวกชาวบ้านถ้วนหน้าสาธุระนะ
เจ้าวมคมห่มสีสุถินข	แล้วจับจอบทัฬหีนิ่มศิระ
หยิบข้าวของกระยาสารทใส่บาตรพระ	ธารณะเสร็จสรรพกลับมาเรือน
	(นิราศเดือน-นายมี)

‘ถวายสังฆทาน หมายถึง ทานที่ถวายแก่พระสงฆ์โดยมิได้เจาะจงรูปใครรูปหนึ่งมีอันสงฆ์มากกว่าการถวายทาน

โดยเจาะจง

ในสมัยสุโขทัย เมื่อถึงพิธีสารทหรือพิธีภัทรบท มีพิธีกวนข้าวมธุปายาสและข้าวยาชู ในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์กล่าวว่า “ครั้นเดือน 10 ถึงการพระราชพิธีภัทรบทเป็นนักขัตฤกษ์ มหาชนกระทำมธุปายาสทานและจะเตีจรวงเข้าสาลีเป็นปฐุมเก็บเกี่ยว... นายนักการละหนลวงก็เก็บเกี่ยวครกสาลีและรวงข้าวมาตากด้าเป็นข้าวเม้าข้าวตอก ส่งต่อมนเทียรบาลวังเวรเครื่องนายพระโคกักริดน้ำชีรารสมาส่งจุดเดียวกัน”¹

พิธีกวนข้าวมธุปายาส เริ่มด้วยการตกแต่งโรงพิธี ตั้งเตากวนมธุปายาส กี่ยวข้าวมาด้าเป็นข้าวเม้ารีดนมวัว พวกเวรเครื่องจะทำหน้าที่ปรงข้าวมธุปายาสซึ่งประกอบด้วย น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำตาล นมสด ขัณฑสกร ข้าวเม้า ใส่ภาชนะยกขึ้นตั้งเตา ให้สาวงามกวน ชาวคูริยางค์ประโคมฆ้องกลอง มีมหรสพแสดงเป็นหญิงล้วนในหนังสือนางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์บรรยายไว้ว่า

ชาวเวรเครื่องทั้งมวล ตกแต่งมธุปายาสปรงปนคนระเจียดล้วนแต่ของโอชารสมิขัณฑสกรและน้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำตาลทิ นมสด เป็นต้น ใส่ลงในภาชนะซึ่งตั้งบนเตาเพลิงจึงให้สาวสำอางกวนมธุปายาสเป็นฤกษ์โดยสังเขป ชาวคูริยางค์คนตรีก็ประโคมพิณพาทย์ฆ้องกลอง เป่าเล่นการมหรสพ ระเบียงระบำล้วนนารี ครั้นกวนมธุปายาสสำเร็จแล้วก็กวนข้าวยาชู เอาถั่งวาระคนปนครกสาลีที่ข้มขอดเจือด้วยชีรารสขัณฑสกร น้ำตาลกรวด ให้โอชารส สำเร็จเป็นอันดี

ปัจจุบันเมื่อถึงเทศกาลสารท พุทธศาสนิกชนจะถวายอาหารอื่น ๆ พร้อมกับกระยาสารทหรือข้าวทิพย์ แล้วจึงอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว หลังจากนั้นมีการฟังเทศน์ด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เกี่ยวกับส่วนผสมของข้าวทิพย์ที่ใช้กวนสดส่วนนี้ ประมาณ 8 กระทะใหญ่ ๆ มีดังนี้

“สิ่งของที่ใช้ในเครื่องกวนเมื่อตรวจดูตามบัญชีจ่ายของมีจำนวน คือ ถั่วดำ ถั่วขาว ถั่วแม่ตาย ถั่วราชมาศ อย่างละ 3 ถัง ถั่วเหลือง 3 ถัง 10 ทะนาน ถั่วเขียวอย่างละ 4 ถัง ถั่วลิสง 6 ถัง เมล็ดงา 5 ถัง ผลเคียว 3 ถัง 10 ทะนาน สาธุเมืองนอก 2 ถัง สาธุลาน 1 ถัง เมล็ดแดงโม 3 ถัง ข้าวโพด 3,000 ดอก ข้าวฟ้าง 2,000 รวง ข้าวเม้า 5 ถัง เผือกมันเทศอย่างละ 300 หัว กระจับสด หัวไทยอย่างละ 3 ถัง ข้าวสารหอม 2 ถัง ผลไม้แดง 10 ทะนาน ผลบัว ผลมะกอกใหญ่ อย่างละ 3 ถัง น้ำมันโค 10 ทะนาน เนย 4 ทะนาน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยอย่างละ 10 ทะนาน มะพร้าวห้าว 550 ผล มะพร้าวอ่อน 500 ผล ชะเอมเทศหนัก 4 ชั่ง น้ำตาลกรวด หนัก 25 ชั่ง น้ำตาลทรายหนัก 50 ชั่ง น้ำตาลหม้อ 300 หม้อ ข้าวดอกขมนบึงเจือไม่มีกำหนด ผลไม้สดที่ทำได้ คือ ทับทิม น้อยหน่า เงาะ ลางสาด ละมุด พลับสด สาลี หัวจิ้น กล้วยหอม กล้วยไข่ กล้วย ส้มต่าง ๆ เช่น ส้มเขียวหวาน ส้มมะแป้น ส้มซ่า ส้มเกลี้ยง ส้มครึ่งกานู ผลไม้แห้งคือ ถินจี่ ลำไย พุทราไร้ พลับแห้ง อินทผลัม ผลไม้เชื่อม คือ ผลชิด ผลสะท้อน ผลไม้กวน คือ ทูเรียนกวน สับประคกวน และข้าวอ่อนที่ยังเป็นน้ำนมชะเอมสด อ้อยแดง ของเหล่านี้ไม่มีกำหนดว่าเท่าไร”²

การกวนข้าวทิพย์ในปัจจุบันนี้ไม่นิยมทำ เพราะถ้าพิจารณาส่วนผสมต่าง ๆ ของข้าวทิพย์แล้ว จะหาให้ครบทุกอย่างได้ยาก อย่างไรก็ตาม พิธีกวนข้าวทิพย์สะท้อนให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของเมืองไทยที่มีพืชพันธุ์ธัญญาหาร ผลไม้ต่าง ๆ มากมาย จนต้องนำมากวนรวมกันเป็น ข้าวทิพย์ การกวนข้าวทิพย์ใน

¹ นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, หน้า 138-141.

² เสริมเติม, หน้า 141-142.

³ พัทธยากร (นามแฝง), มงคลพิธี 12 เดือนประจำชาติไทย, (พระนคร : การพิมพ์ไชยวัฒน์, 2507), หน้า 89-91.

ประเทศไทยนี้มีมานานแล้ว แม้ในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีการกวาดหัวทิพย์เสมอมา ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มี กวาดเรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ 5 (ยกเว้นรัชกาลที่ 2, 3) ซึ่งประเพณีทำบุญสารทได้ถูกเปลี่ยนแปลงแก้ไขมา โดยลำดับ จนทุกวันนี้

เดือน 10 เป็นเดือนที่อยู่ในระหว่างฤดูฝนกับฤดูหนาว พระภิกษุสงฆ์มักจะเป็นใช้พระพุทธรองค์ ทรงมีพระบรมพุทธานุญาตให้พระสงฆ์ฉันเครื่องยา 5 อย่างได้ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ต่อมาเหลือแต่น้ำผึ้งอย่างเดียว เรียกกันว่าตักบาตรน้ำผึ้ง สมัยนี้การตักบาตรน้ำผึ้งน้อยลง เปลี่ยนเป็นการตักบาตรข้าวสารแทน

ประเพณีทอดกฐิน

คำว่า กฐิน หมายถึง ไม้สะดึง คือกรอบไม้สำหรับขึงผ้าให้ตึง เพื่อสะดวกในการเย็บ การเย็บจีวร ต้องใช้ผ้าหลายชิ้นจึงต้องใช้ไม้สะดึงเป็นเครื่องช่วยเย็บ ผ้าจีวรที่เย็บสำเร็จแล้วเรียกว่า ผ้ากฐิน คือผ้าสำหรับ ใช้ไม้สะดึงนั่นเอง

การทอดกฐิน เป็นพระพุทธานุญาตพิเศษ เพราะเป็นกาลทาน (ถวายตามกาลสมัย) จะทอดได้ ตั้งแต่แรม 1 ค่ำเดือน 11 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 12 เท่านั้น พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุรับผ้ากฐินได้

ประเพณีการทอดกฐิน มีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดังปรากฏในศิลาจารึกว่า

คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อยุทธรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ ชาวเจ้า ท่วยบัวท่วยนาง ถูกเจ้าถูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิงผู้ท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีล เมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษากธานกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้วเมื่อกธานกฐินมีพนมเบ็ช มีพนมหมาก มีพนม ดอกไม้ มีหมอนนั่งหมอนนอน บริหารกฐิน โอยทานแลบิแล้ญบ้าน ไปสูคญติกฐินถึงอรัญญิกพุน เมื่อจักเข้ามา เวียงเวียงกันแต่อรัญญิกพุนเท้าหัวลาน ค้างค่างคองด้วยเสียงพาด เสียงพิณ เสียงเดือน เสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น ใครจักมักหัวหัว ใครจักมักเลื้อน เลื้อน¹

ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีการทอดจุลกฐินซึ่งปรากฏในหนังสือเรื่อง คำให้การชาวกรุงเก่าว่า

วิธีทอดจุลกฐินนี้ บางทีเป็นของหลวงทำในวันกลางเดือน 12 คือ ถ้าสืบรู้ว่าวัด ไหนยังไม่ได้รับกฐิน ถึงวันกลางเดือน 12 อันเป็นที่สุดของพระบรมพุทธานุญาต ซึ่ง พระสงฆ์จะรับกฐินได้ในปีนั้น จึงทำผ้าจุลกฐินไปทอด มูลเหตุของจุลกฐินคงเกิดแต่จะทอด ในวันที่สุดเช่นนี้ จึงต้องรีบร้อนชวนชววยทำให้ทัน เห็นจะเป็นประเพณีมีมาเก่าแก่ เพราะถ้าเป็น ในชั้นหลังก็จะเที่ยวหาซื้อผ้าไปทอดได้ หากักต้องทอใหม่ไม่²

จุลกฐินเป็นกฐินที่สนุกที่สุด เพราะต้องประสานงานช่วยกันเหนื่อยมากที่สุด เริ่มด้วยเก็บฝ้าย มากروبั่นเป็นเส้นด้ายทอเป็นผืนผ้า ตัดเย็บย้อมไตรจีวรให้เสร็จใน 24 ชั่วโมง ปัจจุบันนี้หาซื้อได้ยาก

เนื่องจากการทอดกฐินต้องทอดหลังออกพรรษา ซึ่งเป็นระยะที่มีน้ำเต็มฝั่ง (เดือน 11-12) จึงมี การทอดกฐินทางน้ำแห่งไหนกันไปอย่างสนุกสนาน ดังคำประพันธ์ที่ว่า

¹กรมศิลปากร, เสม็ดเดิม, หน้า 12-13.

²จ เปริญญ (นามแฝง), เสม็ดเดิม, หน้า 124. (อ้างอิงจาก วิธีทำบุญ ฉบับหอพระสมุด, หน้า 119.)

“เดือนสิบเอ็ดเสร็จธุระพระพรญา
ลงเรือเพียบพายชกเหมือนนกบิน
สนุกสนานขานยาวลาวสนั่น
แพ้นะปะคาพุดจาลอง

ชาวพาราเซ็งแซ่แห่งถิ่น
กระแสน้ำสู่สาดปรายกระจายฟอง
บ้างแข่งขันต่อสู้เป็นคู่สอง
ตามทำนองเล่นกรฐินสิ้นทุกปี
(นิราศเดือน-นายมี)

ปัจจุบันการทอดกรฐินมีทั้งทางน้ำ ทางบก ทางอากาศ (ต่างประเทศ) มีการเตรียมผ้ากรฐินและเครื่องไทยธรรมของถวายพระ แห่เครื่องกรฐินจะมีดนตรีมีแห่ มีฆ้อง เพื่อให้ชาวบ้านร่วมอนุโมทนากับองค์กรฐิน มีการเลี้ยงพระเพล และเลี้ยงผู้ร่วมงานกรฐินด้วย บางท้องถิ่นมีการแข่งเรือบ้าง เล่นเพลงเรือบ้าง เป็น การสนุกสนานรื่นเริงของประชาชนครั้งหนึ่ง การเล่นเช่นนี้นับวันจะลดน้อยลงไปทุกที

บางท้องถิ่นมีงานฉลองกรฐิน และทำขวัญกรฐิน ดังที่ สังเวียน ลือนาม อธิบายไว้ว่า

การทำขวัญกรฐินมีบายศรีปากชามซ้ายขวาหรือบายศรี 3-5 ชั้น เหมือนขวัญภาค ก็ได้ มีใบพุด 7 ใบ เทียน 11 เล่ม แบ่งน้ำอบเอาไว้ไว้เจิมผ้าไตรและบาตร ดาลปัดโรให้ว่าสักเก คำมคธ สักเก แปลว่า เคารพคุณ แล้วเริ่มว่าดังต่อไปนี้

แห่ล่ำรฐมกรฐิน

“จะขอเริ่มเรื่องนั้นเป็นเบื้องหลัง
การทอดกรฐินนั้นมาจากไหน
ครั้งแรกเริ่มเรื่องเมืองปาตา
ให้ท่านทั้งหลายที่ตั้งใจฟัง
พระสามสิบริรูปจากเมืองปาตา
จะไปเฝ้าองค์พระจอมไตร
พระสามสิบริองค์มิได้รอช้า
เตรียมอัฐจิวรสังฆารพร้อมกัน
รุดงค์ดั้นด้นมาในกลางดง
ชมนกชมไม้มาในพนา
รุดงค์มาไกลคำไหนดอนนั้น
ยามเย็นสนธยาก็พากันนอน
เดือนหกเดือนเจ็ดย่างเข้าหน้าฝน
ถึงจะเหน็ดเหนื่อยลำบากอย่างไร
จิวรก็ขาดอนาถหนักหนอ
พอเข้าเดือนแปดฝนก็กระหน่ำ
สิ้นดีสีด้าหมองคล้ำหมดค่า
ถึงเมืองสาเกตุพักเข้าพรรษา
สงบจิวรไม่มีขันธ์

ท่านคอยรับฟังผมจะบรรยาย
ฟังผมบรรยายขยายให้ฟัง
จะพรรณนาเป็นที่เดิมดั้ง
มาพร้อมสรรพั้งผมจะบรรยาย
ดั้งจิตไว้ว่าคิดอยู่ไม่วาย
ก็อยู่ห่างไกลถึงเขตวัน
ก็จะมุ่งไปเฝ้าองค์ท่าน
ไปเฝ้าทรงธรรมตั้งเจตนา
รุดงค์ค้ำคั้นชมชื่นพุกษา
วิหคนกาก็พากันจร
มุ่งหน้าบุกบั่นมาในสิงขร
เข้าขันธ์ก็จรรุดงค์ต่อไป
ภิกษุดั้นด้นด้วยความมุ่งหมาย
เพราะท่านตั้งใจจะเฝ้าทรงธรรม
ผ้าขาดรอยหรือถูกหนามระกำ
จิวรงามงามต่างด้าสิ้นดี
ย่างเข้าพรรษากลางเดือนพอดิ
พระสงฆ์นั้นหนาสงสารเต็มที
พระสามสิบริก็นำสงสาร

กลางเดือนสิบเอ็ดวันออกพรรษา
คิดคิดขึ้นมาก็น่าสงสาร
ผมจะขอกล่าวถึงท้าวอินทรวงค์
จิ๋วก็ขาดไม่มีพันกาย
ก็จำตัวเราจะทอดกฐิน
ทั้งใครจิ๋วจัดครบแล้วหนา
พระสงฆ์ก็สวดอยู่หมัดพร้อมกัน
ระหว่างหน้าสงฆ์นั้นมีผ้าไตร
พระสามสิบริบจึงรับเอาไว้
การทอดกฐินได้อานิสงส์
แต่พอรับผ้าออกพรรษาเสร็จ
รอนแรมทุเรศถึงเขตวัน
พระพุทธรูปท่านทรงเทศน์โปรด
การทอดกฐินรองการบรรพชา

(ให้โห่ร้องสามลานั้นร้องด้วยอำนาจชัย)

แสนทรมาสุดประมาณ
กฐินไทยทานใครจะทอดให้
มองเห็นพระสงฆ์แล้วนำใจหาย
จะทำไฉนนั่งตรองไปมา
พระสงฆ์ทั้งสิ้นเหมือนเจตนา
ให้วิสาขานั้นนำเอาไป
ก็เกิดบันดาลขึ้นมาทันใด
พระสงฆ์ดีใจนี้ใครจะจะง
ก็สมดังใจของท้าวอินทรวงค์
บุญจะเสริมส่งในแดนวิมาน
จากเมืองสาเกตูกิ่งมุงหมายมัน
เฝ้าพระองค์ท่านดังเจตนา
พระสงฆ์ทั้งหมดสมปรารถนา
กุศลส่งบุญพาจะได้ไปนิพพาน”¹

ใจความในแหล่งทำวัตรกฐินเป็นการเล่าเรื่องสาเหตุที่มีการทอดกฐินและอานิสงส์ของการทอดกฐิน ซึ่งจะได้บุญมหาศาลรองจากการบรรพชา เป็นการปลูกศรัทธาให้แก่ผู้ฟัง และเท่ากับเป็นการชักชวนให้คนอื่น ๆ มาร่วมทำบุญทอดกฐินด้วย

วัดใดมีผู้ออกกฐินแล้วนิยมปักธงจะเข้เป็นสัญลักษณ์ มีนิทานเรื่องจะเข้อยากได้บุญ จึงว่ายน้ำตามเรือกฐินจนเหนื่อย ว่ายน้ำต่อไปไม่ไหวจึงขอให้อุบาสกเมตตาเขียนรูปจะเข้เป็นธงนำไปร่วมกุศลด้วย

ประเพณีทอดผ้าป่า

การทอดผ้าป่านิยมทำกันเมื่อออกพรรษา หลังจากทอดกฐินแล้ว บางแห่งถือเป็นประเพณีว่า เมื่อทอดกฐินแล้วต้องมีผ้าป่าไปทอดด้วย บางถิ่นทอดผ้าป่าทำนองเดียวกับทอดกฐินทุกอย่างและกลับมีบิณฑบาตมากกว่า ในบางถิ่นทำเป็นต้นฝ้ายหรือรวงผึ้ง มีการฉลองสมโภชกันเป็นงานใหญ่เวลานำไปทอดมีการแห่โหมกกันอย่างครึกครื้น มีการเล่นสัทิวาด้วย ดังคำกลอนกล่าวว่า

“บ้างก็แห่ผ้าป่าพุกษาปัก
ขยับประโคมดนตรีมีละคร
บ้างก็ร้องสัทิวาใส่หน้าทับ
ทั้งสำเนียงเสียงสตรีไม่มีเครือ

มีเรือชักเชิงแซ่แลสดอน
อรชรรำร่ายอยู่หน้าเรือ
ลูกคู่รับพร้อมเพราะเสนาะเหลือ
เป็นโยเยือจับในน้ำใจชาย”
(นิราศเดือน-นายมี)

มูลเหตุที่เกิดผ้าป่า²

¹สังเวียน ลือนาม, ตำราทำวัตรเล่มที่ 2, (กรุงเทพฯพินนคร : อักษรทองการพิมพ์, 2517), หน้า 57-59.

²จ. เปรียญ (นามแฝง), เสม็ดคม, หน้า 137-138.

เนื่องจากประเพณีงู่มของภิกษุสงฆ์ คือในสมัยพุทธกาล ครั้งพระผู้มีพระภาคยังมิได้ทรงอนุญาตให้พระภิกษุทั้งหลายรับจีวรจากชาวบ้าน ภิกษุทั้งหลายต้องเที่ยวเก็บผ้าที่คนเขาทิ้งแล้ว คือ ผ้าเประเบื่อนที่ชาวบ้านทิ้งหรือผ้าห่อศพเบื่อนด้วยของไม่สะอาด ในป่าช้า (เรียกว่าผ้าบังสุกุล แปลว่า ผ้าเบื่อนฝุ่น) เป็นผ้าชิ้นเล็กชิ้นน้อย ครั้นได้มาแล้วก็เอามาซักแล้วมาเย็บปะติดปะต่อกัน ตัด เย็บ ย้อม ทำเป็นจีวร สบง หรือผ้าสังฆาฏิ ผืนใดผืนหนึ่ง การทำจีวรของภิกษุในครั้งก่อนโน้น จึงต้องช่วยกันทำหลายรูป และแม้จีวรของภิกษุที่ทรงอนุญาตให้ตัดเป็นชิ้นๆ อย่างกระต๊ากของชาวมคธ ก็เพื่ออำนวยความสะดวกในการเอาผ้าชิ้นเล็กชิ้นน้อยมาปะติดปะต่อกันนั่นเอง

ครั้นกาลต่อมา ชาวบ้านเห็นความลำบากของภิกษุสงฆ์ และจะนำไปถวายโดยตรงก็ยังไม่มีการบรมพุทธานุญาต จึงนำผ้าไปทอดทิ้งไว้ ณ ที่ต่าง ๆ เช่น ในป่าหรือในป่าช้า ภิกษุไปพบเข้า ก็นำเอามาทำจีวรตามประสงค การทอดผ้าปามีมูลเหตุขึ้นโดยนัยนี้เอง ตั้งแต่นั้นมาคนทั้งหลายก็ถือโอกาสถวายจีวรแก่พระโดยตรง พระจึงได้รับความสะดวกมากขึ้นจนถึงทุกวันนี้

ในเมืองไทยการทอดผ้าป่าได้รับการรื้อฟื้นขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระประสงค์จะรักษาธรรมเนียมประเพณีในทางศาสนา

ประเภทของผ้าป่า แบ่งออกเป็น 3 ประเภท

1. ผ้าป่าหางกรู้น หรือแกมกรู้น เมื่อทอดกรู้นเสร็จแล้วก็เลยทอดผ้าป่าด้วย
2. ผ้าป่าโยง คือผ้าป่าที่มีเจ้าภาพเดียวบ้าง หลายเจ้าภาพบ้าง จัดทำรวมกันหลาย ๆ กอง บรรทุกเรือแห่ไปทอดตามวัดต่าง ๆ ซึ่งคงอยู่ริมน้ำลำคลอง เรียกกันว่า ผ้าป่าโยง

3. ผ้าป่าสามัคคี คือผ้าป่าที่มีการแจกฏีกาอบุญไปตามที่ต่าง ๆ มีการฉลองอย่างครึกครื้น ผ้าป่าชนิดนี้ บางทีก็ไม่มีผ้า มักจะเป็นสิ่งอื่น ๆ เช่น ข้าว ผ้าเช็ดหน้า และของที่มิในท้องถิ่นนั้น ๆ

การทอดผ้าปามีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี และมีทุกถิ่นในประเทศไทยในบางถิ่นก็ทำอย่างวิจิตรมโหฬาร นอกจากนี้ยังมีบิรवारผ้าป่า เช่น ผลไม้ต่าง ๆ ได้แก่ มะพร้าวอ่อน กล้วย ส้ม หรือปัจจัย 4 เช่น ผ้า เข็ม ด้าย เงิน สบู่ แปรงสีฟัน เป็นต้น นำมารวมใส่ชะลอมตกแต่งอย่างสวยงาม และใช้กิ่งไม้ปักในชะลอมเพื่อสำหรับทอดผ้า มีการยกขบวนแห่แห่นกัไปทอดไว้ที่วัดที่ต้องการ

ปัจจุบันการทอดผ้าป่าขยายวงกว้างออกไป เช่น ทอดผ้าป่าหนังสือ ทอดผ้าป่าเพื่อสร้างโรงเรียน ทอดผ้าป่าเพื่อชุดสระ ทอดผ้าป่าเพื่อทำถนน ฯลฯ รูปแบบการทอดผ้าป่าก็เปลี่ยนแปลงไปโดยมุ่งประโยชน์แก่สาธารณชนด้วย

ประเพณีลอยกระทง

การลอยกระทงเป็นงานนักขัตฤกษ์ที่สนุกสนานรื่นเริง ปฏิบัติกันเป็นประจำประเพณีต่อ ๆ กันมาในสมัยกรุงสุโขทัย กล่าวถึงพิธีจองเปรียง ซึ่งเป็นที่มาของประเพณีลอยกระทงว่า

พอลถึงการพระราชพิธีจองเปรียง ในวันเพ็ญเดือน 12 เป็นนักขัตฤกษ์ ชัก โคมลอย โคมบรรดาประชาชนชายหญิงต่างตกแต่งโคมชัก โคมแขวน โคมลอยทุกตระกูลทั่วทั้งพระนคร แล้วก็ชวนกันเล่นมหรสพสืบตามราตรีเป็นเยี่ยงอย่าง แต่บรรดาข้าเฝ้าฝ่ายราชบุรุษนั้นต่างทำโคมประเทียบบริการวิจิตรด้วยลวดลายวาดเขียนเป็นรูป และสัณฐานต่าง ๆ ประกวดกันมาชักมาแขวน... ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงพระราชอุทิศสักการบูชาพระมหาเกศาคชอุทุมมาณีนชั้นดาวดึงส์¹

¹นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์, หน้า 96-97.

พระราชพิธีจองเปรียงเป็นพิธีของพราหมณ์ ซึ่งกระทำเพื่อบูชาพระอิศวร พระพรหม พระนารายณ์ พิธีของพุทธทำเพื่อบูชาพระบรมสารีริกธาตุที่จุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเพื่อบูชาพระพุทธรูปที่ปรากฏ อยู่ ณ หาดทรายฝั่งน้ำนมมทานที แคว้นทักษิณนาท ประเทศอินเดีย

การพระราชพิธีจองเปรียงนี้ นางนพมาศได้คิดประดิษฐ์โคมลอยเป็นรูปดอกบัวบาน มีความวิจิตรสวยงามเป็นที่พอพระทัยของพระร่วงเจ้า ถึงกับทรงบัญญัติว่า “ถึงการกำหนดคนกษัตริย์วันเพ็ญเดือน 12 พระราชพิธีจองเปรียงแล้ว ก็ให้กระทำโคมลอยเป็นรูปดอกกระมุทอุทิศสักการบูชาพระพุทธรูปที่นมมทานที ครอบเกล้าปาวสาน อันว่าโคมลอยรูปดอกกระมุทก็ปรากฏมาจนเท่าทุกวันนี้ แต่คำโลกสมมุติเปลี่ยนชื่อ ว่า ลอยกระทงทรงประทับ”¹

สมัยกรุงศรีอยุธยายังมีพระราชพิธีจองเปรียงตามประทีปโคมไฟ ดังคำประพันธ์ว่า

“เดือนสิบสองด่องแฉวโคม	แสงสว่างโชนมโสมนสา
เรื่องรุ่งกรุงอยุธยา	วันทาแล้วแก้วไปเห็น
กิติมาศด่อง	แฉวโคม
แสงสว่างแฉลลอมโชน	ส่องแผ้ว
อยุธยาเปรียบแสงโสม	ใสส่อง
ชมชื่นวันทาแล้ว	น้อมน้อมดูเห็น”

(กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก-เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์)

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้มีการลอยกระทงเป็นพิธีหลวงเรียกว่า การลอยพระประทีป และเป็นประเพณีสำหรับราษฎรด้วย

“เดือนสิบสองด่องลอยกระทงหลวง	ชนทั้งปวงลอยตามอร่ามแสง
ดอกไม้ไฟโชติช่วงเป็นดวงแดง	ทั้งพลูแรงคิงคังคังสะท้าน
เสียงคนบิณฑบาตพรวดกรวด” ²	เสียงหวอหรือเฮฮาอยู่ท่าฉาน
ล้วนผู้คนถนอมตามสะพาน	อลหม่านนาวาในสาคร
บ้างก็แห่ผ้าป่าพุกษาปัก	มีเรือชักแข็งแจ่นแลสลอน

(นิราศเดือน-นายมี)

ถึงแม้ประเพณีลอยกระทงจะมีใช่เป็นประเพณีเนื่องในวันสำคัญทางพุทธศาสนาก็ตาม แต่ในวันลอยกระทงซึ่งประชาชนนิยมปฏิบัติสืบต่อกันจนเป็นประเพณีดังบันทึกไว้ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ นอกจากจะเป็นงานสนุกสนานรื่นเริงแล้วประชาชนยังถือเอาเทศกาลนี้เป็นงานกุศลควบคู่กันไป

¹เล่มเดิม, หน้า 99-100.

²กรวด หรือกรวด เป็นดอกไม้ไฟที่ทำด้วยไม้ธูปเหมือนลูกหนูแต่มีหางยาว 2-3 เท่าตัว (ลูกหนูเป็นดอกไม้ไฟใช้จุดในเวลากลางวัน)

³ไอ้คือหรือฮ้ายคือ เป็นชื่อดอกไม้ไฟที่ทำด้วยไม้รวกซึ่งขั้วบรรจุดินดำดอกจมนแน่นแล้วเจาะรูขนวนเหนือข้อปล้องตอนล่าง แต่เจาะช่องข้อยขึ้นไป เวลาจุดเอวาวงตั้งบนแผ่นดินมีเสียงสูงความแรงของดินปืนที่ติดไฟจะทำให้ตัวฮ้ายคือลอยหมุนคว้าง

เมื่อมีพิธีลอยพระประทีปหรือลอยกระทงหลวง ประชาชนหญิงชายก็ถือปฏิบัติตาม มีการจุดดอกไม้ไฟและพลุกันอย่างสนุกสนาน ทั้งบนบกและชายฝั่งแม่น้ำ นอกจากนี้ยังมีการแห่ผ้าป่าทางเรือและมีการเล่นสัควาด้วย

การลอยกระทงที่สนุกสนานด้วยการจุดดอกไม้ไฟและพลุนี้ ในสมัยสุโขทัยเรียกว่า เผาเทียนเล่นไฟ ดังในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงกล่าวไว้ว่า “เทียรย้อมคนเสียดกันเข้าคูท่านเผาเทียน ท่านเล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีดังจากแตก”¹

การเผาเทียน ก็คือจุดเทียนทำให้มีไฟเกิดขึ้น เป็นการตามไฟให้สว่างไสว ส่วนคำว่า เล่นไฟ เป็นการเล่นไฟเพื่อให้สนุกเพลิดเพลิน จึงมีคนเบียดเสียดกันดูมากมาย เบียดคยัดกันแทบเมืองสุโขทัยจักแตก

ปัจจุบันนี้ จังหวัดสุโขทัยได้มีการฟื้นฟูประเพณีลอยกระทงให้มีลักษณะและบรรยากาศเหมือนสมัยสุโขทัยเมื่อ 700 กว่าปี โดยการจัดให้มีการเผาเทียนเล่นไฟเป็นรูปน้ำตก ดอกไม้ สำธาร ฯลฯ และจุดพลุสว่างไสวทั้งบริเวณพิธี

เทศกาลลอยกระทงทำกันทั่วทุกภาคของประเทศ ภาคเหนือพอดังเดือนยี่เป็ง (ตรงกับกลางเดือน 12) นอกจากลอยกระทงแล้ว มีการจุดผางประทีป (กระทงประทีป) ที่หน้าพระประธาน ที่เหลือนำไปจุดบูชาที่บ้าน ตามวัดวาอารามและบ้านเรือนจะมีการตามประทีปสว่างไสว “ประทีปทำด้วยดินเผาโคกว่าถั่วตาโลปากผาย หยอดขี้ผึ้งปนน้ำมันมะพร้าวลงไปแล้ววางด้วยขี้วันเป็นดินเป็นไส้ นำไปจุดตามวัดและที่อยู่อาศัย”² ส่วนภาคอีสานเรียกการลอยกระทงว่า ไหลเรือ ไม่ได้ทำกันแพร่หลาย นอกจากผู้ที่อยู่ริมน้ำโขงเท่านั้น สำหรับทางภาคใต้ไม่มีประเพณีลอยกระทง

การประดิษฐ์กระทงเพื่อใช้ลอยนั้นก็วิวัฒนาการจากกระทงที่ทำด้วยใบตองอย่างแน่นหนา ประณีตสวยงาม ละอียดลล่อน น้ำซึมเข้าไม่ได้ ต่อมาก็นำกามพลับพลึงทำเป็นกลีบบัวขาว เป็นตัวนกหรือเป็นเรือกุหลาบ โดยเฉพาะภาคอีสาน มีการลอยหยวกกล้วยทั้งต้น ประดับประดาสวยงามปัจจุบันนี้ตัวกระทงได้เปลี่ยนรูปไปตามวัสดุที่ใช้ เช่น โฟม และขนาดก็ใหญ่ขึ้นจนคนที่เป็นางนพมาศลงไปนั่งแล้วปล่อยให้ลอยตามน้ำได้

ความเชื่อเกี่ยวกับการลอยกระทง

การลอยกระทงทำกันในวันเพ็ญเดือน 12 ซึ่งเป็นเดือนที่มีน้ำหลากเปี่ยมฝั่ง และเป็นวันเพ็ญที่พระจันทร์เต็มดวง สว่างไสวมากที่สุด ใน 12 เดือน บรรยากาศสดชื่นเหมาะแก่การเที่ยวเตร่ในยามลอยกระทง คนที่มีบ้านเรือนปลูกอยู่ริมแม่น้ำจะตักน้ำใส่ตุ่มทุกใบจนเต็มในเวลาเที่ยงคืน เพราะเชื่อว่าเป็นเวลาที่น้ำใสสะอาดที่สุด ดังนั้นการลอยกระทงจึงเป็นการบูชาน้ำที่ให้คุณแก่ชีวิตเรามากมาย น้ำหล่อเลี้ยงชีวิตเราใช้ดื่ม ใช้อาบ ใช้กิน เป็นเหมือนอาหารอันจำเป็นแก่ชีวิต นอกจากนี้ยังเป็นการขอกภัยต่อพระแม่คงคาที่เราทำให้น้ำสกปรกอีกด้วย

จ. เปรียญ³ กล่าวถึงจุดประสงค์ของการลอยกระทงซึ่งเป็นประเพณีของไทยที่ได้คติมาจากพราหมณ์ สรุปได้ 3 ประการ ดังนี้

1. เพื่อต้อนรับพระพุทธเจ้า ในวันเสด็จจากเทวโลกมาสู่มนุษย์โลก เมื่อทรงเทศนาอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาแล้ว

¹กรมศิลปากร, เสมอเดิม, หน้า 13.

²เต็มสิริ บุณยสิงห์, “ประเพณีไทย”, วัฒนธรรมไทย, 9 : 46-47 กันยายน, 2527.

³จ. เปรียญ (นามแฝง) , เสมอเดิม, หน้า 333-336.

2. เพื่อนุชารอยพระพุทธรบาทที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานที ซึ่งพระยานาคทูลอาราธนาพระพุทธรเจ้าไปแสดงธรรมในนาคพิภพ พระยานาคทูลของอนุสาวรีย์ไว้กราบไหว้บูชา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทไว้ที่หาดทราย แม่น้ำนัมมทานที

3. เพื่อนุชาพระจุฬามณีบนสวรรค์ ซึ่งตามตำนานกล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธรเจ้าแรกเสด็จออกมหาภิเนษกรรมได้ตัดพระเศียรขึ้นไปลอยอยู่บนอากาศ พระอินทร์เอาผอบมารับไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี

ความเชื่อต่าง ๆ ในการลอยกระทง สรุปได้ดังนี้

1. เพื่อขอกภัยต่อพระแม่คงคา
2. เพื่อต้อนรับพระพุทธรเจ้า เมื่อเสด็จกลับจากดาวดึงส์
3. เพื่อนุชารอยพระบาท
4. เพื่อนุชาพระจุฬามณีบนสวรรค์

ปัจจุบันยังมีความเชื่อว่า การลอยกระทงเป็นการลอยความชั่วร้ายให้หมดไป ตามหลักพุทธศาสนา ความชั่วร้ายจะหมดไปได้อยู่ที่การกระทำของตนเอง ไม่ใช่อยู่ที่การลอยกระทง ในพระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 5 กล่าวว่า

“... ลอยกระทงสมมุติว่าเอาโคมนั้นลอยไปตามลัทธิพราหมณ์ ที่พอใจลอยอะไร ๆ จักอยู่เช่นกับ ลอยบาปล้างบาป จะถือว่าเป็นลอยเคราะห์ ลอยโศก อย่างไรก็ดีได้ดอกกระมัง การก็ตรึงกันกับลอยกระทง ...แต่ครั้งเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือพระพุทธศาสนาก็กล่าวว่ นุชาพระบรมสารีริกธาตุจุฬามณีในดาวดึงส์ พิกพและนุชาพระพุทธรบาท ซึ่งปรากฏอยู่หาดทราย เรียกว่า นัมมทานที”

อย่างไรก็ตามประเพณีการลอยกระทงก็เป็นวัฒนธรรมที่ไทยรับมาจากพราหมณ์และดัดแปลงให้เข้ากับความเชื่อของคนไทย และชื่อของนางนพมาศก็ยังคงอยู่คู่กับประเพณีลอยกระทงจนทุกวันนี้

สรุป

ประเพณีไทยที่เกี่ยวกับศาสนาเป็นสิ่งที่ควรยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดและต่อเนื่อง เพราะประเพณีบางอย่างที่ปรากฏในวรรณคดี เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยตรงได้แก่ วันวิสาขบูชา และประเพณีเทศน์มหาชาติ ฯลฯ ประเพณีบางอย่างที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ผู้สืบอายุพระพุทธศาสนา เช่น วันเข้าพรรษา ออกพรรษา ประเพณีทอดกฐิน ทอดผ้าป่า นอกนั้นเป็นประเพณีที่คนทั่วไปไปทำเป็นส่วนรวม เช่น ประเพณีตรุษ สงกรานต์ สารท และลอยกระทง ประเพณีต่าง ๆ เหล่านี้เป็นวัฒนธรรมอันดีงามที่ช่วยพัฒนาจิตใจ ทำให้เกิดความรักความสามัคคีในหมู่คณะ และเป็นการช่วยทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติให้ยืนยงคงอยู่ตลอดไป

บทที่ 3

การใช้ภาษาที่สัมพันธ์กับศิลปะ

ศิลปะกรรมไทย

ศิลปะกรรม หมายถึง สิ่งที่เป็นศิลปะ, สิ่งที่ผลิตสร้างขึ้นเป็นศิลปะซึ่งแสดงถึงความเจริญ ความเป็นอิสระ ความเป็นตัวของตัวเอง และแสดงถึงสติปัญญาความคิดสร้างสรรค์ของคนในชาติ บรรพบุรุษไทยได้สร้างสรรค์ศิลปะกรรมที่เกี่ยวกับการสร้างศิลปวัตถุทางพุทธศาสนามาตั้งสมัยสุโขทัย ดังปรากฏในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราชว่า “กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฐารศ มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอันใหญ่ พระพุทธรูปอันราม มีพิหารอันใหญ่ มีพิหารอันราม”¹

ข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่ได้ร่วมแรงร่วมใจให้ช่วยกันสร้างวิหารขนาดใหญ่ วิหารขนาดกลาง (อันราม) และสร้างพระพุทธรูปอันใหญ่ พระพุทธรูปขนาดกลาง ใจกลางเมืองสุโขทัย ศิลปวัตถุเหล่านี้ยังมีปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปะในสมัยสุโขทัยศึกษาได้จากวรรณกรรมสมัยนั้น ซึ่ง ปัญญา บริสุทธ์ ได้สรุปผลการวิจัยเกี่ยวกับศิลปะกรรมสมัยสุโขทัยสรุปได้ว่า

คนสุโขทัยมีนิสัยสร้างสรรค์ รักสวยรักงาม สนใจในศิลปะกรรมต่าง ๆ จึงได้สร้างศิลปวัตถุอันสวยงามล้ำเลิศตามความคิดเห็นของคนไว้เป็นอันมาก อันแสดงถึงความภาคภูมิใจในสมบัติของชาติไทย และความสมบูรณ์พูนสุข ศิลปะกรรมดังกล่าวนี้คือพระพุทธรูปแบบต่าง ๆ และโบสถ์วิหารอันใหญ่โตและสวยงาม ซึ่งมีความมหัศจรรย์ไม่แพ้ราชอาณาจักรใด ๆ ของไทยในยุคหลัง ๆ²

พระพุทธรูปสุโขทัยบางองค์มีความใหญ่โตมาก เช่น พระอัฐารศ เป็นพระพุทธรูปยืนซึ่งช่างคงต้องสร้างเป็นส่วน ๆ แล้วจึงนำมาประกอบเป็นองค์ภายหลัง ผลงานเช่นนี้ย่อมเกิดขึ้นจากแรงศรัทธาที่มีต่อพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

ศิลปะกรรมไทยเกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจจากความเลื่อมใสศรัทธาและความภาคภูมิใจในชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ทำให้เกิดศิลปะแห่งความงามแขนงต่าง ๆ ดังนี้

1. จิตรกรรม	4. ดนตรี
2. ประติมากรรม	5. นาฏศิลป์
3. สถาปัตยกรรม	6. วรรณคดี

ในบรรดาศิลปะแขนงต่าง ๆ วรรณคดีเป็นศิลปะแรกที่ทำให้เกิดศิลปะแขนงอื่น ๆ วรรณคดีไทยที่กวีได้สร้างสรรค์ขึ้นมักจะเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เช่น ไตรภูมิพระร่วง เวสสันดรชาดก ปฐมสมโพธิกถา นันทโศภนทศสูตรคำหลวง พระมालย์คำหลวง เป็นต้น บางเรื่องเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ เช่น ลิลิตยวนพ่าย

¹กรมศิลปากร, เสมอเดิม, หน้า 13.

²ปัญญา บริสุทธ์, เสมอเดิม, หน้า 68.

ลิลิตตะเลงพ่าย ฯลฯ บางเรื่องเกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียมประเพณีไทย เช่น โคลงทวาทศมาส กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก พระราชนิพนธ์สิบสองเดือนและนิราศเดือน เป็นต้น

วรรณคดีที่สัมพันธ์กับจิตรกรรม

คำว่า จิตรกรรม หมายถึง งานเขียนภาพ ภาพเขียนที่มีชื่อเสียงของไทยส่วนใหญ่เป็นภาพจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งหมายถึง “รูปภาพจิตรกรรมแบบไทยที่เขียนระบายลงบนฝาผนังในพระอุโบสถ พระวิหาร พระมณฑป พระปราสาท พระระเบียง และศาลาการเปรียญ” นอกจากนี้ยังปรากฏภาพเขียนในใบลานและสมุดข่อย เป็นต้น

ภาพจิตรกรรมที่ปรากฏตามสถานที่ต่าง ๆ ล้วนเกิดขึ้นจากจิตรกรเป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นโดยมีวรรณคดีเป็นเครื่องนำทาง ได้แก่ ไตรภูมิพระร่วง เวสสันดรชาดก ปฐมสมโพธิกถา รามเกียรติ์ และชาดกต่าง ๆ เป็นต้น วรรณคดีเหล่านี้จิตรกรจะต้องอ่านเรื่องราวอย่างละเอียดให้เข้าใจอย่างดีเสียก่อนจึงจะวาดภาพออกมาได้ ดังที่เราเห็นกันอยู่ทุกวันนี้

ภาพจิตรกรรมจากไตรภูมิพระร่วง

เรื่องราวในไตรภูมิพระร่วงซึ่งพระมหารัชมหาราชลือไทย ทรงค้นคว้าเรียบเรียงจากคัมภีร์ต่าง ๆ กว่า 30 เล่ม กล่าวถึง ภูมิทั้ง 3 มีกามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ แต่ละภูมิมีลักษณะดังนี้

กามภูมิ เป็นภูมิที่ยังข้องอยู่ในกาม มีความรักและความทุกข์ประกอบด้วยโลกมนุษย์สวรรค์และนรก

รูปภูมิ เป็นภูมิของพรหมที่มีรูปร่าง

อรุณภูมิ เป็นภูมิของพรหมที่ปราศจากร่างกาย

ภูมิต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสถานที่ที่สัตว์โลกทั้งหลายเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสาร ตราบใดที่ยังไม่หมดกิเลส และยังไม่บรรลุนิพพาน แก่นแท้ของเรื่องไตรภูมิฯ ก็คือ การเดินทางของมนุษย์ผ่านความเป็นจริงระดับต่าง ๆ เพื่อบรรลุนิพพาน ดังนั้น ภาพที่ปรากฏออกมาจะเป็น นรกหรือสวรรค์ก็ดี มีอิทธิพลต่อจิตใจของคนไทยทำให้เกรงกลัวต้อบาปยิ่งขึ้น

ภาพในไตรภูมิพระร่วงจะมีทั้งที่เป็นจิตรกรรมฝาผนังและเขียนไว้ในสมุดข่อย¹ สมชาติ มณีโชติ กล่าวว่

ช่างไทยโบราณนิยมเขียนภาพไตรภูมิไว้ด้านหลังพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธานในพระอุโบสถ โดยแสดงเป็นรูปเขาพระสุเมรุอยู่กลาง มีปราสาทที่ประทับของพระอินทร์อยู่บนยอดเขา สองข้างเขาพระสุเมรุเป็นภาพภูเขา เรียงจากสูงลดหลั่นลงมาจำนวน 7 ลูก... ระหว่างภูเขาแต่ละลูกจะคั่นด้วยแม่น้ำสี่พันนคร พันจากเขาสดดบริพันธ์แล้วจึงเป็นแดนมนุษย์โลก พันทวีปไปจะเป็นของจักรวาล...²

¹สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาอรวาท, พระราชวิทยานิพนธ์, (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 166.

²สมุดข่อย (สมุดไทย) หมายถึง กระดาษที่ใช้เขียนหนังสือหรือเขียนภาพ กระดาษทำมาจากเยื่อต้นข่อยกรองละเอียด พับได้เป็นชั้น ๆ เมื่อคลี่ออกจะเป็นผืนยาวติดต่อกัน มี 2 ชนิด คือสมุดข่อยสีดำและสีขาว

³สมชาติ มณีโชติ, จิตรกรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529), หน้า 158

ภาพจิตรกรรมไทยจากไตรภูมิพระร่วงที่เขียนไว้ในสมุดข่อย ได้แก่ ภาพเกี่ยวกับนรกขุมต่าง ๆ สวรรค์ชั้นต่าง ๆ ภาพป่าหิมพานต์ และต้นปาริชาติบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นต้น

ตามวัดต่าง ๆ ในชนบทมักจะมีภาพเขียนเกี่ยวกับนรก สวรรค์ วัฏเวียนสคติของพุทธศาสนิกชน และเป็นการสอนธรรมทางอ้อม ซึ่งอาศัยภาพจิตรกรรมจากรรณคดีเป็นสื่อถ่ายทอดความคิดไปยังชนรุ่นหลังด้วย

ภาพจิตรกรรมจากทศชาติ

ทศชาติชาดกเป็นเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระชาติใหญ่ ๆ 10 ชาติ ใช้คำย่อเป็นคาถาว่า “เต ช สุ เน ม ภู จ นา วิ เว” ถือว่าเป็นสิริมงคลป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ ได้ เรื่องทศชาติปรากฏเป็นจิตรกรรมฝาผนังในวัดต่าง ๆ ได้แก่ วัดราชาธิวาสวิหาร กรุงเทพมหานคร วัดราชสิทธารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร วัดนายโรง กรุงเทพมหานคร วัดสุวรรณารามราชวรวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัดใหญ่อินทาราม จังหวัดชลบุรี วัดหน้าพระธาตุ (วัดตะคุ) อำเภอบึงกรวย จังหวัดนครราชสีมา วัดมัชฌิมวาส (วัดกลาง) จังหวัดสงขลา และวัดเสათิน จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมจากเรื่องทศชาติแพร่หลายมาก จะขอยกข้อความในพระราชวิทยานิพนธ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องทศชาติมากกล่าวไว้เพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาเรื่องนี้ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น สรุปได้ดังนี้

มีการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องทศชาติ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และนามิแพร่หลายในสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งในพระนครและต่างจังหวัด ช่างมักจะเขียนภาพเรียงกันไป ตามพระชาติที่กล่าวในนิบาตชาดกชาติหนึ่ง ๆ มักจะแสดงให้เห็นหลาย ๆ ตอน เช่น ในช่องที่เขียนภาพเดมิยชาดก เล่าเรื่องตั้งแต่พระเดมิยกุมารโดยเสด็จพระราชบิดาออกว่าราชการในวันที่มีดัดสินคดีนักโทษ จึงเกิดความเกรงกลัวว่าจะต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ต้องตัดสินประหารชีวิตนักโทษและไหม้อยู่ในนรก จึงสร้างทำเป็นคนพิการแม้ถูกทดลองอยู่ด้วยวิธีการต่าง ๆ ก็มีได้หัวนั้ไหว จนกระทั่งพระราชบิดาทรงเห็นว่าเป็นกาลกิติต่อบ้านเมือง จึงให้นำพระเดมิยกุมารไปประหารเสีย ในขณะที่พนักงานกำลังขุดหลุม พระเดมิยก็ได้ขจรก่ขึ้นทดลองกำลัง ภาพที่มักจะเห็นกันอยู่เสมอคือภาพที่พระเดมิยโดยเสด็จออกว่าราชการ ตอนถูกทดลอง และตอนขจรก่

เรื่องมหาชนกเล่าตั้งแต่ มหาชนกกุมารถูกเด็กอื่น ๆ ล้อเลียนว่าเป็นลูกหญิงม่าย จึงมาถามความจริงจากแม่ ตอนไปค้าสำเนา ถึงตอนสำเนาอัปปาง นางมณีเมขลาพาไปวางบนแท่น

สุวรรณสามชาดก สุวรรณสามอยู่ในป่าท่ามกลางสัตว์ต่าง ๆ เมื่อทำวบิลย์กษราของสุวรรณสาม จนถึงสุวรรณสามคินซีพ

เนมิราชชาดก มักจะเน้นเรื่องการไปสวรรค์นรก เพราะเป็นแกนของโลก

มโหสถชาดก ส่วนใหญ่จะแสดงเรื่องศึกจูณี คงจะเป็นเพราะเป็นฉากรบ มีความเคลื่อนไหวมากสามารถนำมาเขียนเป็นรูปได้ดี

ภุริทัตตชาดก จะเล่าตั้งแต่พระฤาษีมอบมนต์อาถัมพายนั้สำหรับปราบงูให้แก่พราหมณ์พเนจรซึ่งมารับใช้คน พราหมณ์ได้สาธยายมนต์อาถัมพายนั้ไปจนถึงบริเวณที่พระภุริทัตต์จำศีลบนจอมปลวก นางนาคทั้งหลายที่มาคอยปรนนิบัติ ก็ตกใจหนีลงน้ำไป

จันทกุมารชาค ท้าวสักกะทำลายพิธีบูชาอุพระจันทกุมาร ประชาชนพากันมาปลงศพบูชาอุ
นารทะ มีภาพแสดงหลายตอน เช่น ตอนที่พระธิดาพระเจ้าอังคิราชประกาศแก่ประชาชน
พระนารถโพธิสัตว์เสด็จมาจากพรหมโลกเพื่อทรมานพระเจ้าอังคิราช

วิรุบบัณฑิต มีภาพแสดงหลายตอน เช่น การเล่นสกาพนันระหว่างพระเจ้าธนัญชัยกับปุณณกษัตริย์
ปุณณกษัตริย์ชนะ ได้วิรุบบัณฑิตไปเป็นเชลย วิรุบบัณฑิตเกาะหางม้าของปุณณกษัตริย์เหาะไปในอากาศไปจนถึง
นาคนคร

เวสสันดรชาค เล่าเรื่องตามลำดับตั้งแต่การบริจาคช้างปัจจัยนาค พระเวสสันดรถูกขับออกจาก
เมือง จนถึงกลับเข้าเมืองอีกครั้งหนึ่ง

จากการศึกษาภาพเขียนฝาผนังเราอาจจะสันนิษฐานความเชื่อในพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน
เรื่องการทำบุญบารมี จะสังเกตได้ว่าความคิดของช่างเขียน การทำบุญบารมีเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์ หรือ
ภาพหลักของเรื่อง...

อิทธิพลความคิดเรื่องบารมีต่อวัฒนธรรมไทยนั้น เราจะเห็นได้หลายทาง ประการแรกในด้าน
วัฒนธรรมการปกครอง ดังเดิมมีความคิดว่ากษัตริย์เป็นหัวหน้าปกครองรักษาระเบียบบของสังคม ในสมัย
สุโขทัย จะเห็นได้จากจารึกและคัมภีร์ไตรภูมิพระร่วงว่ามีวิวัฒนาการในความเชื่อว่า กษัตริย์จะสามารถนำสังคม
ไปในทางที่ดีขึ้นได้ เพราะกษัตริย์ไม่ใช่มีหน้าที่เป็นผู้ปกครองเพียงอย่างเดียว แต่เป็นผู้นำทางศีลธรรมด้วย กล่าว
คือจะทำบุญบารมีจนบรรลุพระโพธิญาณ และขึ้นำทางแก่บุคคลอื่นด้วย ความคิดนี้ทำให้ต่อมาในสมัยอยุธยาและ
รัตนโกสินทร์ คำว่าบารมีกลายเป็นคำที่ใช้กับพระมหากษัตริย์ (และเลขต่อมาถึงบุคคลสามัญ)

ประการที่สอง ถือว่าความคิดเรื่องบารมีก่อให้เกิดประเพณีการสวดและเทศน์มหาชาติเป็นต้น
ประการที่สาม ในด้านศิลปะ การทำบุญบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นแรงบันดาลใจให้ช่าง
เขียนภาพประกอบเป็นจิตรกรรมฝาผนังออกในรูปแบบต่าง ๆ ตามความคิดของช่าง¹

ภาพจิตรกรรมจากรามเกียรติ์

วรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์มีอิทธิพลต่อศิลปะไทย ทั้งประเภทจิตรกรรมและประติมากรรมมาตั้งแต่
สมัยโบราณ กล่าวคือ ตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์ถูกนำไปวาดไว้ในที่ต่าง ๆ เช่น ฝาผนังโบสถ์ วิหาร
เช่นเดียวกับเรื่องทศชาติ นอกจากนี้ยังทำเป็นลวดลายของที่ระลึกประเภทเครื่องถม เครื่องเงิน หรือ
ภาพวาดที่ใช้แขวนเป็นเครื่องประดับบ้าน แม้แต่คนที่นิยมสักตามตัวก็สักเป็นตัวละครในรามเกียรติ์ด้วย

เนื้อหาจากรามเกียรติ์ถูกถ่ายทอดออกมาเป็นภาพวาด ดังจะเห็นได้จากภาพรามสูรและ
เมขลาที่ผนังถ้ำเมืองยะลา ภาพพระบายสีเรื่องรามเกียรติ์ตั้งแต่พระรามกลับโยธยาจนถึงสงครามพระพรต
พระสัตว์ครูปราสาทที่ศาลาไทยของพระองค์จุมพฏ เป็นฝีมือสมัยพระนารายณ์ที่วัดพุทธไสยาสน์ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา มีภาพรามเกียรติ์เหลือบางส่วน เช่น ภาพทศกัณฐ์ พระลักษมณ์ ที่วัดราชบูรณะ จังหวัด
พิษณุโลก มีภาพฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ตั้งแต่สงครามระหว่างทศกัณฐ์กับพระราม จนถึงทศกัณฐ์ล้ม ที่วัด
พระเชตุพน มีภาพหุ่นหินอ่อน นับว่าเป็นฝีมือสมัยอยุธยาคงได้มาหลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ 2

¹สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, เฒ่าเดิม, หน้า 167-170

สมชาติ มณีโชติ กล่าวว่า “ได้พบภาพจิตรกรรมไทยที่แสดงเรื่องรามเกียรติ์ที่เก่าที่สุดคือ ภาพอินทรีขิดที่เขียนไว้บนผนังด้านสกัดทิศใต้ตอนล่าง ในตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสยาจารย์ จังหวัด พระนครศรีอยุธยา อีกแห่งหนึ่งคือจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดราชบูรณะ จังหวัดพิษณุโลก”

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ตั้งแต่ต้นจนจบ กล่าวคือตั้งแต่กำเนิดสิดาไปจนถึงอภิเษก ปรากฏอยู่ที่ระเบียงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร ซึ่งมีการบูรณะซ่อมแซมครั้งใหญ่ เมื่อฉลอง 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2525) วัดอื่น ๆ ในกรุงเทพฯ ที่มีภาพรามเกียรติ์ก็คือ วัดอรุณราช- วราราม ระหว่างช่องหน้าต่างวัดสุทัศน์เทพวราราม และที่ประตูโบสถ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นฝีมือ ของจิตรกรสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น

ภาพจิตรกรรมในเรื่องอิเหนา

อิเหนาพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 2 กล่าวถึง ภาพวาดของบุษบา ตอนจรรยาใช้ช่าง 2 คน ไป วาดรูปนางจินดาสำหรับ ริดาทำวาลิงหัดสำหรับคนหนึ่ง และอีกคนหนึ่งให้ไปวาดรูปของบุษบาธิดาท้าวดาหา เพื่อจะได้เปรียบเทียบกันว่าใครจะงามกว่ากัน ดังคำประพันธ์ว่า

“จะไว้เปรียบกับอย่างนางดาหา
ใครเลิศกษณ์จักษ์ขอเทวี

เลือกโฉมกัลยาทั้งสองศรี
ภูมิเปรมปรี่มกระห่มใจ”
(อิเหนา หน้า 230)

นายช่างไปเห็นนางบุษบาก็ตกตะลึง ไม่ทันจะได้วาดรูปนาง ต้องคอยจนนางตื่นบรรทมยังไม่ ได้ทรงเครื่อง ช่างก็วาดรูปนางบุษบา 1 รูป ดังคำประพันธ์ว่า

“บัดนั้น
เมียงหมอบลอบคอบอยู่แต่ไกล
ไม่ผัดพักตราทรวงอาภรณ์
นายช่างเขียนพลางทางชม

ช่างเขียนผู้มีอัชฌาสัย
วาดรูปอรไทตื่นบรรทม
กึ่งามงอนระทวยสวยสม
นิกนิชมเดือนใจไปมา”
(อิเหนา หน้า 230)

อีกรูปหนึ่ง นายช่างวาดตอนบุษบาทรงเครื่องเต็มที ดังคำประพันธ์ว่า

“บัดนั้น
เห็นเทวีทรงเครื่องเรืองรองนา
คังตาพินิจพิศดูนาง
จึงคลี่กระดาศวาดรูปโฉมขง

นายช่างชำนาญการเลขา
โสภามุค่มองละอององค์
เยื้องย่างชฎยาดรคังราชหงส์
เหมือนทั่วทั้งองค์อินทรีขิด”
“อิเหนา หน้า 230-231”

ขณะที่นายช่างเดินทางกลับมา ระหว่างทางรูปนางนุชบาทรงเครื่องหายไป จึงเหลือแต่รูปไม่ได้ ทรงเครื่องถวายจรรยา พอรจกาทเห็นรูปเกิดความหลงใหลถึงกับสลบลงไป ดังคำประพันธ์ว่า

“เมื่อนั้น	ระดูจกราเครื่องศรี
คลีกระดาชครูปนางนารี	ให้เปรมปรีดิ์ปฏิบัติศุภกพัน
พิศทวันรตักขณห์พักครา	ดังหยาดฟ้ามาแต่กระชาหงัน
รสรักพึงใจเพียงไฟกัลป์	ทรงธรรมช้วนชบสลดง”
	(อิเหนา หน้า 239)

รูปนางนุชบาทรงเครื่องที่หายไปนั้น เทวดาดลบันดาลให้วิหยาสะก่าตามกวางไปพบเข้า วิหยาสะก่าเมื่อได้เห็นรูปก็สลบไปเช่นกัน ดังคำประพันธ์ว่า

“เมื่อนั้น	วิหยาสะก่าใจกล้า
ให้อัจฉรรยจิตคิดสงกา	จึงตรัสเรียกเอามาจับปล้น
คลีคูเห็นรูปเขาวเรศ	ดังแว่นทองส่องเนตรเสียวกระสัน
สุดแสนปฏิบัติศุภกพัน	ป่วนปั่นหฤทัยไปมา
ม้วนกระดาชซ่อนใสในรัดองค์	ใจจงคำวคินถวิลหา
สลดลงบนหลังอาชา	กะหมั้นหารับรองประคองไว้
	(อิเหนา หน้า 251)

ภาพวาดของนุชบาทเป็นเหตุให้เกิดศึกระหว่างท้าวกะหมังกุหนึ่ง บิดาของวิหยาสะก่ากับ เมืองดาหา และเป็นเหตุให้ท้าวกะหมังกุหนึ่งและวิหยาสะก่าตายในสงคราม ความงามของนางนุชบาทตามที่วิบรยายไว้ พอประมวลได้จากคำพูดของสังคามาระตาพูดกับ อิเหนาตอนเข้าเฝ้าท้าวดาหาว่า

“อันนางโฉมขององค์นี้	เลิศล้ำนารีในแหล่งหล้า
นวลละอองค่องพักตร์โสกา	เพียงจันทราทรงกลมคมคราคี
งามดั่งโกศุมประทุมมาลัย	บานอยู่ในท้องสระศรี
แต่พรั้งทุลระเค่นมนตรี	ภูมิฮืดให้ไม่แลไป”
	(อิเหนา หน้า 359)

อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า “งามจริงยิ่งเทพนิมิต ให้คิดเสียดายเป็นหนักหนา” อย่างไรก็ตามเรื่องราวของ อิเหนาได้ถูกถ่ายทอดออกมาเป็นภาพเขียนสวยงาม ตามจินตนาการของจิตรกรปัจจุบันมากมาย

เรื่องราวต่าง ๆ ในวรรณคดีตามที่วิจิตรนาการไว้ นั้น ปัจจุบันมีศิลปินถ่ายทอดออกมาเป็น ภาพวาดสวยงาม ศิลปินที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักทั่วไปคือ จักรพันธ์ โปษยกฤต ผลงานของเขาเป็นที่ยอมรับทั่วไป เขาเป็นจิตรกรผู้มีฝีมือเป็นที่ยกย่องในงานจิตรกรรมโดยเฉพาะภาพเขียนคนเหมือนและภาพจิตรกรรมไทย ประเพณีจากเรื่องราวในวรรณคดีไทย เช่น รามเกียรติ์ อิเหนา ขุนช้างขุนแผน กากี ลิลิตพระลอ สังข์ทอง อุณรุท มโนห์รา ทศชาติ และสุวรรณสาม เป็นต้น จะเห็นได้ว่าวรรณคดีไทยเป็นเครื่องนำความคิดให้เกิดขึ้น แก่ศิลปินแขนงต่าง ๆ ได้สร้างสรรค์ผลงานทางศิลปะออกมาให้ชาวโลกชื่นชมความงดงามของศิลปะตาม

แบบไทย ๆ ซึ่งมีลักษณะอ่อนช้อยงดงาม และมีลักษณะสร้างสรรค์เป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง ดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้

วรรณคดีที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรม หมายถึง ศิลปะที่เกี่ยวกับการก่อสร้าง ได้แก่ ปราสาท โบสถ์ วิหาร สถูป เจดีย์ พระปรางค์ และบ้านไทย เป็นต้น วรรณคดีไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ตัวกวีได้รับอิทธิพลจากสิ่งแวดล้อม เช่น สภาพบ้านเมือง ศิลปะต่าง ๆ นำมาเสริมเนื้อเรื่องให้สูงส่งขึ้น

วรรณคดีที่กวีจะนำสถาปัตยกรรมมาเกี่ยวข้องด้วย น่าจะเป็นวรรณคดีทางศาสนา ประวัติศาสตร์ หรือวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ เป็นต้น กวีจะสะท้อนสิ่งแวดล้อมใกล้ตัว เช่น ปราสาทราชวังกิติ วัฒนาอาราม กิติ ล้วนมีคุณค่าด้านสถาปัตยกรรมสูงส่ง เมื่อกวีได้พบเห็นก็ตีความในความงามนั้นจนถ่ายทอดออกมาเป็นบทนิพนธ์ทางศิลปะได้งดงาม ทำให้ผู้อ่านเกิดภาพพจน์ไปด้วย

ความงามของศิลปะในสมัยรัตนโกสินทร์ เห็นได้จากสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระปรีชาสามารถทางด้านสถาปัตยกรรมและวรรณคดีอย่างดีเยี่ยม ดังปรากฏที่บานประตูพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวรารามซึ่งทรงสลักด้วยพระองค์เอง และทรงพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาขึ้นฉากและบรรยายฉากในเรื่องสะท้อนให้เห็นภาพกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 2 โดยเฉพาะทางด้านสถาปัตยกรรม เช่น ช่อฟ้า บารลี้ บันหยง ซึ่งเป็นศิลปะของไทย ดังคำประพันธ์ว่า

“ห้องสนามแกดั่งปราบราบริน
กว้างใหญ่ไพศาลสุดคา
มีสุวรรณพลับพลาบนปรากฏ
ช่อฟ้าปราลิดำของ

สุเหว่าเรียงเคียงคันทันหยง
ศาลเทพารักษ์หลักเมือง
เสาชิงช้าอวาสวัดพรหมณ์
หอกทองอยู่กลางเวียงชัย
สะพานช้างทางข้ามคชสาร
คดองหลอดแลลิวสุดคา

ฟ้างพื้นบัดพิไม่มีหญ้า
เตียนสะอาดคาด้วยทรายทอง
สูงตระหง่านเง้อมฟ้าสิบห้าห้อง
ฉล็กฉลุนุทองอร่ามไป

ก่อนมั่งหลังคามงกระเบื้อง
นับถือฤาเดื่องทั้งกรุงไกร
ทำตามประเพณีพิธีไสย
แม้เกิดไฟโพรตีสัญญา
ก่ออิฐปูกระดานไม้หนา
น้ำลงคงคาไม่ขอดเคือง”
(อิเหนา-รัชกาลที่ 2)

ความรู้ทางสถาปัตยกรรม' ที่ปรากฏในคำประพันธ์ ได้แก่

ช่อฟ้า ไบระกา เป็นเครื่องประดับหน้าบันของพระอุโบสถ พระวิหารถ้าเป็นไม้แผ่น ยอดแหลมมีหงอนกนกออกสองข้างประดับเรือนไทย เรียกว่า บันลม หรือ ป่านลม สมัยสุโขทัยตรงช่อฟ้า ไบระกา ใช้ปั้นเป็นหัวนาค ดินเผาเคลือบ แต่ปัจจุบันนี้ใช้สลักไม้

¹คำอธิบายของ น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง) พจนานุกรมศิลป์, (พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : ศูนย์การพิมพ์พลชัย, 2530), 397 หน้า.

ข้อฟ้า ตรงส่วนปากถ้ำจุ่มแบบนกแก้วเรียกว่า ข้อฟ้าปากครุฑ ถ้างอยปากงอเชิดออก เรียกว่า ข้อฟ้าปากหงส์ ไบระกา คือส่วนเกล็ดหลังนาค ถ้าส่วนล่างด้านติดกับหางหงส์ออกเป็นข้อสร้อย เรียกว่า นาคสะดุ้ง ถ้าเป็นเส้นตรงตลอดเรียก นาคลำยอง ดังเช่นพระอุโบสถวัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ เป็นต้น

ปราณี บารลี เป็นยอดแหลมเสียบตามอกไก่ของหลังคา หรือเสียบบนบันแถลงบนเครื่องยอด ปราณีของขอมปรากฏที่ปราสาทหินพิมายทำด้วยศิลา ขนาดใหญ่เทอะทะ แต่ของไทยเรียวยแหลม ทำด้วยดินเผา ถ้าเป็นปราณีของธรรมาสันก็ทำด้วยไม้ มียอดเป็นหัวเม็ดทรงมณฑปชนิดเรียวยแหลมเหมือนกับหัวเม็ดที่ศาลาการเปรียญวัดใหญ่ เพชรบุรี

กล่าวกันว่าประโยชน์ของปราณีมีไว้เพื่อมิให้แรงมาเกาะ ด้วยโบราณถือว่าเป็นอัปมงคลแก่บ้านเมือง ปราณีจึงมีไว้สำหรับปราสาทราชวังโดยตรง ไม่นิยมใช้กับวัด

บันหย้า เป็นเรือนแบบที่นิยมสร้างกันในสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 เป็นหลังคาลาดทุกด้านไม่มีหน้าจั่ว บทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ ของรัชกาลที่ 2 ตอนทศกัณฐ์สร้างเมืองใหม่ สะท้อนภาพปราสาทราชวัง ดังคำประพันธ์ว่า

“ทอดพระเนตรป้อมปราการบ้านเมือง
ปรางค์ปราสาทสูงเขี่ยมเทียมฟ้า
ท้องพระโรงที่ตำราฐฐานพัก
ฉนวนลงสู่ท่าชลาสัย
สิบสองพระคลังตั้งตามชนิดเนื่อง
ข้างทิศบูรพาพลับพลาแดง

รุ่งเรืองล้วนแก้วแววเวหา
พระปรีศร์ซ้ายขวาหน้าพระชัย
ทั้งศึกแนวค้ำหนักน้อยใหญ่
ข้างชั้นในมีทิมริมกำแพง
ทั้งห้องเครื่องทิมคำววจโรแสง
ทุกตำแหน่งโรงรถคชา”

ปรางค์ เป็นสถาปัตยกรรมแบบเก่าของไทย นิยมทำกันในสมัยลพบุรี อโยธยา สุพรรณภูมิ สุโขทัย และอยุธยาตอนต้น สมัยอยุธยาตอนกลางหันมานิยมทำเจดีย์แทนปรางค์ ปรางค์ที่สวยงามอยู่ที่วัดพระศรีมหาธาตุ ศรีสะเกษ ในอยุธยาปรางค์อันสวยงามคือ ปรางค์วัดราชบูรณะ สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น ปรางค์อยุธยาแรกสุดที่สร้างในสมัยอยุธยากรุงเก่าเช่นเดียว เช่น ปรางค์วัดพุทธไสยาจารย์ เป็นต้น

ปรีศร์ คือเรือนซึ่งอยู่บนข้างของเรือนหลวงหรือพระที่นั่งอันเป็นประธานหรือปีกของพระที่นั่งทั้งสองข้าง ปรีศร์ แปลว่า ข้าง

ทิม คือระเบียบหรือกำแพงมีหลังคารายตลอดในพระราชวัง เป็นที่เก็บของหรือพักของรูปร่างแบบพระระเบียบโบสถ์

พลับพลา คืออาคารโถงสำหรับกษัตริย์พักผ่อนพระอิริยาบถหรือเพื่อธุรกิจส่วนพระองค์อันไม่เป็นการ หรือจะสร้างขึ้นเพื่อรับเสด็จอันเป็นพลับพลาชั่วคราว อาจจะมุงด้วยจากหรือผ้าก็ได้

สมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างวัดขึ้นมากมายเพื่อทำนุบำรุงพระศาสนา แต่ศิลปะในการก่อสร้างเปลี่ยนแปลงไป ไม่มีข้อฟ้า ไบระกา หางหงส์มีลักษณะตามแบบอย่างศิลปะจีน ดังที่พระยาชัยวิชิต (เผือก) แต่งกลอนเพลงยาวชมวัดราชโอรสว่า

“อันวัดวาอาวาสประหลาดสร้าง
ข้อฟ้าหางหงส์ทรงบูรณ
พระอารามนามราชโอรส

ชักย้ายหลายอย่างโบสถ์วิหาร
ไม่ทนทานว่ามักจะหักพัง
หน้าบันชั้นลดลายนฝรั่ง

กระเบื้องเคลือบสอดสีมีพนัก
 ลางหลังตั้งวงเป็นทรงเก๋ง
 วิชาช่างจ้างทำเป็นแถวทิว
 หอระฆังทั้งที่วิหารราย
 ปูนผิวเต็มคิ้วด้วยฝีมือเกียร

เป็นอย่างนอกออกปลั่งปลางปลิว
 จีนสำเพ็งพวกแซ่แต้จิว
 แจกตัวให้ตัวตั้งครัวเลี้ยง
 แยกคายนั่นคงทรงเฉลียง
 พระระเบียงยกอย่างมาข้างไทย

 เหลือมนุษย์สุดสร้างได้อย่างนี้
 พวกผู้ดีได้อย่างไปสร้างวัด

 เป็นยอดทานบารมีโพธิสัตว์
 เป็นทรงนอกออกอัดทุกแห่งมา”

หางหงส์ คือลายตัวหงส์ที่ปลายบ้านลมของพระอุโบสถพระวิหาร อยู่ตรงส่วนล่างต่อลงมาจาก
 นาคสะดุ้ง เหนือนาคสะดุ้งเป็นพื้นปลา เส้นตัดกับขอบฟ้าเป็นหยักเรียกว่า ไบระกา ไบระกา ตัวสุดท้ายอยู่ติด
 กับเหงาของหางหงส์

วิหารราย คือวิหารเล็ก ๆ ที่อยู่รายรอบพระอุโบสถ ดังเช่นวิหารพระคันธารราษฎร์ วัดพระศรี-
 รัตนศาสดาราม และวิหารราย วัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นต้น

ในสรรพสิทธิ์คำฉันท์ ของ กรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธ บรรยายความงามของช่อฟ้าและหางหงส์
 ทำให้มองเห็นภาพพจน์ว่า

“ช่อฟ้าชวนฟ้าชำเลื่อง
 ฤทัยบำเทืองทฤษฎี
 หางหงส์เล่ห์หงส์จรลี
 คคว้างในกลางหาหวน”

โลมโลกบเปลือง
 ลาด่องเมฆี

วัดที่มีศิลปะต่างจากวัดอื่น ๆ คือ วัดยานนาวา พระเจดีย์ฐานเป็นรูปสำเภากว้าง ขนาดเท่าเรือสำเภา
 จริง ๆ มีรูปหล่อพระเวสสันดร กัณหา ขาลี อยู่ที่ท้ายเรือสำเภา เพื่อแสดงให้เห็นถึงบารมีธรรมซึ่งพระเวสสันดร
 อุปมาอุปการะของพระโอรสธิดาด้วยสำเภายานนาวา ที่จะพาพระองค์พ้นโศกสงสาร ในมหาเวสสันดรชาดก
 กัณฑ์กุมาร

วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนาโดยตรงได้แก่ ไตรภูมิพระร่วง เวสสันดรชาดก ปฐมสมโพธิกถา เป็น
 เรื่องที่เขียนขึ้นต่างยุคต่างสมัยกัน กวีมีความประสงค์จะสรรเสริญคุณของพระรัตนตรัย ในขณะที่เดียวกันก็
 ถ่ายทอดศิลปะที่เกิดจากแรงบันดาลใจทางศาสนาเป็น วัดวาอาราม โบสถ์ วิหาร ดังที่นายอินทร์ ได้บรรยาย
 ความงามไว้ว่า

“โบสถ์ระเบียงมณฑปพื้น
 ธรรมาสันศาลาลาน
 เจดีย์ระฆังขาน
 ไชยประทีปโคมแก้ว

ไพหาร
 พระแผ้ว
 ภายค้ำ
 ก้ำฟ้าเพื่อนจันทร์
 (นิราศนรินทร์ - นายอินทร์)

ภาพของโบสถ์ ศาลา เจดีย์ ยามค่ำคืนสว่างไสวด้วยประทีปโคมไฟ บังแสงของพระจันทร์จันทรมน
 ลิน ภาพความงามของวัดวาอารามยังมีกล่าวไว้ใน สมบัติอมรินทร์คำกลอน ตอนหนึ่งว่า

“หนึ่งโรงเทวสภาอันเนื่องนิจ
สูงห้าร้อยโยชน์สุดบรรลือ
ณฐานกันเกี้ยวเดี่ยวลด
ข้อฟ้าชวนฟ้าให้ชมงอน
บุษปชดานด้านฝ่าผนังเพชร
จำใจแข่งสิวีเชียรเคียง
จะนำเจียรไนไพฑูรย์แท่ง
บังอวทิงอิงพาดพนักกรอง

ควรพิศพันแก้วทั้งเจ็ดสี
ท่วงที่เทิ่งทองทิมมพร
ข้อยชดเคียรสีทไกรสร
แก้วทอนทอนซ้อนถ้ำของเรียง
นวมเม็ดเก็ทกันเชิงเฉลียง
ชลเยี่ยงหยาดสายสุธานอง
ดวงแดงสุริยาวัยหมอง
เขนยทองชนิดแท่นมณีนิด”
(เจ้าพระยาพระคลัง (หน))

คำว่า จะนำ หมายถึง ชุ่มท้ายวิหาร หรือท้ายโบสถ์... มักเป็นช่องตัน ส่วนใหญ่ประดิษฐาน
พระพุทธรูป

ในเรื่องคาหลัง กล่าวถึงความงามของปราสาทราชวัง ภาพของข้อฟ้าทางหงส์ บราลีเป็นรูป
นกอินทรี ช้าง ครุฑจับนาค ลดหลั่นกัน 5 ชั้น งดงามราวกับวิมานของพระอินทร์ ดังคำประพันธ์ว่า

“อันปรางค์ปราสาททั้งเจ็ดชั้น
ทางหงส์ข้อฟ้าบรรลือ
สุบรรณกรกุ่มวาสุกรีหิว
ห้ายอดสูงเชื่อมเทียบมณฑา
หน้าบันบรรเจิดเลิศแล้ว
เป็นนาคเกี้ยวเดี่ยวสะคู่จุ่มทวาร
นำเกลดแลบานทวารเศ
พื้นปราสาทลาดแล้วแก้วประเทือง

แลล้วนด้วยสุวรรณจรัสศรี
มีรูปอินทรีคเชนตรา
ลอยแผ่นดินจะปลิวพระเวหา
รจนาคังไพชยนต์มีขวาน
พริ้วแพรวว้าวับจับสุริย์ฉาน
ฝ่าผนังแลลานมถั่งเมถอง
ดูประเวศความแวมแอร่มเหลือ
ชาลาเนื่องสามอย่างค่างฤดู”
(คาหลัง - รัชกาลที่ 1)

จากบทกลอนข้างต้นสะท้อนให้เห็นฝีมือแกะสลักข้อฟ้า ทางหงส์ บราลี หน้าบัน (จั่ว) ประดู
หน้าต่าง งดงามราวปราสาทของพระอินทร์

ในปูนโถงวาทคำฉันท์ของพระมหานาควัดท่าทราย กล่าวชมมณฑปพระพุทธรูปว่า

“ใบโพสุวรรณห้อย
ลมพัดกระดิ่งคัง
เสียงดุจสังคีต
เพียงเทพบรรเลง
ห่างพื้นที่ฐานบัณฑ์
กรกุ่มสุกรีกราย
สิงห์อัคคีอมดวง
เทพมณีนิกิน

ระยิบย้อยบรูจรั้ง
เสนาะศัพทอลเวง
อันคังคิดประโคมเพลง
รเรื้อยจับระบำถวาย
เป็นครุฑอัคคีราผาย
จะกระหับเพชฌฆาต
วิเชียรช่วงมณีนิด
นเรศฟ้อนชะอ้อนรำ”

ความงามทางศิลปะการก่อสร้างมณฑปในสมัยอยุธยาตอนปลาย รัชสมัยพระเจ้าบรมโกศยังคงเหลืออยู่ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ซึ่งก็วิวัฒนาการก็นำมาแทรกไว้ในวรรณคดีของคนเช่นกัน เช่น สุนทรภู่ ได้บรรยายทางขึ้นไปพระพุทธรบาท ตั้งแต่บันไดจนถึงพระพุทธรบาทและบริเวณรอบ ๆ การก่อสร้างบางอย่างทำขึ้นใหม่ เช่น ฐานบัวบัว ปัจจุบันไม่มีครุฑจับขนาด เป็นต้น สุนทรภู่ พรรณนาภาพมณฑปพระพุทธรบาทไว้ดังนี้

“ทวารที่ตรงหน้าบันไดนาค
 แสยะแยกโอบอุ้อ้าสองคามัน
 บันไดนาคนาคในบันไดนั้น
 ขย้าเขี้ยวขบปากเหมือนนาคเป็น

 ชั้นบันไดจะขึ้นไปมณฑปนั้น
 ดูผาดแผ่นเหมือนจะเดินไปตามทาง

 ทั้งซุ้มเสามณฑปกระจกแจ่ม
 มีดอกจันทน์กานแย่งสลบลาย
 พื้นผนังหลังบัวที่ฐานบัวบัว
 หยิกขยุ่มกุ่มวาสุกรีกำ
 ใบระกาหน้าบันบนชั้นมุข
 ดุยอดเยี่ยมเทียบยอดดุกนรร
 นาคสะดุ้งรุงรังกระดิ่งห้อย
 เสียงประสานกังสดาลกระดิ่งดัง

มีรูปรากษสสองอสุรชยัน
 ยืนยิงฟันแยกเขี้ยวอยู่อย่างเป็น
 ดูผกผันเพียงจะเสียดอกโถดเล่น
 คาเขม้นมองมุ้งสะดุ้งกาย

 ลิงโตตันสองตัวกระหนาบข้าง
 พี่ชมพลางขึ้นบนบันไดพลัน

 กระจังแซมปลายเสาเป็นบัวหงาย
 กลางกระจายดอกจอกประจำทำ
 เป็นครุฑอัดยืนเหยียบภุชงค์ขยำ
 กิณนรารายเทพประนมกร
 สุวรรณสุกเลื่อมแก้วประกบัสสร
 กระจังซ้อนแซมใบระกาบัง
 ใบโพธิ์ร้อยระเรงอยู่แห่งหงษ์
 วิเวกวังเวงในหัวใจครัน”
 (นิราศพระบาท - สุนทรภู่)

ศิลปะทางสถาปัตยกรรมที่สุนทรภู่กล่าวถึงได้แก่

มณฑป เป็นอาคารฐานเหลี่ยมมีเครื่องยอดเป็นยอดปราสาท รูปทรงแบบบุษบกแต่เป็นขนาดใหญ่ หรือทรงเจดีย์ย่อมุมสิบสอง ผายออกและมีรายละเอียดมาก เช่น ยอดเก็จ และบันแถลง กระจัง เป็นชื่อลายไทยชนิดหนึ่ง เป็นลายประดับตามขอบบางอย่าง เช่น ชั้นของธรรมาสน์ หรือขอบบนของลายหน้ากระดาน

ฐานบัวบัว คือฐานบัวประกอบด้วยรูปบัวบัวค้ำบัวหงาย

นาคสะดุ้ง หรือ เรียกว่าท้องนาค อยู่ตรงส่วนล่างของบ้านลม เลียนแบบมาจากศิลปะเขมร ของเดิมเขาสะดุ้งทั้งแถว แต่ศิลปะไทยแบ่งตัวลายออกเป็นสองส่วน ส่วนบนตรงเลยกึ่งกลางลงมาเป็นนาคสะดุ้ง มีหางนาคย้อยลงมาตรงกลาง ช่างบางพวกเรียกกันว่า นาคกินหงส์ ด้วยตัวนาคสะดุ้งเป็นลายที่ไปต่อกับลายหางหงส์

กระดิ่ง เป็นกระดิ่งชนิดเล็กใช้แขวนตามชายคาโบสถ์หรือคอกวัว มีแผ่นโลหะทองเหลืองรูปใบโพธิ์ห้อยลงมาตรงกลาง เมื่อลมพัดแผ่นโลหะจะปิดเอาโลหะข้างในให้เกาะกระดิ่ง เสียงดังกริ่ง ๆ สร้างความเพลิดเพลินให้แก่ผู้ฟังยิ่งนัก

กัณฑ์กาล ระฆังรูปวงกลม เป็นโลหะอาจจะทำด้วยสำริดหรือทองเหลือง กล่าวไว้ให้เสียงนำให้ผู้คนทราบเวลาพระบิณฑบาต หรือให้สัญญาณในการทำกิจทางศาสนา ตามประเพณีนิยมทางภาคเหนือ ปัจจุบันนี้ไม่ปรากฏว่าใช้กัณฑ์กาลในภาคกลาง แต่ทางจันทบุรีเมื่อจะแห่เจ้า หรือเชิญเจ้าไปลงท่าน้ำ จะมีคนถือกัณฑ์กาลตีดังฝาง ๆ นำหน้า แต่ของจีนเขาเรียกว่า ม้าล้อ

ภาพปราสาทราชวังในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนอยู่ในวรรณคดีเรื่องอิลราชคำฉันท์ พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ์) บรรยายความงดงามของบ้านเมือง โดยเฉพาะปราสาทราชมณฑลเชียร ซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวังนี้เอง ดังคำกลอนว่า

“เรื่องรองพระมณฑลพิจิตร	กลพิศพิฆานบน
ก่องแก้วและกาญจนระคน	รุจิเรขอลงกรณ์
ข้อฟ้าก็เพื่อยกลจะพิศ	คณฟากทิมัมพร
บราลีพิไลพิศบวร	นภศูลสลังลอย
เชิงบัวท่มพระบัญชาขรเขบ็จ	มุขเค็จก็พร่าวพลอย
เพดานก็คารกพะพรอย	พิศเพียงนภาพลาม”

ในกนกนคร พระนิพนธ์กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ สะท้อนภาพความยิ่งใหญ่ไพบลูย์ของบ้านเมือง ก็คือ กรุงเทพฯ สมัยนั้นนั่นเอง ดังคำประพันธ์ว่า

“ชนลือชื่อเวียงเกรียงไกร	กรุงอินทிரาลัยไพศาล
หลั่นดลปรากฏประการ	ตระหง่านแจ้งอำไพ
หอยุทธ์เชิงขวนชวนยุทธ	เศิกสุดใจสั่นหวั่นไหว
รายเคียงเรียงคั่นหลั่นไป	เชิงชัยชโยคมข่มยุทธ
ลมชายปลายปลิวทิวซุข	แสนสุดสำราญบานรมย์
มณฑลเชียรเกือกทองก่องแก้ว	เพริศแพรว์เรื่องอร่ามงามสม
ข้อฟ้าเชิดฟ้าน่าชม	เกลียวกลมแลรับกับฟ้า
นพศูลสูงเขี่ยมเทียมเมฆ	รุจิเรขเรื่องรองห้องหล้า
ปราสาทมาศแก้วแววตา	อากาศห้องค้ำอัมพร”

ภาพสะท้อนปราสาทราชวังที่กรุงเทพฯ ก็กล่าวถึงด้วยความภาคภูมิใจ เช่น

สร้างปรากฏปราสาท	ประกอบมาศมณีศรี
ระยับจันตรี	สีสว่างกลางอัมพร
ปราสาทราชฐาน	อวดารสโมสร
ขงยอดสอดสลอน	ขวนยั่วฟ้านานิยม
จักรีพระที่นั่ง	สามยอดคั่งครุฑาชม
สำราญสถานสม	สถิตถิ่นปิ่นนรา
	(ภาพย้แห่งเรือ - รัชกาลที่ 6)

กรุงเทพเพรียงสฤญ
เพริศเพรียงแก้วแกมคำ
ปราสาทราชมณเจียร
ลอยล้ำค้ำภษา
ปราการตระการกล้า
หอยุทธเข็ญุทธขันธ์

เจ็ดแจ่มจิตวิศกรรม
คำแกมมุกค์สุชนัยษา
คือวิเชียรเชิดชูดา
นภาพ่องส่องรับกัน
ท่วงที่ท่าทำโรมรัน
ยรรยงเข็ญเข็ญอมัพร”

(ภาพย่เห่เรือ : พระราชวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์)

ความมุงงามทางสถาปัตยกรรมจากวรรณคดีที่กรีนำมาแทรกไว้ในเนื้อเรื่อง สะท้อนให้เห็นสภาพบ้านเมือง ปราสาท ราชวัง วัดวาอาราม ในสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาไม่มีเหลือให้เห็นแล้วในปัจจุบันนี้ เพราะถูกพม่าเผาทำลายวัดวาอาราม ปราสาทราชวังไปในคราวที่ไทยเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า ปี พ.ศ. 2310 ดังที่สุนทรภู่ได้แสดงความรู้สึกสลดใจเมื่อเห็นกรุงศรีอยุธยา มีสภาพดั่งคำประพันธ์ว่า

“ทั้งวังหลวงวังหลังก็ร้างรก
ดูปราสาทราชวังเป็นรังกา

เห็นนกหกซ้อแซ้นบนพฤษษา
ดั่งป่าช้าพงชฎูสงัดคน

กำแพงรอบขอบคูก็ดูตึก
ยังให้มันข้ามเข้าเอาเวียงชัย

ไม่น่าศึกอ้ายพม่าจะมาได้
ไอ้อย่างไรเหมือนบุรีไม่มีชาย”
(นิราศพระบาท - สุนทรภู่)

ความเจริญรุ่งเรืองในอดีตครั้งกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายไป กวีได้พรรณนาซากปรักหักพังด้วยความเสียดายว่า

“ทราบดีกนิกนำคั้น
ป่าช้าแห่งความงามแยะ
ปราสาทเคยมหาดฟ้า
ฟุบเพ็ชรมเห็ชมธุลี
พระสถูปพุทธรูปล้วน
แมนแมนมารท่า”

อิฐหักกากปูนแมน
ยอดเข็ญเข็ญไอ้อ้า
หล่นสลายปลายดวัน

(สามกรุง - กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์)

บ้านไทยในวรรณคดี

วรรณคดีที่เป็นเรื่องของคนธรรมดาสามัญ เช่น ขุนช้างขุนแผน หรือตัวชูชกในเรื่องเวสสันดรชาดก กวีได้สะท้อนลักษณะบ้านไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ เช่น เรือนหอของพลายแก้ว ในขุนช้างขุนแผน กล่าววว่า

“ครานั้นจึงโฉมเจ้าพลายแก้ว
บอกแขกปลูกเรือนเพื่อนผู้ชาย
ให้ขุดหลุมระดับซักปักเสาหมอบ
ตีสิบเอ็ดโกสักรุกข์สำคัญ
แล้วให้ลั่นฆ้องตีโหม้กระหน่ำ
สับซ้อพริ้งคิดสนิท
ใส่เต้าจึงเข้าแปลานปล้น
พาดกลอนพ่อนมุงกันขุ่นไป

ครั้นถึงกำหนดแล้วจึงนัดหมาย
มายังบ้านท่านยายศรีประจัน
เอาเครื่องเรือนมารอไว้ที่นั่น
ก็ทำขวัญเสาศีรษะเจ็ดนาทีก่อน
ยกเสาใส่ซ้าประจำที่
ตะปุดยอกเสาดังคั้งขึ้นไว้
เอาจันทันเข้าไปรับกับอกไก่
จั่วใส่เข้าฝาเช็ดหน้าอึ่ง”

การปลูกบ้านในสมัยก่อนต้องมีฤกษ์ยาม และทำขวัญเสาศีรษะก่อนจึงปลูกต่อไป ส่วนประกอบของบ้าน เท่าที่บรรยายไว้ มีดังนี้

1. ซ้อ คือไม้เครื่องบน สำหรับยึดเสาด้านขวางทับไปทางขวามือโดยหันหน้าออกหน้าบ้านไม้พาดระหว่างหัวเสายึดเสาคู่ให้แน่น
2. พริ้ง คือแผ่นไม้ที่ติดยึดระหว่างเสาดตรงส่วนล่าง
3. เสาตั้ง คือเสาที่ตั้งบนรอยยอ दरบอกไก่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตั้งแขวน
4. เต้า คือเครื่องบนของเรือนสำหรับสอดที่ช่องปลายเสารับเชิงกลอน
5. แปลาน คือแปที่รองอยู่ใต้อกไก่
6. จันทัน คือไม้เครื่องบนของหลังคา อยู่ตรงกับซ้อพาดจากบนลงมาชายคา
7. อกไก่ คือไม้ตัวบนอันเป็นสันของหลังคาพาดบนยอดจั่ว และเสาดั่ง
8. จั่ว คือส่วนปิดด้านหน้าและหลังของหลังคา รูปสามเหลี่ยมทรงจอมแห

ในมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ชูชก ของสำนักวัดสังฆ์กระเจาย บรรยายลักษณะบ้านแบบไทย ๆ ที่ไม่ใหญ่โตนัก หลังคามุงจาก สร้างด้วยไม้ที่ไม่สู้แข็งแรงทนทาน กวีบรรยาย ลักษณะบ้านของชูชกไว้ดังนี้

“รชมีไว้ใจด้วยเคหา เก่าคร่ำคร่าชวนโซเซ อ่อนไอ้อัยเอียงโอนเอน กลัวจะว่าคร่ำครึนคริน
โครมลง โยให้ตรงกรานไม้ยัน ค้ำจกดจันจุนจ้องไว้ เกลาถลอนใส่ซีกครุกระ มุงจะจะจากปรุโปร่ง แดตะละ
โล่งตลอดเห็นฟ้า ขึ้นหลังคาครอบจากหลอบ โกงโค้งกบคชีกกรอบ ฝาไม้ครอบคร่อมอกไก่ ไม้ข้างควาย
แขวะเป็นรู สอดเสียบหนุแน่นขันขัด ปั้นลมคัดเคาะหักห้อย กบทุย้อยแยกแครกคราก จั่วจากจัดห่าง ๆ
ฝาหน้าต่างแต่งให้มีค ล่องหลวมปิดปกชีฟาก ตงรอดครากเครือครวรด ตอม่อ ขัดค้ำชิงขัง”

เครื่องประกอบบ้านมีดังนี้

1. กลอน คือไม้ขัดประตูหน้าต่าง, ดาล, เครื่องสลักประตูหน้าต่าง; ไม้ที่พาดบนแปสำหรับวางเครื่องมุงหลังคาจาก
2. จากหลอบ หรือหลอบหลังคา คือจากที่ครอบลงบนอกไก่ และแบะกลับลงมาเพื่อให้คูเรียบร้อยไม้เห็นรอยต่อและไม่ให้รั่ว และถ้าจะให้แน่นขึ้น ต้องมีไม้กระหนาบบนอกไก่อีก ใช้ไม้กระบอกผ่าซีกครอบลง
3. ไม้ข้างควาย คือไม้ที่ครอบลงบนอกไก่ ต้องเจาะรูเพื่อเอาไม้เสียบหนุขันให้แน่น
4. เสียบหนุ คือไม้ที่เสียบเข้าไปในไม้ข้างควายที่เจาะรูไว้ เมื่อสอดเข้าไปแล้วก็ขันเสียบให้ตั้งตรงเพื่อจะได้แน่นไม่หลุด

5. บันลม คือไม้แผ่นที่กระหนาบตรงหน้าจั่ว สำหรับกันลมตีหลังคา จะทำด้วยไม้กระบอกไม้ไผ่ ก็เรียกบันลมได้
6. กบทุ คือสันหลังคาเรือนไม้ข้ามข้างกลอน
7. หน้าต่าง คือช่องหน้าต่าง มีบานหน้าต่างอยู่สองบาน แต่ละบานทำด้วยไม้แผ่นเดียว
8. ฟาก คือไม้ไผ่ที่สับให้แบนสำหรับปูพื้นเรือน มักนิยมปูกระโจม กระต๊อบ ถ้าเรือนใหญ่ก็จะปูพื้นครัวหรือทำเป็นเตียงขาสูงไว้สำหรับเวลาคลอดบุตร
9. ดง คือไม้รองรับพื้น วางบนรอดอีกทีหนึ่ง ทอดไปตามยาวของเรือน
10. รอด คือไม้ที่สอดเข้าไปในรูเสาสำหรับยึดเสาทงด้านสกัด และรองรับดง
11. รา คือไม้กระหนาบอยู่ข้างใต้ดง หรือพื้นเรือนเพื่อไม่ให้พื้นอ่อน อยู่ระหว่างรอด
12. ดอม่อ คือเสาสั้นสำหรับใช้ค้ำจุนพื้นเรือน

บ้านของชุกชกเป็นลักษณะบ้านของคนที่มีฐานะระดับหนึ่ง บ้านของพลายแก้วมีฐานะอีกระดับหนึ่ง ถึงแม้ลักษณะของบ้านจะแตกต่างกัน แต่ส่วนประกอบที่เป็นโครงสร้างของเรือนไทยคล้ายคลึงกัน มีศิลปะทางสถาปัตยกรรมอย่างเดียวกัน บ้านขุนแผนที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นตัวอย่างของบ้านไทยสมัยก่อนที่ยังคงอยู่

การก่อสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัย สำนักงาน สถานที่ราชการ หรือโรงงาน ในปัจจุบันมีรูปแบบเปลี่ยนแปลงไป เพราะลักษณะที่เป็นแบบสถาปัตยกรรมไทยไม่เหมาะที่จะไปสร้างเป็นสถานีรถไฟ โรงไฟฟ้า อัจฉินทร์สำหรับสนามกีฬา หรือแม้แต่อาคารสถานที่ทางราชการ เป็นต้น โดยเฉพาะบ้านเรือนที่สร้างด้วยไม้ ทั้งหลังที่ก่อสร้างด้วยฝีมือประณีตสวยงาม หาதுได้ยากในปัจจุบัน

วรรณคดีที่สัมพันธ์กับประติมากรรม

ประติมากรรม หมายถึง งานปั้น แกะ สลัก ผู้ทำการศิลปะชนิดนี้เรียก ประติมากร ซึ่งสมัยก่อนจะเรียกว่า ช่างปั้น ช่างแกะ ช่างสลัก (ฉลัก) ประติมากรรมไทยที่สำคัญได้แก่พระพุทธรูปต่าง ๆ ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย พระพุทธรูปในสมัยนี้มี 4 อริยาบถ คือ นั่ง นอน ยืน เดิน นอกจากปั้นด้วยปูนหรือดินเผาแล้ว ที่สลักด้วยศิลาก็มีเหมือนกัน และหล่อด้วยโลหะ เช่น ทองสัมฤทธิ์ เป็นต้น

ในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงพระพุทธรูปหลายองค์ เช่น มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฐฐารศ มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีพระอัฐฐารศอันหนึ่งลูกยืน มีพระอจนะ เป็นต้น พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่งดงามที่สุดคือ พระพุทธรูปปางลีลา

ในสมัยอยุธยา “ปรากฏหลักฐานในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่าสร้างพระพุทธรูปที่วัดพนัญเชิงขึ้นก่อนกรุงศรีอยุธยา 26 ปี จึงถือว่าแบบอุททอง พระพุทธรูปของอยุธยาในระยะแรกมีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัย และศิลปะอุททองผสมกัน ลักษณะโดยทั่วไปไม่งามเท่ากับแบบสุโขทัย” ศิลปะในการสร้างพระพุทธรูปแตกต่างกันไปตามยุคสมัย ผู้สร้างสร้างขึ้นจากความศรัทธาและมักจะทำอิฐฐานให้ตนเองได้บรรลุนิพพานในที่สุด

นอกจากการปั้นพระพุทธรูปที่ช่างปั้นฝีมือวิเศษสุดแล้ว ในด้านการแกะสลักก็ยังประณีตบรรจงละเอียดลออ ปรากฏในวรรณคดีเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 2 ตอนอิเหนาชมถ้ำ ผู้แต่งได้สะท้อนภาพแกะสลักภายในถ้ำ ซึ่งคล้ายกับบานประตูแกะสลักที่วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร “เชื่อกันว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงร่วมแกะสลักกับช่างชั้นเยี่ยม ๆ สมัยนั้น โดยกรมหมื่นจิตรภักดี (พระเจ้าน้องยาเธอ) เป็นนายงาน เมื่อแกะสลักเสร็จก็โยนเครื่องมือลงแม่น้ำไป แต่ถึงแม้เครื่องมือยังเก็บรักษาอยู่ ก็อาจหาตัวช่างที่มีความสามารถระดับสูง และมีความเพียรพยายามแกะสลักให้งดงามเท่าเช่นนั้นไม่ได้อีกแล้ว”¹ ดังคำประพันธ์ว่า

“พระเสด็จลดเลี้ยวเที่ยวชม
เปลวปล่องทองถ้ำอำไพ
เพดานดาราระย้าย้อย
อจกลับแก้วฉวีอศศิตาม
มีชะวากุ้งเว้งเป็นเชิงชั้น
ฉลกรูปสิงสัตว์นานา
ทั้งเนียนคงเป็นเห็นประหลาด
อันรูปเสื่อสีห์หมีกระทิง

มีมโนกรรมแจ่มใส
พื้นลาดลาดไปด้วยเงินงาม
ทองทับประดับพลอยเรืองอร่าม
สว่างวามแวววัับจับจินดา
ล้วนทองคำทำคั่นกันฝา
คุณเด่นออกมาเหมือนจรัส
พฤษชาติเหมือนจะไหวไกวกิ่ง
เหมือนจะย่างวางวังเวียนวง”

รูปสัตว์ต่าง ๆ ที่แกะสลัก เช่น นกที่กำลังโฉบบินไปตามกิ่งไม้ บ้างก็กำลังป้อนเหยื่อให้ลูก เสือ หมี กระทิง ดูราวกับมีชีวิต ฝีมือแกะสลักอันงดงาม มีลักษณะเด่นเป็นเอกลักษณ์ไทยนับวันจะน้อยลง

ศิลปะของไทยเกิดจากฝีมือช่างประเภทต่าง ๆ ดังคำประพันธ์ว่า

“แต่กรุงไทยศรีวิไลทันเพื่อนบ้าน
ทั้งช่างปั้นช่างเขียนเพียรวิชา
ทั้งช่างรูปพรรณสุวรรณกิง
อีกช่างฉลุลายลักษณ์ฉลุทอง
สอนช่างเขียนให้เพียรเขียนวาดสี
อีกกระบี่คะสง่างอน
เริ่มผูกสายลวดเลศประเสริฐก่อน
สลัปลีเพียบเพ็ญเบญจรงค์
อนึ่งปั้นเป็นรูปเทวฤทธิ
ทั้งรูปคนรูปสัตว์นานา

จึงมีช่างชำนาญวิเลชา
อีกช่างสถาปนากุฎทำนอง
ช่างประดิษฐ์รัชดาสง่าผอง
อีกช่างของเชิงรัตนประภ
แบบกระหนกนารีศรีสมร
แบบสุนทรจิตรการสมานรงค์
อรชรก้านกิ่งยั้งประสงค์
จัดประจงเป็นภาพพิไลดา
ดูประหนึ่งนิรมิตวิเลชา
ประหนึ่งว่ามีชีวิตพิศเพลินใจ
(บทเสภาสามัคคีเสวก - รัชกาลที่ ๑)

¹นิพนธ์ ขาววิไล, “พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับศิลปกรรม”, เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยันฮี, 2521), หน้า 78.

วรรณคดีที่สัมพันธ์กับดนตรีไทย

ดนตรี หมายถึงเสียงที่ประกอบกันเป็นทำนองเพลง เครื่องบรรเลงซึ่งมีเสียงดังทำให้รู้สึก เพลิดเพลิน เกิดอารมณ์รัก โศก หรือรื่นเริง เป็นต้น

ดนตรีเป็นศิลปะที่มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ซึ่งปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “เมื่อจักเข้ามาเวียง เรียงกันแต่อรัญญิกพูนเท่าหัวลาน ดับงคังกลอง ด้วยเสียงพาด เสียงพิณเสียงเลื่อนเสียงขับ ไครจักมักเล่นเล่น ไครจักมักหัว หัว ไครจักมักเลื่อน เลื่อน” คำว่า ดับงคังกลอง หมายถึงตีระโคมกลอง (ตี = ตี บงคัง คัลลาย ปรคัม ในภาษาเขมร แปลว่า ระโคม) เสียงเลื่อน = เสียงร้องเอื้อน ดนตรีได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตคนไทยซึ่ง แสดงถึงความสุขรื่นเริงเบิกบาน แฝงไว้ด้วยความเป็นอิสระเสรีของประชาชนในยุคนั้น หลังจากไป ทอดถิ่นทำบุญสุนทานแล้ว

ในสมัยอยุธยาใช้เสียงเพลงและดนตรีกระจายข่าวความงามจากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่ง จน เกิดลุ่มหลงความงาม ทั้ง ๆ ที่ยังไม่เคยเห็นหน้ากัน ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ จนกระทั่งมีผู้นำ เนื้อความในลิลิตพระลอตอนที่ว่า “รอยรูปอินทรียหยาตฟ้า มาอ่าองค์ในหล้า แหล่งให้คนชม บารณี” นำมาดัดแปลงใส่ทำนอง ให้ชื่อเพลงว่า “ยอยศพระลอ” ดึงใจความในเนื้อเพลงมีดังนี้

“รอยรูปอินทรียหยาตฟ้า	มาอ่าองค์ในหล้า แหล่งให้คนชม
งามสมขุนลอท้าว	น้ำพระทัย ณ หัวเจ้า ดังแม่กาหลง
รูปดั่งองค์อินทร์	หยาตฟ้ามาสู่ดิน โสภณดั่งดวงเดือน
เหนือแผ่นดินแดนสรว	เหนือปวงหนุ่มใจ
เหล่าอนงค์หลงสาว	ยอมเป็นทาสรักบำเรอ
นามขุนลอท้าวเธอ	คงสยิต ณ ดวงใจ
ลุ่มแม่กาหลงเจ้า	หรือจะทำถึงครึ่ง แม้น้อยหนึ่งน้ำหทัย
เมื่อทรงคชสารพระยั้งกล้า	ดั่งพญาสีหราชผู้เป็นใหญ่
ใช้เพียงศิกรบสยบพระทรงชัย	แม้นในศึกรักพระยั้งยิ่งใหญ่
นาฏอนงค์ปลงใจใครอึ้งอื้น	นับล้านโลกการุณ
อบอวลคู่บุญ	ดั่งพ้อขุนแมนสรวงเอย”

จะเห็นได้ว่าการใช้ภาษาที่ไพเราะเพราะพริ้งทำให้เกิดจินตนาการและถ่ายทอดออกมาด้วยท่วง ทำนอง จังหวะ ลีลา เป็นบทเพลง มีปรากฏอยู่ในยุคปัจจุบัน

ดนตรีในวรรณคดีไทย

สมัยก่อนสื่อข่าวความงามกันด้วยการร้องเพลง ยอโฉมพระลอ ไครได้ฟังต่างก็พากันหลงใหลใน ความงามซึ่งมีท่วงทำนอง จังหวะ ที่ใช้เรียกร้องความสนใจได้

“ขับขอยอราชเทียร	ทุกเมือง
ภาเกล้าพระลอเลื่อง	ทั่วหล้า
โคมบานพิตรเปลือง	ใจโลก
สาวหนุ่มฟังเป็นบ้า	อยู่เพียงโหยหน”
	(ลิลิตพระลอ)

ตัวเอกในวรรณคดีเรื่อง ระเด่นลันไดมีอาชีพขอทาน ได้ใช้เสียงดนตรีเรียกร้องความสนใจ เดินทางไปอย่างวนพิศ คือขอทานและร้องเพลงหรือดัดลิลิตเป่าให้ฟังด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

“เที่ยวลือขอขอข้าวสารทุกบ้านช่อง	เป็นเสียงเลื่องลือของถวาย
ไม่มีใครขงชิงทั้งหญิงชาย	ต่างฝากกายฝากคัวกลัวบารมี”
อีกคนหนึ่ง กล่าวว่	
“ชักย้ายรำร้องเป็นลำนำ	มีอยู่สองสามคำจำไว้ได้
สุวรรณหงษ์อุกหอกอย่าบอกใคร	ถูกแล้วกลับไปได้เท่านั้น”

ดนตรีนำไปใช้ประโยชน์ได้มากมาย ดังที่สุนทรภู่ได้สร้างตัวละครเช่น พระอภัยมณีขึ้นมาให้ผิดแปลกจากพระเอกในเรื่องอื่น ๆ ทั้งหมด เพราะพระอภัยมณีเป็นลูกกษัตริย์จะต้องปกครองบ้านเมืองต่อไป แทนที่จะเลือกเรียนวิชาเกี่ยวกับตำรับพิชัยสงคราม กลับมาเลือกเรียนวิชาดนตรีโดยให้เหตุผลว่า

“แคใจพินี้รักทางนักร้อง	หมายว่าเพลงดนตรีนี้คือจริง
ถึงการเด่นเป็นที่ประโลมโลก	ได้ดับโศกสูญหายทั้งชายหญิง”

เสียงดนตรีจะช่วยดับความทุกข์โศกได้ เมื่อยามโกรธได้ฟังเสียงเพลง ความโกรธยังคงคลายลงได้ คุณประโยชน์ของดนตรีจึงมีมากมาย ดังที่พระอภัยมณีกล่าวแก่พราหมณ์ทั้งสามว่า

“อันดนตรีมีคุณทุกอย่างไป	ย่อมใช้ได้ดังจินดาคำนรินทร์
ถึงมนุษย์ครุฑาเทวราช	จัดบาทกลางป่าพนาลี
แม้หนีเราเข้าไปให้ได้อิน	ก็สุดสิ้นโทโสที่โกรธา
ให้อ่อนนอนหลับลืมสติ	อันลัทธิดนตรีดีหนักหนา
ซึ่งสงสัยไม่สิ้นในวิญญาน์	จงนิทราเกิดจะเป่าให้เจ้าฟัง”

พระอภัยมณีได้ใช้เพลงปี่ที่รำเรียนมา แก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นถึง 11 ครั้ง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสงครามหรือความรัก แต่ละครั้งที่พระอภัยเป่าปี่ไปจะบังเกิดผลมากน้อยแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ บางครั้งเสียงดนตรีก็มีพลังอำนาจทำให้ผู้ฟังขาดใจตายได้ เช่น นางผีเสื้อสมุทร

“แล้วทรงเป่าปี่แก้วให้แจ้วเสียง	สอดสำเนียงนิ้วเอกวิเวกวาน
พวกโยคีผีสงทั้งนางมาร	ให้เสียวชานจับซาบวาบหัวใจ
แต่เพดินฟังนั้งโยกจนใจหงุบ	ลงหมอบฟุบซอนชบสลบไส
พอเสียงปี่ที่แหบหายลงไป	ก็ขาดใจยักษ์ร้ายวายชีวา”

การที่เป็นเช่นนี้แสดงว่าศิลปะสูงสุดของดนตรี ย่อมใช้ประโยชน์ได้สูงสุด ดังนั้นวิชาดนตรีหรือวิชาการแขนงอื่นใดก็ตาม ถ้าถือคติว่า “อันความรู้ที่กระจ่างแต่อย่างเดียว แต่ให้เชี่ยวชาญเกิดจะเกิดผล” ดนตรีก็เช่นเดียวกัน ย่อมนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้สูงสุดและควรใช้ให้ถูกต้องจึงจะเกิดผลดี

แม้วรรณคดีที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับศาสนาก็ยังต้องใช้ดนตรีเข้าไปสร้างความชื่นใจ เศร้าหรือรื่นเริงร่วมด้วย เช่น วรรณคดีเรื่อง มหาเวสสันดรชาดก ซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญบารมียิ่งใหญ่ครบ 10 ประการ เป็นพระชาติที่สำคัญยิ่งกว่าพระชาติอื่น ๆ ชาดกเรื่องนี้เป็นที่นิยมของคนไทยมากที่สุด จนกระทั่งทำกันเป็นประเพณีที่เรียกว่า ประเพณีเทศน์มหาชาติ เนื้อเรื่องในพระชาตินี้พรรณนาไว้ 13 กัณฑ์ เมื่อเทศน์หรือสวดจบกัณฑ์หนึ่ง ๆ ก็จะมีดนตรีบรรเลงเพลงประจำกัณฑ์ เรียกว่า เพลงหน้าพาทย์ (เพลงที่บรรเลงประกอบกิริยาเคลื่อนไหวของบุคคลและธรรมชาติ เช่น นอน นั่ง ยืน เดิน โลกธาตุเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นและสูญไป) เพลงหน้าพาทย์ที่ปีพาทย์บรรเลงประกอบทั้ง 13 กัณฑ์ จะบรรเลงไปตามท้องเรื่องในกัณฑ์ที่เทศนาจบ ดังที่ เปลื้อง ณ นคร¹ รวบรวมไว้ สรุปได้ดังนี้

1. จบกัณฑ์ทศพร บรรเลงเพลงสาธุการ ประกอบกิริยาน้อมนมัสการรับพรทั้งสิบประการของพระนางมุลดี
2. จบกัณฑ์หิมพานต์ บรรเลงเพลงดวงพระธาตุ เพื่อให้ชื่อเป็นเครื่องน้อมนำไปถึงเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนโทณพราหมณ์ดวงพระธาตุ และประกอบกิริยาที่พระเวสสันดรทรงบริจาคทานตามท้องเรื่องที่แล้วมาเท่านั้น
3. จบกัณฑ์ทานกัณฑ์ บรรเลงเพลงพญาโศก ประกอบกิริยาโศกสลดรันทดใจของพระเจ้ากรุงสฤษดิ์ พระนางมุลดี พระนางมัทรี และบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ที่พระเวสสันดรต้องถูกเนรเทศออกจากเมือง
4. จบกัณฑ์วนปเวสน์ บรรเลงเพลงพญาเดิน ประกอบกิริยาเดินป่าของพระเวสสันดร พระนางมัทรี เจ้าชายชालี และเจ้าหญิงกัณหา
5. จบกัณฑ์ชูชก บรรเลงเพลงเช่นเหล่า ประกอบกิริยากินอันตะกละตะกลามของพราหมณ์ชูชก
6. จบกัณฑ์จุลพน บรรเลงเพลงร่ำสามลา อันเป็นหน้าพาทย์ประกอบกิริยาการสำแดงอิทธิฤทธิ์หรือขู่วิญ ซึ่งพราหมณ์เจตบุตรได้แสดงแก่ชูชก
7. จบกัณฑ์มหาพน บรรเลงเพลงเชิดกลอง ประกอบกิริยาเดินไปโดยรีบเร่งของชูชกซึ่งได้รับการบอกเล่าหนทางจากจตุฤทัยแล้ว
8. จบกัณฑ์กุมาร บรรเลงเพลงเชิดฉิ่งโอด คือบรรเลงโอดสลับกันกับเพลงเชิดฉิ่งประกอบกิริยาที่ชูชกพาชालีกัณหาเดินทางไป ถูกเข็ญนดีร้องไห้เสียทีหนึ่ง แล้วก็เดินตามไปใหม่สลับกันไปดังนี้ตลอดทาง
9. จบกัณฑ์มัทรี บรรเลงเพลงทยอยโอด คือบรรเลงเพลงโอดกับเพลงทยอยสลับกันประกอบกิริยาร่ำครวญชวนไห้ของพระนางมัทรี เมื่อได้ทราบข่าวพระเวสสันดรได้บริจาค 2 กุมารให้ชูชกไป
10. จบกัณฑ์สักกบรรพ บรรเลงเพลงเหาะ อันเป็นหน้าพาทย์ประกอบกิริยาเหาะลงมาของพระอินทร์ตามท้องเรื่องในกัณฑ์นี้

¹ เปลื้อง ณ นคร, อานวรรณคดี (นครหลวง : โรงพิมพ์บัณฑิตการพิมพ์, 2515) หน้า 329-333 (อ้างอิงจาก มนตรี ตราโมท, “การบรรเลงปีพาทย์ในการเทศน์มหาชาติ”, วารสารศิลปการ ปีที่ 2 เล่ม 10 พ.ศ. 2496)

11. จบกัณฑ์มหाराช บรรเลงเพลงกราวนอก แสดงถึงการยกพล ซึ่งพระเจ้ากรุงสุโขทัยยกออกไปเพื่อรับพระเวสสันดร พระเจ้ากรุงสุโขทัยทรงทำขวัญแก่ชาลิกัณฑ์หาพระนัดดาทั้งสอง

12. จบกัณฑ์กษัตริย์ บรรเลงเพลงตระนอน ซึ่งเป็นหน้าพาทย์ประกอบกิริยานอน อันเป็นการแสดง เนื้อเรื่องในกัณฑ์นี้ว่า ทั้ง 6 กษัตริย์ คือ พระเจ้ากรุงสุโขทัย พระนางมุสตี พระเวสสันดร พระนางมัทรี เจ้าชายชาลี และเจ้าหญิงกัณฑ์ ได้พบปะและบรรทมแรมคืนอยู่ ณ บริเวณอาศรมในป่านั้น

13. จบกัณฑ์นครกัณฑ์ บรรเลงเพลงกลองโยน แล้วเชิดเพลงกลองโยน หมายถึงการยกขบวนเสด็จพยุหยาตราอย่างมีศักดิ์ พรั่งพร้อมไปด้วยขบวนอิสริยยศอย่างคับคั่ง ส่วนเพลงเชิดนั้นเป็นหน้าพาทย์แสดงการไปโดยทางไกล ประกอบเนื้อเรื่องที่เชิญเสด็จพระเวสสันดรกลับพระนครด้วยขบวนอันเพียบพร้อมไปด้วยอิสริยยศ และความรื่นเริงบันเทิงใจ

อนึ่งถ้าหากว่าการมีเทศน์มหาชาติสุดสิ้นงานลงเพียงนี้ โดยมีได้มีเทศน์อริยสัจ หรืองานอื่นใดต่อไปพาทย์ก็จะบรรเลงเพลง “กราวรำ” ต่อกับเพลงเชิด ซึ่งบรรเลงเมื่อจบกัณฑ์นครกัณฑ์

เสียงดนตรีที่ใช้ประกอบในการเทศน์มหาชาตินั้น ช่วยทำให้พระที่เทศน์ได้พักเหนื่อย ผู้ฟังได้ผ่อนคลายอารมณ์ เพราะการเทศน์มหาชาติจะต้องเทศน์ให้จบภายในวันเดียว เสียงดนตรีจะช่วยให้เกิดความรู้สึกซาบซึ้งในเนื้อหาเพิ่มมากขึ้น และอาจจะให้ความรู้สึกเวลาที่ผ่านไปไม่นานนัก นี่คือคุณประโยชน์ของดนตรีที่ใช้เนื่องในพิธีเทศน์มหาชาติ

เพลงไทยเดิมจากวรรณคดี

วรรณคดีที่แต่งเป็นกลอนเรื่องใหญ่ 4 เรื่อง คือ ขุนช้างขุนแผน อิเหนา พระอภัยมณีและรามเกียรติ์ มีผู้นิยมเอาคำกลอนไปทำเป็นบทร้องในเพลงไทยเดิม มีทำนอง จังหวะซ้ำบ้าง เร็วบ้าง ถ้อยคำในวรรณคดีให้อารมณ์ความรู้สึกหลายอย่าง เช่น เศร้า อ่อนหวาน เยือกเย็น คร่ำครวญ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้เพลงไทยบางเพลงจึงมีจังหวะซ้ำ เยือกเย็น บางเพลงมีทำนองอ่อนหวาน บางเพลงมีจังหวะเร่งเร้าอีกเหิม เป็นต้น

เนื้อเรื่องในเพลงไทยเดิมที่มาจากเรื่องรามเกียรติ์ได้แก่ “เพลงดับนางลอย” ตอนนางเบญจกายแปลงเป็นนางสีดา ทำตายไปลงพระราม “เพลงดับพรหมมาศ” ตอนอินทรชิตแผลงศรพรหมมาศ “ดับนาคบาท” ตอนอินทรชิตแผลงศรนาคบาท เป็นต้น สำหรับเรื่องขุนช้างขุนแผนและอิเหนา เป็นวรรณคดีที่นิยมเอาคำกลอนไปร้องมากกว่าเรื่องอื่น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เพลงครวญหา (เถา)

เนื้อเรื่อง จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนนางวันทองครวญถึงพลายแก้วว่า

สามชั้น	1	ครานั้นจึงโฉมนางวันทอง	อยู่ในห้องโถยหวานละห้อยหา
	2	ไอ้พ่อพลายแก้วแววตา	มรณาจริงแล้วหรืออย่างไร
	3	วันพ่อม้วยมุดสุดชีวิต	จะฝันสักนึกก็หาไม่
สองชั้น	1	กลางร้ายก็ไม่มีให้แจ้งใจ	บ่าวไพร่ไปด้วยไม่เห็นมา

¹ เพลงดับ หมายถึงเพลงที่ร้องเป็นเรื่อง

	2	เขาว่านายคายไพร่คิดคุก	เมียทุกข์เหลือที่จะตามหา
	3	สารพัดขัดสนจนทุกคา	ไม่รู้ว่ายอชญาเป็นอย่างไร
ชั้นดียว	1	แต่เกิดเป็นตัววันทองมา	หาได้เข้าอชญาสักหนไม่
	2	วันเมื่อส่งหัวตัวก็ไป	จำได้แต่ชื่อคลองบางกลาง
	3	โพลูกด้วยกันสำคัญไว้	ถ้ากระไรจะดูพอรูปร่าง

นางวันทองพรรณนาถึงความทุกข์ของตนที่รู้ว่า พลายแก้วตายจริงหรือไม่ จะติดตามหากก็ไม่รู้ทิศทาง เพราะ “สารพัดขัดสนจนทุกคา ไม่รู้ว่ายอชญาเป็นอย่างไร” เนื่องจากระบบการเลี้ยงดูลูกสมัยก่อนเลี้ยงอยู่ในกรอบอย่างทะนุถนอมนั่นเอง วัฒนธรรมการเลี้ยงลูกแบบสมัยก่อนค่อย ๆ หายไปแล้ว เพราะสภาพแวดล้อมและเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไป

เพลงจระเข้หางยาว

เนื้อเรื่อง จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างเข้าห้องนางแก้วกิริยา ชมความงามของนางแก้วกิริยาขณะนอนหลับว่า

“เจ้าร่างน้อยนอนนิ่งบนเตียงต่ำ	คมข้างงามแลลัมแจ่มใส
คิ้วคางบางอนอ่อนละไม	รอยไรรีบรับระดับดี
ผมเปลือยเลื้อยประลงจนบำ	งอนปลายเกศาคลุมศรี
ที่นอนน้อยน่านอนอ่อนดี	มีหมอนข้างคู่ประคองเคียง
กระจกแจ่มจับใส่คั่นห้อง ¹ น้อย	ไม้สอยสั้นางความเกลี้ยง
ฉากบังจัดตั้งไว้ข้างเคียง	อฉฉันทรตั้งเรียงในห้องน้อย
ห้องแคบรู้จักแอบไม้แออัด	รู้จักจัดเครื่องเรือนไว้ใช้สอย
ทั้งกระโถนขันน้ำและจอก ² ลอย	ดูน้อยน้อยงามรับกับรูปคน”

ภาพห้องนอนที่มีเตียงเตี้ย ๆ ที่นอน หมอนข้าง เข้าคู่กัน ที่แต่งตัวหรือโต๊ะเครื่องแป้งมีกระจกคั่นห้อง ไม้สอยโรยผมทำด้วยงา มีฉากบัง มีฉฉันทรใส่ของ มีกระโถน ขันน้ำ และจอกสำหรับดักน้ำดื่ม เครื่องใช้เหล่านี้หาดูยากในห้องแต่ตัวของผู้หญิงสมัยปัจจุบัน

เพลงพราหมณ์ตีคันท้ำเต้า (เถา)

เนื้อเรื่อง จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน สะท้อนให้เห็นความเชื่อเรื่องความฝัน และมีการทำนายฝัน

“ฝันว่าร้องไห้จะได้ชม	ของรักตกตมจะคืนเข้า
ที่ร้อนโรคโศกสร้างจะบางเบา	มิตรเก่าจะประคองวันทองน้อย
พี่กับเนื้อเย็นจะเป็นสุข	อย่าทุกข์พรันขวัญเจ้าอย่าเศร้าสร้อย

¹คั่นห้อง หมายถึงกระจกเงามีกกรอบ 2 ชั้นสำหรับเอนเข้าออกได้

²จอก หมายถึงภาชนะเล็ก ๆ รูปอย่างขันสำหรับดักน้ำในขันใหญ่ เรียกจอกลอย

ว่าพลางซ่อนคางให้เพลทินลอย
ครานั้นวันทองมองโสภา
เสียงกระเส้ากระซิกยิ่งเสียวใจ

ขอจูบหน่อยเถิดคนะเจ้าอย่าเศร้าใจ
ยินเสียงเจรจาไม่จำได้
จูบได้ก็ก่อนสะเอวบาง”

เพลงเชิดจีนสองชั้น

เนื้อเรื่อง จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผนพานางวันทองหนีจากขุนช้าง ขึ้นม้าสีหมอก

“ว่าพลางทางสูงสีหมอกม้า
ดังจะปลิวลี้ล้อยไปตามลม
ปลอบพลางทางกอดกระซิบบอก
เนื้ออ่อนงอนน้อขอขมา
วันทองสองมือประณมมัน
พี่สีหมอกของน้องอย่าจงกัษ
ขุนแผนพานางมาใกล้ม้า
จับมือจูบมว่าปลอบเมีย

เบาะอาณพานหน้าคางมสม
อย่าปรามภักเณนะเจ้ามาขี่ม้า
ม้าสีหมอกตัวนี้มีสง่า
อย่าให้พี่สีหมอกม้ากระเดื่องใจ
พรั่นพรั่นกลัวว่าไม่เข้าใกล้
จะขอขี่พี่ไปทั้งหัวเมีย
จูบหลังอาซาให้เชื่องเสีย
ม้าเลียงนางหวัดประหวัดกลัว”

เนื้อหาในบทเพลงสะท้อนให้เห็นว่า ผู้หญิงไทยสมัยโบราณมีชีวิตที่ราบเรียบ ฟังพาสามีเป็นใหญ่ ไม่เคยผจญกับความลำบาก จึงไม่กล้าแม้แต่จะขี่ม้า แต่ผู้หญิงปัจจุบันมีความสามารถไม่แพ้ผู้ชาย

เพลงแขกบรเทศ (เถา)

เนื้อเรื่อง จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนวันทองขึ้นม้าสีหมอก ผู้ฟังเพลงจะมองเห็นภาพได้อย่างต่อเนื่อง

“เออกระไรตกใจไปเปล่าเปล่า
กระโดดขึ้นหลังม้าเจ้าอย่ากลัว
นางหวาดหวั่นกลัวว่าไม่เข้าใกล้
ม้าดีผีเท้าไม่ก้าวไจน
สองมือกอดคัวจันตัวแน่น

นิจจาเข้าข้างไม่เชื่อน้ำใจหัว
ประคองคัวเจ้าวันทองย่องเหยียบโคลน
ขุนแผนกตสีหมอกไว้มิให้ไจน
วันทองกลัวคัวไจนเข้าแนบชิด
ขุนแผนยิ้มหยอกศอกสะกิด”

เพลงแสนคำหนึ่ง (เถา)

เนื้อเรื่อง จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เพลงนี้มีทำนองเศร้า เบิกเย็น เหมาะสมกับใจความในเนื้อเพลงที่บรรยายถึงความทุกข์ยากของวันทองที่นอนกลางดินกินกลางป่า นางคร่ำครวญว่า

“อนิจจากรานี้จะตัวกู
จะเป็นเหยื่อเสื่อสาบในกลางไพร
นี่จะอยู่อย่างไรไม่เล็งเห็น
มิได้คิดถึงตัวมัวจะมา
ขุนแผนพามาด้วยความรัก

มาอ้างวังค้ำอยู่ในป่าใหญ่
เอาป่าไม้มาเป็นเรือนเหมือนป่าช้า
ตายเป็นก็คงป็นอยู่กลางป่า
มิรู้ว่าจะเป็นเช่นนี้เลย
ก็ประจักษ์ใจจริงไม่นั่งเฉย

แต่ทุกข์ยากอย่างนี้ยังมีเคย
ไม่เคยเห็นก็มาเห็นอนาถนัก
ร้านรินบินได้ระคายครบ
ยังพรั่งนี้จะเป็นอย่างไรเล่า
คิดขึ้นมา น้ำตาตกออกใจค้น
นิจจาเอ๋ยเคยสำราญอยู่บ้านช่อง
คลั่งเกล้าเข้าเข็นมิเว้นวาง

อกเอ๋ยเกิดมาเพิ่งจะพบ
ไม่รู้จักก็มารู้อยู่จนจบ
ไม่เคยพบก็มาพบทุกสิ่งอัน
จะลำบากยิ่งกว่าเก่าหรือโรนั้น
กลับหัวหันหัวนหวนคะนั่งถึงขุนช้าง
ถนอมน้องมิให้หน้ายระคายหมาง
อยู่กับก็สำอองล่อองศ์

คนเราเมื่อตกทุกข์ได้ยากก็นึกถึงความสุขที่เคยได้รับ เป็นธรรมดาของมนุษย์ที่จะต้องเสียดายและโหยหาให้ความสุขนั้นกลับคืนมา นักดนตรีมองเห็นความจริงข้อนี้จึงเลือกมาเป็นบทเพลงใช้เตือนใจผู้ฟัง ว่าชีวิตไม่มีอะไรแน่นอน มีสุขทุกข์คละเคล้าปะปนกันไป

เพลงแขกมอญบางขุนพรหม (เถา)

เนื้อเรื่อง จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน บรรยายภาพคนที่รักกันจะต้องลาจากกัน เพื่อไปทำสงครามยอมห่วงใยคนรักที่อยู่ข้างหลังยิ่งกว่าสิ่งใด ดังเนื้อความว่า

“พลางงามความอาลัยใจละเหี่ย
พื้เนื้อที่เหลือนี่จะห้วงใย
ถึงกระไรให้ขอพ้อได้หมั้น
ถ้าหากบิดาไม่ปรองดอง
อย่าวิตกหมกไหม้เลยน้องแก้ว
จงจำคำสัจย์ของพี่ไว้
อย่าร้องไห้ไปน้กเลขน้องพี่
ว่าพลางทางช่วยเช็ดน้ำตา

พื้เนื้อไม่กลั่นน้ำตาได้
พี่จะไปบอกพ้อให้ขอน้อง
ป้องกันมิให้ใครมาเกี่ยวข้อง
ถึงจะต้องพันคอไม่ขอไป
ไปแล้วพี่หาลิ้มปลื้มจิตไม่
เสร็จศึกเมื่อไรจะกลับมา
พรั่งนี้ใครเห็นจะคิดหน้า
แล้วจวบช้าย้ายขวาจะลาจร”

เพลงแขกอาหรับ (เถา)

เนื้อเรื่อง จากบทพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา เพลงนี้ต้องการบรรยายธรรมชาติในป่าที่เงียบสงัดชวนให้วังเวงใจ เมื่อประกอบกับเสียงดนตรียอมให้อารมณ์แก่ผู้ฟังมาก ดังคำร้องว่า

“ถึงฤๅที่นางพำนักอยู่
พระที่เขวชมไปรอบขอบขัณฑ์
รุกขชาติดาดาคาคาค้อม
ดอกดวงร่วงพรูที่จงกรม
ท่าทางชอบกลพันสิงสัตว์
ชมพลางทางเที่ยวลดเลี้ยวมา

เห็นบานแกลแลประดูหับมัน
ที่นั่นสะอ้านสรายุรมย์
เป็นเหล่าล้อมศาลาอาศรม
กลืนอบตระลบพัดมา
สงบเงียบสงัดทั้งภูผา
ให้วิเวกวิญญาณ์สรายุใจ”

เพลงไทยเดิมที่นักดนตรีคัดเลือกมาจากวรรณคดีบางตอนเหล่านี้ เหมาะกับการใช้เครื่องดนตรีไทยบรรเลง ส่วนใหญ่มีท่วงทำนองซ้ำ เหมาะที่จะฟังในยามว่าง แคร่ร่มลมตก ซึ่งคงจะไม่เหมาะกับสภาพสังคมปัจจุบันนี้ ถึงแม้เพลงไทยเดิมจะมีความไพเราะ และใช้ภาษาสะท้อนอารมณ์เพียงใดก็ตาม คนไทยส่วนใหญ่ก็ไม่นิยมฟังเพลงไทยเดิมที่มีจังหวะซ้ำ ด้วยเหตุที่นักดนตรีในยุคต่อมาจึงนำเนื้อเพลงจากวรรณคดีไทยมาใส่ทำนองเพลงให้เป็นสากลมากขึ้น ที่เรียกว่า เพลงไทยสากล จึงมีผู้นิยมฟังมากกว่าเพลงไทยเดิมทั้ง ๆ ที่ภาษาในวรรณคดีมีคุณค่าไม่ต่างกันเลย ทั้งนี้เป็นเพราะจังหวะ ทำนอง แตกต่างกัน

เพลงไทยสากลจากวรรณคดี

จากเพลงไทยเดิมที่แซมซ้ำ เยือกเย็น วิวัฒนาการขึ้นมาเป็นทำนองซ้ำบ้าง เร็วบ้าง ไม่มีการร้องส่งอย่างเพลงไทยเดิม เนื้อหาในบทเพลงนำมาจากวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ทั้งโดยตรงและนำมาดัดแปลงต่อเติมเข้าไปบ้าง บางเพลงนำมาแต่ชื่อตัวละคร เช่น เพลงใครว่ากาเกี้ยว เห่กาเกี้ยว อีहनารำพัน นุชบาเสียงเทียน วาสิฎฐีเจ้าแฉง กามนิท-วาสิฎฐี พระลอลตามไก่ เป็นต้น

ความไพเราะของวรรณคดีมีอิทธิพลต่อการสร้างผลงานเพลงของศิลปินรุ่นหลัง เนื้อหาในบทเพลงก็ยังมีไม่พ้นเรื่องของการความรัก ความผิดหวังมิได้มุ่งสะท้อนภาพสังคมแต่ประการใดดังตัวอย่างเพลงต่อไปนี้

เพลงความรัก

“ความเอ๋ยความรัก
เริ่มเพาะเหมาะกลางหว่างหัวใจ
แรกจะเกิดเป็นใจใครรู้บ้าง
ใครถอนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงรัตติ
 คอบเอ๋ยคอบถ้อย
ตาประสพตารักสมครไชรี
แต่ถ้าแม่สายใจไม่สมคร
ได้แต่ชวนเพื่อนยามาพร้อมกัน

เริ่มสมครขึ้นคั้น ณ หนไหน
หรือเริ่มในสมองตรงจงดี
อย่าอำพรางคอบสำนวนให้ควรที
ผู้ใดมีคำคอบขบใจเอ๋ย
เกิดเมื่อเห็นน้องน้อยอย่าสงสัย
เหมือนหนึ่งให้อาหารสำราญครัน
เหมือนน่ำรักเสียบแต่เกิดขอมอาสัญ
ร้องรำพันสงสารรักหนักหนาเอ๋ย”
(เวนิสวานิช - รัชกาลที่ ๑)

เนื้อเพลงตอนนี้เกี่ยวกับความสงสัยเรื่องความรัก ดัดตอนมาจากวรรณคดีทั้งหมด

เพลงความเอ๋ยความรัก

“โอ้วอนิจจาความรัก
ตั้งแต่จะไหลเชี่ยวเป็นเกลียวไป
สตรีใดในพิภพอบแดน
ด้วยไฟรักให้เกินพักตรา
โอ้ว่าเสียดายตัวนัก
จะออกชื่อลือชัวไปทั่วทิศ

ฟังประจักษ์ดังสายน้ำไหล
ที่ไหนเลยจะไหลคืนมา
ไม่มีใครได้แค้นเหมือนอกซ้ำ
จะมีแต่เวทนาเป็นเนื่องนิศสัย
เพราะเชื่อดิ้นหลงรักจึงซ้ำจิต
เมื่อพลั้งคิดผิดแล้วจะโทษใคร”
(อิเหนา-รัชกาลที่ ๒)

เนื้อเพลงนำมาจากวรรณคดีทั้งหมด ตอนจินตะหราตัดพ้อต่อว่าอิเหนา ทำให้เห็นว่าผู้หญิงถ้าตัดสินใจผิดไปแล้ว ก็คงมีสภาพไม่ต่างจากจินตหราแน่ๆ จะไปโทษใครก็ไม่ได้ เราจึงมีภาษิตว่า “ความรักทำให้คนตาบอด”

เพลงรักข้ามขอบฟ้า

“รักกันอยู่ขอบฟ้า	เขาเขียว
เสมออยู่หอแห่งเดียว	ร่วมห้อง
ซังกันบ่แดเหลียว	คาดอ กั้นนา
เหมือนขอบฟ้ามาบ้อง	ป่าไม้มาบัง
รักกันอยู่ข้ามขอบฟ้า	ส่งใจมาแจ่มจิ้ง
เขาเขียวป่าเปลี่ยวบัง	ยังเหมือนห้องครองรักเดียว
ซังกันผันพักตร์แล้ว	เนตรนางแก้วหรือแดเหลียว
โอฟ้าป่าทิวเทียว	มาพราวให้ไกลจากกัน”
	(โคลงโลกนิติ)

เนื้อเพลงในตอนแรกนำมาจากโคลงโลกนิติโดยตรง ตอนที่ 2 ดัดแปลงขึ้นใหม่ เนื้อหาเกี่ยวกับอิทธิพลของความรักและความซิง น่าจะให้ข้อคิดว่า ความเกลียดชังถ้าเกิดขึ้นแก่ผู้ใดแล้วจะทำให้ผู้นั้นตามืดบอด มองไม่เห็นความดีของคนนั้นเลย ทั้ง ๆ ที่ในตัวของคนเราย่อมมีทั้งดีและชั่วควรจะมองหาความดีของผู้อื่นดีกว่าจ้องจับผิดเขา เช่น

เพลงสี่ซัง

“สี่ซังซังซื่อแล้ว	อย่าซัง
อย่าโกรธพี่จริงจัง	จิตซัง
ตัวไกลจิตก็ซัง	เนาแนบ
เสนห์สนิท้อง	นิจอ้อฮาดูร”
	(เห่ชมชายทะเล)

เพลงคำมั่นสัญญา

“ถึงม้วยดินสิ้นฟ้ามหาสมุทร	ไม่สิ้นสุดความรักสมัครสมาน
แม้อยู่ในใต้หล้าสุธาธาร	ขอพบพานพิศวาสไม่คลาดกลา
แม้เนื้อเอ็นเป็นห้วงมหรณพ	พี่ขอพบศรีสวัสดิ์เป็นมัจฉา
แม้เป็นบัวดัวที่เป็นกุมรา	เซยผกาโกสุมปทุมท อง
แม้เนื้อเอ็นเป็นถ้ำอำไพใคร่เป็นหงส์	จะร่อนลงสิงสู่เป็นคู่สอง
ขอติดตามทรมสงวนนวลละออง	เป็นคู่ครองพิศวาสทุกชาติไป
	(พระอภัยมณี - สุนทรภู่)

เพลงนี้ใช้ภาษาไพเราะ ละเมียดละไม เปรียบเทียบสิ่งที่เป็นคู่กัน ซึ่งจะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ คำว่า เนื้อเย็น ให้ความรู้สึก นุ่มนวล อ่อนหวานอยู่ในตัว คำนี้เราไม่ค่อยได้นำมาใช้เรียกหญิงสาวปัจจุบันนี้เลย เป็นที่ยอมรับกันว่า เสียงดนตรีเป็นสื่อนำใจคนทั่วไปให้อ่อนโยนลงหรืออีกเหิมขึ้น และช่วยปลดปล่อย ประโลมใจ ให้อคลายทุกข์ หล่อหลอมจิตใจคนที่แข็งกระด้างให้อ่อนลง เพราะเสียงดนตรีเป็นสื่อสมานใจคนทุกเพศทุกวัยเพราะ

“ชนใดไม่มีดนตรีกาล
อีกใครฟังดนตรีไม่เห็นเพราะ
หรืออุบายมุ่งร้ายจมนัก
อีกดวงใจยอมคำสกรปรก
ไม่ควรใครไว้อใจในโลกนี้

ในสันดานเป็นคนชอบกลนัก
เขานั้นเหมาะคึกคกบฏอัปถกษณ์
มโนหนักมีคัมภีร์เหมือนราตรี
ราวรทชนเช่นกถาวมานี
เจ้าจงฟังดนตรีเถิดชื่นใจ”
(เวนิสวานิช-รัชกาลที่ ๑)

ถ้อยคำสำนวนจากรรณคดีหลายเรื่องเป็นแรงบันดาลใจ ให้นักแต่งเพลงนำมาเป็นเนื้อร้องใน ท่วงทำนองที่เกี่ยวกับอารมณ์รัก โศก สนุกสนาน ได้แก่ นิราศเดือน ของนายมี ดังนี้

เพลงนิจจา

“สงสารใจใจคิดจะซัดเซบ
สงสารมือมือหมายจะกำยกอด
สงสารออกอกไอ้นิจจา
สงสารหลังหลังหมายจะได้จุด
สงสารตาตาที่แต่นี้ไป

สงสารตัวตัวเอ๊ยจะเอกา
สงสารปากปากพลอดให้นักหนา
ใครจะมาแอบอกให้อุ่นใจ
สงสารสุดเวทนาน้ำตาไหล
จะดูใครต่างเจ้าจะเปล้าตา”

เพลงโศก

“จะว่าโศกโศกอะไรที่ในโลก
จะว่าหนักหนักอะไรในดินคอน
จะว่าเจ็บเจ็บแผลพอกแก้หาย
แต่เจ็บแค่นี้แลแสนจะเจ็บครัน

ไม่เท่าโศกใจหนักเหมือนรักสมร
ถึงสังขรก็ไม่หนักเหมือนรักกัน
ถ้าเจ็บกายแล้วชีวาจะอาศัย
สุดจะกลั้นสุดจะกลั้นฝันอารมณ์”

การใช้คำคำเดียวซ้ำ ๆ กัน แต่มีความหมายกว้างขวางลึกซึ้งซึ่งเป็นศิลปะที่เรียกว่า มีวรรณศิลป์ ซึ่งจะหาได้ยากจากภาษาในเพลงสมัยปัจจุบัน

ความแปลกในด้านการใช้ภาษาที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องพระมเหศวรของสุนทรภู่ในรัชกาลที่ ๓ นักดนตรีได้นำความแปลกนั้นมาใส่ท่วงทำนอง ทำให้ความแปลกเกิดเป็นความไพเราะได้เช่นกัน

เพลงพระมเหศวร

“พระมเหศวรโศกโศก
ศุขปาสาเถะเปล
มเหศวรโศกโศกพระศรีภัก
มะโลโคไปปะมะลุด
มะเลโคโคลกมะหระจู้

สฤติยังแท่นทองกะโปลา
วันหนึ่งพระจึงมะลิกติก
แล้วจะไปเที่ยวชมมะลุมเต
ศรีแล้วพระมเหสีจึงเบปะ
ไปตุปราสาทท้าวโปลา”

ตัวอย่างเนื้อเพลงข้างต้นเป็นสิ่งที่นักดนตรีปัจจุบันนำมาใส่ทำนองเพลงโดยไม่เปลี่ยนแปลงเลย เป็นเครื่องยืนยันว่าเสียงดนตรีเกิดขึ้นมาจากเพลงในวรรณคดี ยังมีอยู่ในปัจจุบันนี้ ถึงแม้ความนิยมของประชาชนจะมีเพียงระยะสั้น ๆ ก็มีสภาพเช่นเดียวกับเพลงอื่น ๆ ที่จะเป็นที่นิยมแก่คนทั่วไปตลอดกาลนั้นมีน้อยเต็มที

ดนตรีเป็นศิลปกรรมที่เกิดมาควบคู่กับภาษา เมื่อมีภาษาก็ย่อมมีดนตรีเกื้อกูลกัน ดนตรีและภาษาจึงเป็นวัฒนธรรมไทยที่ให้ความบันเทิง ผ่อนคลายความเครียด มีคุณค่าต่อจิตใจไม่แพ้ศิลปะแขนงอื่น ๆ

คุณค่าของศิลปกรรมไทย

“ในโลกนี้มีอะไรเป็นไทยแท้
ซึ่งผลิดอกออกผลแต่ต้นมา
อนึ่งศิลปงามเด่นเป็นของชาติ
อีกดนตรีร่ำรวยลวดลายไทย

ของไทยแน่นั้นหรือคือภาษา
รวมเรียกว่าวรรณคดีไทย
เช่นปราสาทปรางค์ทองอันผ่องใส
อวดโลกได้ไทยแท้อย่างแน่นอน”
(ม.ล. ปิ่น มาลากุล)

คำกลอนข้างต้นกล่าวถึงสิ่งที่แสดงความเป็นชาติไทย ได้แก่ ภาษาและวรรณคดีไทยแต่สิ่งหนึ่งที่แสดงว่าชาติไทยมีความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปกรรมมาช้านาน ก็คือศิลปะแขนงต่าง ๆ เช่น สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม นาฏศิลป์ ดนตรี เป็นต้น ศิลปะต่าง ๆ เหล่านี้ มีคุณค่าต่อการอบรมจิตใจ การปลูกฝังความรักชาติ ความสามัคคี ความมีคุณธรรมให้เกิดขึ้นแก่คนในชาติ ศิลปินเป็นผู้สร้างงานศิลปะ ซึ่งส่วนใหญ่มาจาก ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อและอุดมคติของคนในชาติ ดังนั้นศิลปกรรมทุกแขนงจึงมีคุณค่าต่อจิตใจ เพราะความงามของศิลปะ ทำให้เจริญตาเจริญใจ ช่วยกล่อมเกล่าจิตใจคนให้พ้นจิตเบื่องตาได้ ดังคำกลอนที่ว่า

“ศิลปกรรมนำใจให้สร้างศोक
จำเรียดาพาใจให้สบาย
แม้ผู้ใดไม่นิยมชมสิ่งงาม
เพราะขาดเครื่องระยับบัวคาญ

ช่วยบรรเทาทุกข์ในโลกให้เหือดหาย
อีกร่างกายก็จะพลอยสุขสรอายุ
เมื่อถึงยามเสร์อรุณาสงสาร
โอสถใดจะสมานซึ่งดวงใจ”
(สามัคคีเสวก-รัชกาลที่ 6)

ถ้าชาติใดไม่มีช่างทางศิลปกรรม แสดงว่าชาตินั้นยังไม่เจริญ ไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง ดังนั้นความเป็นเอกลักษณ์ของชาติในด้านศิลปกรรมจึงสมควรแก่การทะนุบำรุงไว้เพื่อแสดงความเป็นชาติไทยอย่างภาคภูมิใจ เพราะ

“อันชาติใดไร้ช่างชำนาญศิลป์
ใครใครเห็นไม่เป็นที่จำเรียดา

เหมือนนารินไร้โฉมบรรลอมสง่า
เขาจะพากันเหยยให้ได้อาย”
(สามัคคีเสวก-รัชกาลที่ 6)

รัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับความสำคัญ ของช่างไว้ว่า

“ใครดูถูกช่างาญในการช่าง
เหมือนคนปากคนไพรไม่รุ่งเรือง

ความคิดขวางเฉใดไม่เข้าเรื่อง
จะพูดด้วยนั้นก็เปลืองซึ่งวาจา”
(สามัคคีเสวก-รัชกาลที่ 6)

อังคาร กลยาณพงศ์ เปรียบเทียบจิตใจของคนที่ถูกดูหมิ่นศิลปะว่ามีจิตใจต่ำเช่นเดียวกับสัตว์ เพราะสัตว์ไม่สามารถสร้างสิ่งสวยงามเช่นมนุษย์ได้ ดังคำประพันธ์ว่า

“ใครดูถูกดูหมิ่นศิลปะ	อนารยะสุดสกุลสัตว์
ราวลิงค่างเสือสาวกลางป่าชฎ	ใจมืดจืดกว่าน้ำหมึกดำ
เพียงกินนอนสืบพันธุ์นั้นๆ	ชื่อว่าสิ่งประเสริฐเลิศล้ำ
หยาบยโสกักขะอธรรม	เหยียบย่ำทุกหย่อมหญ้าสาธารณะ”

ศิลปกรรมไทย เป็นเครื่องแสดงวัฒนธรรมของชาติ ไม่เพียงแต่ที่ปรากฏในวรรณคดีเท่านั้น ยังรวมถึงโบราณสถาน โบราณวัตถุ อีกมากมายซึ่งแสดงถึงประวัติศาสตร์ของชาติ และความเจริญรุ่งเรืองที่มีในอดีต เราควรช่วยกันอนุรักษ์ไว้เป็นสมบัติของชาติเพื่ออนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาต่อไป

บทที่ 4

วัฒนธรรมไทยในเสภาขุนช้าง-ขุนแผน

คุณค่าของเรื่องขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงอยุธยา ส่วนใหญ่เนื้อเรื่องเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์เป็นเรื่องจักรๆ วงศ์ ๆ อยู่ในวงแคบ แต่วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องราวของบุคคลธรรมดาสามัญ “ซึ่งสันนิษฐานว่าเกิดจากเค้าเรื่องจริง ตัวละครมีชีวิตอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ผู้คนจดจำเล่าด้วยปากสืบมา ... อีกทั้งเป็นวรรณคดีที่สะท้อนสภาพการดำเนินชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมทุกด้านของชาวไทยในประวัติศาสตร์ ทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไว้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน”¹ ดังนั้นเราจึงสามารถศึกษาสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนได้อย่างครบครัน

เรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2034-2072 ตัวขุนแผนเกิดในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และเข้ารับราชการในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 และพระพันวษา ในเสภาขุนช้างขุนแผนก็คือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 นั่นเอง² เรื่องนี้ได้เล่าต่อ ๆ กันมาจนกลายเป็นนิทาน ขุนช้างขุนแผนฉบับที่มีในปัจจุบันนี้เป็นฉบับที่กวีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ช่วยกันเรียบเรียงประพันธ์ขึ้นใหม่เป็นกลอนเสภา ได้แก่ รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 (เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์) สุนทรภู่ และ ครูแจ้ง เป็นต้น

คุณค่าของเรื่องขุนช้างขุนแผนที่สำคัญที่สุดคือ คุณค่าทางสังคมซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่บรรพบุรุษได้ถ่ายทอดไว้ในขุนช้างขุนแผน เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อทางไสยศาสตร์ วิธีการดำเนินชีวิต ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม รวมทั้งกฎหมาย ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของชาวบ้านที่สะท้อนสภาพสังคมในยุคนั้นไว้ทุกแง่ทุกมุม

สาระสังเขป

กล่าวถึงนางเทพทองและนางทองประศรีตั้งครุฑ มีการทำนายฝัน นางเทพทองอยู่ไฟ การตั้งชื่อขุนช้าง นางทองประศรีอยู่ไฟ ตั้งชื่อพลายแก้ว จัดบายศรีทำขวัญ นางศรีประจันตลอดบุตร ตั้งชื่อพิมพิลาไลย นางศรีประจันและนางเทพทอง ทำศพขุนศรีวิชัยกับพันศรโยธา พลายแก้ววชเณร ขณะนั้นมึงานสงกรานต์ มีการก่อเจดีย์ทรายที่วัดป่าเลไลยก์ มีเทศน์มหาชาติที่วัดนี้ 13 กัณฑ์ นางทองประศรีขอร้องนางพิมให้พลายแก้วมียายมึงย้ายมาเป็นแม่แก่ เมื่อตกลงกันแล้วจึงกำหนดวันแต่งงาน มีการกำหนดสินสอดทองหมั้น ผ้าไหว้ขันหมาก และเรือนหอ กล่าวถึงการสร้างเรือนหอเสร็จในวันเดียว มีการทำขวัญเสาะ รุ่งเช้ามีการแห่ขันหมากไปบ้านเจ้าสาว ตอนบ่ายมีพิธีสวดมนต์สวมสายมงคลแล้วชดน้ำ เจ้าบ่าวต้องนอนเฝ้าหออยู่ 3 วัน จึงส่งตัวเจ้าสาวเข้าเรือนหอ เป็นเสร็จการ

¹ ศึกษาศาสตร์บัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน, (วิทยานิพนธ์ ค.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), หน้า 2.

² ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, ประเพณีและไสยเวทในขุนช้างขุนแผน, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2519), หน้า 17.

พลายแก้วนางพิมและนางทองประศรี ปลุกโพธิ์เสี้ยงท่ายคนละต้น นางลาวทองปักม่านและให้ช่างปั้นรูปเป็นเครื่องบูชาถวายวัดเจติยหลวง พลายแก้วไค้ นางลาวทอง นางพิมเปลี่ยนชื่อเป็นวันทอง ขุนช้างขอนางวันทองแล้วจัดพิธีแต่งงาน มีการปลุกเรือนหอใหม่ ส่วนเรือนหอเก่าถวายวัด มีพิธีแห่ขันหมากในตอนเช้า ตอนบ่ายสวดมนต์ชดน้ำคูป่าสาว รุ่งเช้าป่าสาวตักบาตรที่เรือนหอ แล้วเลี้ยงพระแล้วจึงส่งตัวเจ้าสาว ขุนแผนเข้ารับราชการ ก่อนไปนางทองประศรีสอนถึงวุฒิ 4 ประการ ตามคติโบราณ คือ เป็นผู้ดี มีวิชาอายุ และปัญญาฉลาด และราชสวัสดิ์ 10 ประการ ทั้งขุนช้างขุนแผนไปฝึกหัดราชการกับหมื่นศรีเสาวรักษ์ กล่าวถึงหมื่นหาญและนางสีจันท์ ยกบัวคลี่ให้ขุนแผนตามแบบโบราณ คือมีการเชนสรวงผีสงแล้วทำขวัญ จึงส่งตัว ขุนแผนได้กุมารทองและตีคาบฟ้าพื้น ขุนแผนชนะความขุนช้างได้นางวันทองคืน ขุนแผนติดคุก ขุนช้างลักนางวันทองไป นางวันทองคลอดบุตรให้ชื่อพลายงาม นางทองประศรีทำขวัญให้พลายงาม จัดทำบายศรีนมแมวและของอื่น ๆ แล้วสวดขวัญเป็นภาษากลาง ภาษาลาว และภาษามอญ นางทองประศรี สอนหนังสือไทย ขอม ตลอดจนมนตร์ขลังให้พลายงาม พออายุได้ 13 ขวบ จัดทำพิธีโกนจุก นิมนต์พระมาสวดมนต์ทำพิธีรดน้ำ แล้วเปลี่ยนเครื่องแต่งตัว กลางคืนมีเสภา รุ่งเช้าจึงโกนจุก แล้วตัดผมทรงมหาดไทย

ขุนแผนกับพลายงามเตรียมยกทัพไปตีเชียงใหม่ จึงจัดทำพิธีปลุกเสกของขลัง ขุนแผนพลายงามลาพระพันวษาและมารดาไปทัพ ของที่ใช้ลามีดอกไม้รูปเทียนใส่พานแล้วยกพลออกจากวัดใหญ่ชัยชุมพล พลายงามชมห้องนางศรีมาลาและไค้ นางศรีมาลา ขุนแผนหมั้นนางศรีมาลาให้พลายงามแล้วกำหนดวันแต่งงาน กลับจากทัพเข้าเฝ้าพระพันวษา ขุนแผนได้เป็นพระสุรินทภักข์ เจ้าเมืองกาญจนบุรี พลายงามได้เป็นหมื่นไวยวรรณนายเวร เจ้าเชียงใหม่กลับไปครองเมืองตามเดิมและทำพิธีสะเดาะเคราะห์ ทำบายศรีขวัญ ผูกหัตถ์ตามประเพณี กล่าวถึงพิธีแต่งงาน หมั้นไวยวรรณกับนางศรีมาลา มีพิธีสวดมนต์แล้วชดน้ำคูป่าสาว เลี้ยงเพื่อนป่า กลางคืนมีมหิรกล่อมหอดตอนเช้าทำบุญตักบาตร ในขณะที่เดียวกันก็ไค้ นางสร้อยฟ้า พระราชทานมา

สมเด็จพระพันวษาทรงชำระความระหว่างขุนช้างกับพระไวยไม่กระจ่าง จึงโปรดให้พิสูจน์ดำเนิน มีการจัดตั้งโรงพิธีบายศรีและบัตรพลีที่ค้ำหนักแพ ให้ใจทกอยู่ฝ่ายเหนือ จำเลยอยู่ฝ่ายใต้ ขุนช้างแพ้ถูกจำคุก ขุนช้างถวายฎีกาในขณะที่เสด็จล้อมวง นางวันทองถูกไค้ ส่วนแล้วลงพระราชอาญาให้ประหารชีวิต แล้วนำศพไปฝังไว้ที่ป่าช้า แต่ทรงเห็นแก่พระไวย โปรดให้จัดการศพนางวันทอง พระราชทานหีบศพและผ้าไตรของหลวง มีมหรสพครบ 3 วันจึงเผา พระไวยถวายบังคมลาบวชหน้าไฟ 7 วัน ส่วนขุนช้างบวชหน้าไฟ 3 วัน นางสร้อยฟ้าทำเสน่ห์จนพระไวยหลงเสน่ห์นาง พระยาสุโขทัยทำขวัญให้พลายชุมพลผู้เป็นหลาน แล้วให้บวชเรียนหนังสือและคาถาอาคม นางสร้อยฟ้ากับศรีมาลาพิสูจน์ลุยไฟหน้าพระที่นั่ง เมื่อจัดวางลุยไฟเสร็จพราหมณ์ตรวจผลที่เท้า แล้วให้นั่งข้างรางไฟ จัดบายศรีสังเวทเวทนา อ่านโองการลุยไฟให้คนทั้งสองอยู่คนละข้างให้ลุยไปมา 3 ครั้ง นางศรีมาลาไม่ได้เป็นอะไร ส่วนนางสร้อยฟ้าคลอดบุตรตั้งชื่อว่า พลายงพงค์ นพรัตน์

เรื่องราวในขุนช้างขุนแผนเป็นชีวิตของชาวบ้านซึ่งมีความเชื่อทางพุทธศาสนาและไสยศาสตร์ควบคู่กันไป แต่จะเน้นทางไสยศาสตร์มาก ดังที่สะท้อนอยู่ในพฤติกรรมของตัวละครต่าง ๆ ในขณะเดียวกัน

¹สมบูรณ แก่นตะเคียน, การประมินคุณค่าสิ่งพิมพ์เพื่อการวิจัยขนบธรรมเนียมประเพณีไทย, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2519), หน้า 140-141

ก็ยังปฏิบัติตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนา ซึ่งไม่เคร่งครัดนักดังเช่น พลายแก้วตอนบวชเป็นเณรยังทำผิดวินัยได้ อย่างไรก็ตามชาวบ้านยังปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาสืบต่อ ๆ กันมาไม่ขาดสาย ทั้งที่เกี่ยวข้องกับชีวิตส่วนตัว ตั้งแต่เกิดจนตายและทั้งที่เป็นพิธีกรรมทางศาสนาของส่วนรวม (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะการทำพิธีที่เกี่ยวกับชีวิต และความเชื่อตลอดจนวัฒนธรรมต่าง ๆ ของชาวบ้านในสมัยนั้นดังต่อไปนี้

ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต

การเกิด

พ่อแม่ที่รู้ว่าจะมีลูก ตอนแม่ตั้งครรภ์ มักจะเชื่อว่าผู้เป็นแม่จะต้องมีเหตุให้หนีมิดฝันไปต่าง ๆ นานา และทำนายความฝันว่าจะได้ลูกชายหรือหญิง แม่มีอาการแพ้ท้องอยากกินอาหารต่าง ๆ เมื่อยามครรภ์แก่ก็ฝากท้องกับหมอดำแย (ปัจจุบันนี้อาชีพหมอดำแยเกือบหมดไปแล้ว) มีการตระเตรียมข้าวของเครื่องใช้ในการอยู่ไฟ (ปัจจุบันไม่นิยมการอยู่ไฟ) เวลาคลอดก็มีความเชื่อต่าง ๆ แทรกอยู่เช่น “บ้างก็เสกมงคลปรายข้าวสาร เอกเบ็บบนถนนเหน็บฝ่าเคลื่อน” หรือ “บ้างเอาเบ็บบนวงบน” เป็นต้น

การเสกข้าวสารปรายไปก็เพื่อป้องกันผี และการเอาเบ็บบน (ถือบ้นด้วยเงิน) เหน็บข้างฝ่าหลาย ๆ อัน หรือเอาเบ็บบนควงเป็นการบนบานขอให้คลอดลูกง่ายขึ้นเอง ปัจจุบันความเชื่อเช่นนี้ไม่เหลืออยู่เลย การทำคลอดของหมอดำแยในสมัยโบราณ กวีได้บันทึกไว้อย่างละเอียด เช่น ตอนคลอดขุนช้าง ดังคำประพันธ์ว่า

“หมอดำแยแยงแยงเข้าคร่อมท้อง
ตัวสั้นหัวสั้นไหวมิใคร่ลง
ยายคงโค้งโค้งโขงงข่ม
ถูกร้องแงแงแม่ถึมตา

แม่นางเทพทองเข้าข่มส่ง
หมอดำแยว่าตรงแล้วข่มมา
เสียงผลุดนอนถ่มไปจ่มฝ่า
พอข้างเผือกเข้ามาถึงวันนั้น”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑)

เมื่อทารกคลอดแล้วก็อาบน้ำทำความสะอาดทายมัน เอาเด็กใส่กระดังร้อน ดังคำประพันธ์ว่า

“ถึงฤกษ์ยามยามปลดคคคอง่ายคาย
พีพาน้ำอาบาคูด
ทายมันแล้วใส่กระดังร้อน
ปู่ย่าตาชายสหายชม

ลูกนั้นเป็นชายร้องแว้วแว้ว
ล้างแช่แล้วก็ส่งให้แม่นม
ใส่เบาะให้นอนเอาผ้าห่ม
เรือนผมนำรักคังฝักบัว”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 18)

การเอาเด็กใส่กระดังร้อนด้วยความเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนที่เกิดมานี้ มีเป็นผู้ปั้นรูปร่างลักษณะแล้ว คอยดักจับวิญญาณใส่รูปร่างนั้นให้มีชีวิตก่อนส่งเข้าครรภ์มารดา เหตุนี้จึงเชื่อกันว่าผีเป็นเจ้าของลูกมาก่อน ฉะนั้นเมื่อถึงวันเกิดจึงเอาเด็กใส่กระดังร้อนแล้วถามว่า “3 วันลูกผี 4 วันลูกคน ลูกของใครก็มารับเอาไปเน้อ” แล้วก็จัดให้มีหญิงแก่คนหนึ่งเอาเบ็บบนหรือสตางค์เข้ามาเป็นผู้รับชื่อว่า “ฉันรับชื่อเป็นลูกของฉันเอง” ผู้รับชื่อจึงมีชื่อว่า “แม่ชื่อ” คือคนที่รับชื่อเด็กนั้นมาจากผีแล้ว ปัจจุบันไม่นิยมทำกัน

หลังจากเอาเด็กใส่กระดั่งร้อนแล้วก็ให้นอนเปล ส่วนแม่ก็อยู่ไฟพอครบ 1 เดือนแม่ออกไฟตั้งชื่อเด็กแล้วก็มีบายศรีผูกขวัญ ให้เงินทองสิ่งของทำขวัญ กล้วย แดงกวา รูปเทียนดอกไม้นำเครื่องประดับมารับขวัญเด็กแล้ว เวียนเทียนสามรอบ พร้อมกับโห่สามครั้ง ดังคำประพันธ์ว่า

“แล้วเร่งรัดจัดแจงแต่งบายศรี
กล้วยน้ำแดงกวาเอามาใส่
ให้หลานใส่เสมาปะวะหล่ำ
บ้าหว่าทองผูกสองข้างแขนนั้น

จัดแจงแขนงเป็นวงกัน
ยกบายศรีแล้วให้ขึ้นสามลา

เงินทองของดีมาผูกให้
รูปเทียนดอกไม้มีหลายพรรณ
กำไลทองคำงมเกิดฉันท
สายกุดันทั้งแท่งดั่งแกดั่งทำ

พงศ์พันธุ์พร้อมอยู่ทั้งปวง
เวียนแวนไปมาให้เออชัย”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 8)

พอเด็กอายุได้ 1 เดือน กับ 1 วัน ก็จะมีพิธีโกนผมไฟ ทำบัตร์พลีสั่งเวพระภูมิเจ้าที่ ผมหที่โกนต้องให้เหลือที่ขมอมไว้ห้อยมหนึ่ง เอาไว้ผมจุก ผมเปีย หรือผมกละ เพื่อไม่ให้เด็กไข้โรคเจ็บออก ๆ แอด ๆ ผมหที่โกนแล้วเอาใส่กระตังมีใบบัวรองกันแล้วนำไปลอยน้ำ ปัจจุบันไม่นิยมโกนผมหไฟและไว้จุก ในชนบทยังคงมีบ้าง

การโกนจุก

สมัยก่อนเมื่อเด็กชายอายุ 13 ปี หญิง 11 ปี ก็จะมีพิธีโกนจุก พิธีมี 2 วัน มีการตระเตรียมอาหารหมากพลูไว้เลี้ยงญาติพี่น้องที่มาช่วยงาน ตอนเย็นจะนิมนต์พระมาสวดมนต์เย็น เวลากลางคืนมีการเล่นเสภา รุ่งขึ้นจึงทำพิธีโกนผมหจุก ดังคำประพันธ์ว่า

“ทองประศรีดีใจได้ฤกษ์ยาม
จะโกนจุกสุกคิบขึ้นลืบคำ
พวกเพื่อนบ้านวานมาผ่าหมากพลู

ถึงวันดีนิมนต์ขรัวเกิดเต่า
พอพิณพาทย์คาคดระสาธุการ
นั่งสวดมนต์จนจบพอลบคำ

สมการลับกลับมายังอ่าวาส
หาเสกามาทั่วที่ตัวดี

ครั้นรุ่งเช้าเจ้าพลาญก็โกนจุก
จนผมหขาวเจ้าได้ตัดคัมหัดโทษ

ได้ลืบสามปีแล้วหลานแก้ว
แก้ทำน้ำยาเงินคัมดินหนู
บ้างบักปู้เสื่อสาตลาดพรหมเจียม

อยู่วัดเขาชนไก่ใกล้กับบ้าน
ท่านสมการพาพระสงฆ์ลืบองค์มา
ก็ซัดน้ำมนต์สาตเสียงลาดฉ่า

เสียงพิณพาทย์พวกพ้องทองประศรี
ท่านคามีช่างประตักถนั้ดรบ

เป็นพันทุกข์หันร้อนนอนหลับไหล
คิดจะใคร่ไปเป็นเจ้าผ่ารุติ”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 533-535)

การโกนผมไฟก็ดี การโกนจุกก็ดี เป็นการบันทึกประวัติประเพณีไว้ ปัจจุบันเด็กไทยไม่ไว้ผมจุก และไม่มีทรงผมมหาดไทย(มหาดไทย)¹ การโกนจุกเป็นเครื่องแสดงว่าเด็กผ่านจากวัยเด็กมาสู่วัยหนุ่มสาวแล้ว

การบวช

การบวชเป็นประเพณีการบำเพ็ญกุศลอย่างหนึ่ง เช่น การบวชสามเณร นิยมกระทำกันเมื่อเด็ก โกงจุกเรียบร้อยแล้ว พ่อแม่จะนำเด็กไปฝากกับพระเพื่อฝึกอบรมนัสัยและฝึกวิชาความรู้ ดังคำประพันธ์ว่า

“พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี
ให้เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์

แม่จงพาลูกนี้ไปฝากท่าน
อธิษฐานบวชลูกเป็นเณรไว้”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 45)

ในขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงตอนปลายแก้วบวชเณรไว้อย่างแจ่มชัด ตั้งแต่เริ่มเตรียมหาซื้อผ้ามา ตัด เย็บ ย้อม จนสำเร็จเป็นผ้าสบง จีวร ผ้าพาดไหล่ รวมเรียกว่า ผ้าไตร และมียามบาตรพระเตรียมไว้ ดังคำประพันธ์ว่า

“กูจะบวชลูกชายสายสุดใจ
ทำจีวรสบงสไบลาด

เอ็งจงไปเที่ยวหาผ้าเนื้อดี
หาทั้งยามบาตรมาตามที

เอาผ้าขาวมาจัดตั้งสบง
ตัดจีวรสบงตะไกรเจียน
อังสนั้นแพรหนังไก่อนุ่ม
มานั่งพร้อมทั่วตัวเป็นเกลียว
บางคนออกมาหาขมิ้น

เย็บลงฝีเข็มเหมือนเดิมเลียน
เย็บทับจับเนียนเป็นเนื้อเดียว
รังคุมหูไหมใส่เย็บเสี้ยว
เอิกเกริกกราวเกรียวด้วยศรัทธา
โลกสิ้นแล้วไปเอามาอีกหว่า

เอาน้ำส้มปรุมแก้แผลเห็นสุก
ช่วยกันผูกกราวซึ่งฝั่งที่
ฝ้ายพวกแม่ครัวที่ด้วยวด
หน้าคำคล้าใหม่ใกล้เชิงกราน
บ้างต้มบ้างพะเนงบ้างแกงขม
สัมสุกลูกไม้ใส่ธารณะ

พันทุกข์แล้วหมอบหัวร่อรี
แหงตีเข้าไครไว้บนพาน
หุ้งต้มเร็วรอดอลหม่าน
บ้างขาวข้าวสารใส่กระทะ
ค้ำย่ำทำขนมอยู่เอะอะ
ใส่กระทะบะเรียงรายไว้หลายใบ”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 45-46)

ภาพที่แม่ครัวช่วยกันหุงข้าว ต้มแกงอยู่หน้าเตาไฟ “หน้าคำคล้าใหม่ใกล้เชิงกราน” หุงข้าว ด้วยกระทะใบใหญ่ “กระทะใบบัว” บ้างช่วยกันต้มแกง ทำขนม อย่างอลหม่าน ภาพเช่นนี้จะหาดูได้ใน ชนบทที่มีงานประเพณี เช่น บวช (พระ) แต่งงาน ชาวชนบทยังคงถือว่าเป็นงานที่ออกหน้าออกตา นอกจาก

¹ทรงผมมหาดไทย เป็นทรงผมที่โกนผมข้าง ๆ ให้เกรียน หรือตัดข้างให้เตียน เหลือไว้แต่กลางกระหม่อมเป็น รูปกลมแผ่แบน ๆ เหมือนแปรง

เป็นงานบุญแล้วยังเป็นการทำทานไปด้วย จึงจัดเลี้ยงข้าวปลาอาหารอย่างมากมาย เลี้ยงคนแขกเหรื่อที่มาช่วยงานอย่างอึดหน้าสำราญ ใครที่เป็นญาติใกล้ชิดสนิทสนมกับเจ้าของงานก็จะได้รับขนมมเนยกลับไปบ้านอีกส่วนหนึ่งด้วย

ผู้ที่จะบวชก็อาบน้ำทาสี แต่งตัวอย่างสวยงามแล้วก็แห่แหกันมาที่วัด ส่วนเครื่องบวชและอาหารนำมายังวัดด้วย เมื่อถึงวัดสมภารโกนหัวโกนคิ้วให้ แล้วพามายังศาลซึ่งพระสงฆ์คอยอยู่แล้ว ผู้บวชก็อุ้มไตรเข้าไปไหว้ขอพรพรพา พระสงฆ์ทำพิธีบวชให้โดยให้รับไตรสรณาคม ดังคำประพันธ์ว่า

<p>“ครั้นแล้วลงมาศาลาใหญ่ พลายแก้วอุ้มไตรไปวันทา</p>	<p>พระสงฆ์ลงไปอยู่พร้อมหน้า ขรัวบุญให้บรรพชาเป็นเณรปล้น (ขุนช้างขุนแผน หน้า 47)</p>
--	---

หลังจากเสร็จพิธีบวชแล้ว มีการเลี้ยงพระ กรวดน้ำอุทิศส่วนบุญกุศล เป็นอันเสร็จพิธี

การแต่งงาน

สมัยก่อนชายหนุ่ม หญิงสาว จะพบหน้ากันในงานเทศกาลต่าง ๆ สถานที่พบกันได้ก็คือที่วัด เมื่อเกิดความพึงพอใจซึ่งกันและกัน ฝ่ายชายจะให้พ่อแม่ส่งเต้าแก่มาพูดจาสู้ออกกับพ่อแม่ของฝ่ายหญิง ในเสภาขุนช้างขุนแผน กล่าวถึงการสู้ออกนางพิมพิลาไลย คำพูดที่นางทองประศรีพูดกับนางศรีประจันเป็นทำนองเปรียบเทียบว่า

<p>“จะขอพรรณพิภพแห่งแตงน้ำเต้า ทั้งอัคคัษัตสันจนเงินตรา อยู่รองเท้านึกเอาว่าเกือกหนัง ได้บากันมาถึงเรือนอย่าเป็นไป</p>	<p>ที่ออเจ้าไปปลุกในไร่ข้าว จะมาขอออกแก้วให้ช่วงไซ้ ไม่เชื่อฟังก็จะหาประกันให้ จะได้ฤาไม่ได้ให้ว่ามา (ขุนช้างขุนแผน หน้า 157)</p>
--	---

นางศรีประจันตอบว่าเป็นคนดี ไม่ใช่เหล่าเมายา ขยันทำมาหากิน ก็จะยกลูกสาวให้เพราะ

<p>“ถึงยากจนอย่างไรก็ไม่ว่า อุตส่าห์ทำมาหากินไป ถึงเงินทองเป็นของพ่อแม่ให้ ดูจะขอถามความท่านชาย ไม่เล่นเบี้ยกินเหล้าเมากัญชา จะสูงต่ำข้าวาสักกราวใคร</p>	<p>แต่พร้าขัดหลังมาจะยกให้ รู้ทำรู้ได้ด้วยง่ายคาย ไม่รู้รักษาไว้ก็ฉิบหาย ลูกชายนั่นดีทุกอย่างไร ผืนผ้ามันสูบบ้างหรือไม่ ดูยังไม่เห็นแก่คำว่าตามจริง” (ขุนช้างขุนแผน หน้า 157-158)</p>
--	---

นางศรีประจันถามถึงอุปนิสัยใจคอ และรูปร่างหน้าตาของฝ่ายชายว่าเป็นอย่างไร เต้าแก่ที่ติดตามนางทองประศรีมาด้วยคือ ตาสน ตาเสา ยายเม้า ยายมิ่ง จึงทำหน้าที่เป็นผู้สนับสนุน โดยยกคุณสมบัติที่ดี ๆ ของพลายแก้ว มากล่าว

“ว่านานไปท่านจะได้ฟัง
ว่านอนสอนง่ายชายฉลาด
รุ่นหนุ่มน้อย ๆ เรียกร้อยดี

ลูกทองประศรีตีนกณะคนี่
ทั้งรูปทรงก็สะอาดสำอางศรี
ความชั่วไม่มีสักสิ่งอัน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 158)

นางศรีประจันยืนตี้ยกลูกสาวให้ โดยเรียกสินสอดเป็นเงินสิบห้าชั่ง ชนหมาก ผ้าไหม 1 สำหรับ
เรือนฝากระดานมีห้าห้อง ดังคำประพันธ์ว่า

“ข้าจะให้ลูกข้าสิบห้าชั่ง
ผ้าไหมสำหรับหนึ่งก็พบดี

ชนหมากมั่งน้อยมากไม่จู้จี้
หอมมีห้าห้องฝากระดาน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 158)

หลังจากสู้ขอแล้ว ฝ่ายชายจะเตรียมปลูกเรือนหอในบริเวณบ้านของฝ่ายหญิง
การปลูกเรือนหอสมัยก่อน จะมีเพื่อนบ้านมาช่วยปลูกโดยไม่คิดค่าแรง การปลูกก็ต้องดูฤกษ์ยาม
และทำขวัญเสาด้วย เจ้าภาพเป็นผู้ทำอาหารมาเลี้ยงดู ลักษณะเช่นนี้อาจจะยังมีอยู่ในสังคมชนบท
เมื่อถึงวันแต่งงาน เจ้าบ่าวจะยกขบวนชนหมากไปยังบ้านเจ้าสาว มีคนตรีเป่าพาทย์ครั้นเครื่อง
พอขบวนมาถึงบ้านเจ้าสาว จะมีคนมากันชนหมากไว้มิให้ขึ้นบ้านจนกว่าจะเสียเงินก่อน พอชนหมากขึ้น
บนบ้านจะมีเด็กผู้หญิงคนหนึ่งถือขันหรือพานหมากออกไปต้อนรับ ต่อจากนั้นจึงเปิดชนหมากเพื่อตรวจให้ครบ
ตามที่ตกลงกันไว้ ดังคำประพันธ์ว่า

“จึงจอดเรือเข้าหน้าสะพานใหญ่
เสียเงินทองให้ขึ้นไปพลัน
ยายเป่าธำมรงค์อยู่ที่บ้าน
ครบจำนวนถ้วนที่สัญญาไว้

คาผลวิ่งไปเอาไม้กั้น
ขนชนหมากขึ้นบนบันได
กั้นขันเงินตราและผ้าไหม
ให้เขาเข้าไปในเรือนพลัน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 161)

พอเสร็จพิธีเชิญชนหมากแล้วก็มีการเล่นอาหารผู้มาร่วมงาน ตอนเย็นมีพิธีชดน้ำ โดยนิมนต์
พระสงฆ์มาสดมนต์ที่เรือนหอ เมื่อพระสงฆ์สวดพุทธมนต์จบแล้ว มีการสวมมงกุฎให้แก่บ่าวสาว เพื่อน
เจ้าบ่าวเจ้าสาว พระสงฆ์สวดชยันโตพร้อมกับชดน้ำมนต์ให้ ดังคำประพันธ์ว่า

“ครั้นพระสุริยาเวลาบ่าย
ลงเรือพร้อมกันมีทันนาน
กับเพื่อนบ่าวก็ก้าวขึ้นบนหอ
เพื่อนสาวเข้าห้อมล้อมกัน
นั่งลงตรงหน้าท่านสมภาร

พลายแก้วย่างกรายมาจากบ้าน
รับมายังบ้านศรีประจัน
พระมารอสวดมนต์สำรวมมัน
ออกจากเรือนนั้นมาทันใด
แล้วท่านจึงส่งมงกุฎให้

พระสงฆ์สวดมนต์รำกระหน้าไป

เอาน้ำชดสาดให้อยู่ถานฉ่ำ”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 162)

หลังจากเสร็จพิธีชดน้ำแล้ว เจ้าบ่าวเจ้าสาวไปเปลี่ยนเครื่องแต่งตัว ตอนกลางคืนเจ้าบ่าวจะต้องมาเฝ้าหอ 1 คืน เรียกว่า กล่อมหอ มีดนตรีขับกล่อม ดังกล่าวไว้ในตอนพระไวยแต่งงานกับนางศรีมาลา ดังคำประพันธ์ว่า

“จุดประทีปแสงประเทืองเรืองรอง
 ขับกล่อมซอเสียงสำเนียงนวล
 น้อยวงหนึ่งหนอดสอดเสียงขอ
 แสนเสนาะเสียงสนั่นสนุกสนาน
 พระไวยฟังวังเวงเพลงทยอย

มโหรีแซ่ซ้องประสานขอ
 โหยหวานโอคลั่นสนั่นหอ
 ระนาดคลอคลอคล้อบรรเลงลอย
 วิเวกหวานคร่ำครวญหวนละห้อย
 ระเริงลิ้มตัวม้อยผล็อยหลับฝัน”
 (ขุนช้างขุนแผน หน้า 804)

ตอนเช้าวันรุ่งขึ้น เจ้าบ่าวเจ้าสาวจะตักบาตรร่วมกัน ดังกล่าวไว้ในงานแต่งงานพระไวย ว่า

“เดินออกชอกชานสะท้านใจ
 แล้วส่งคันธารพีให้ศรีมาลา
 ศรีมาลาอายุใจมิใคร่จะรับ
 แต่พอกุมเข้าด้วยกันให้มั่นคง

พระหมื่นไวยตักข้าวไว้คอยท่า
 พอสบตาเจ้าก็มอยละมุนลง
 วันทองจับข้อศอกคอยเลือกส่ง
 ประคองค้อยเทลงในบาตรพลัน”
 (ขุนช้างขุนแผน หน้า 806)

ตอนพลายแก้วแต่งงานกับนางพิมพิลาไลย เจ้าบ่าวต้องนอนเฝ้าหอครบ 3 วัน จึงจะมีการส่งตัวเจ้าสาว พอได้ฤกษ์ส่งตัว พ่อแม่เจ้าสาวก็จะสั่งสอนลูกสาวเกี่ยวกับการครองเรือน การปรนนิบัติสามี และหน้าที่ของภรรยาว่า

““ร้อยขังจงฟังคำมารดา
 ร้อยคนพันคนไม่คลาย
 แม่เลี้ยงไว้มิได้อันใดแพว
 ครั้นเติบโตใหญ่จะไปเสียจากอก
 กล้วยทุกคำทำผิดแม่คิดกลัว
 เนื้อเอ็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน
 เข้านอกออกนอกในให้ระวัง
 อย่าให้หวงจ้วงจาบประจานเงิน
 แม่เลี้ยงมาหวังว่าจะให้ดี

นี่คู่เคยของเจ้ามาแต่ก่อนแล้ว
 จำเพาะเจาะได้เจ้าพลายแก้ว
 แต่แนวไม้เบรียะหนึ่งไม่ต้องตัว
 แม่วิดอกอยู่ด้วยเจ้าจะเลี้ยงฝัว
 อย่าทำชั่วขั้นเชิงให้ชายขัง
 ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
 ลูกนั่งนอนบนบแก่สามี
 อย่าก่อเก็นก่อนหัวไม้พอที
 จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา
 (ขุนช้างขุนแผน หน้า 164)

นางศรีประจันมีความเชื่อว่าการที่ได้แต่งงานกันเพราะเคยเป็นเนื้อคู่กันมา เมื่อลูกแต่งงานไปแล้ว ก็ยังไม่สิ้นห่วง เกรงว่าชีวิตแต่งงานจะไม่ราบรื่น จึงสั่งสอนด้วยความหวังใยและได้พูดจากฝากฝังกับเจ้าบ่าวว่า

“จงกล่อมเกลี้ยงเกลียงกันให้ชินยง
ผิดพลั้งสั่งสอนกันก่อนหนา

กว่าจะปลงชีวิตชีวาไสย
อย่าตีดำกันมีหาคำไม”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 164)

ลักษณะของนางศรีประจันคือตัวแทนของแม่ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ที่มีความรักและห่วงใยลูกตั้งแต่เล็กจนโต แม้จะมีเหย้าเรือนไปแล้วก็ยังห่วงใยเหมือนเดิม

ตอนนางบุษบาสั่งสอนศรีมาลา กล่าวว่า

“จงอุตสาห์เสงี่ยมค่อยเจียมตน
จงซื่อตรงต่อผัวรักแล้วเกรง
ปรนนิบัติอย่าให้ขัดน้ำใจเขา
ข้าของสารพันหมั่นเก็บไว้

อย่าให้คนทั้งปวงด่วงข่มเหง
อย่าครั้นเครงดำวักกับข้าไท
การเรือนการเหย้าเอาใจใส่
ระวัระไวดูแลอย่าแซะเขื่อน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 815)

ใจความที่สอนลูกสาวก็คือการทำหน้าที่ของภรรยา และการเป็นแม่บ้านแม่เรือนนั่นเอง

สรุป

พิธีแต่งงานสมัยก่อนเป็นพิธีที่จัดอย่างใหญ่โต เพื่อประกาศบอกญาติพี่น้องให้รู้โดยทั่วกันมีการยกขันหมาก มีสินสอด¹ ทองหมั้น² พิธีรดน้ำเป็นหน้าที่ของพระสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธีรดน้ำ (รดน้ำ) ให้แก่คู่บ่าวสาว ต่อจากนั้นมีการกล่อมหอ เฝ้าหอ และส่งตัวเจ้าสาว ปัจจุบันพิธีการเหล่านี้ลดความสำคัญลงไปบ้างแล้ว

การทำศพ

ตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผน ประสบชะตากรรมล้มหายตายจากไปด้วยเหตุต่าง ๆ กัน การทำศพ ในสมัยก่อนมีพิธีกรรมหลายอย่าง ตั้งแต่การอาบน้ำศพ มัดตราสัง และสวดพระอภิธรรมตอนทำศพ พันศรโยธาและขุนศรีวิชัย กล่าวไว้ว่า

“อาบน้ำศพแล้วทวมั้น
เข้าไม่วิวในเรือนใหญ่นั้น

ผ้าขาวหุ้มสิ้นตราสังมัน
คำสวดทุกวันหลายคืนมา”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 43)

ก่อนถึงวันเผาศพจะมีการตั้งศพไว้ 3 วัน ระหว่างนั้นมีการมหรสพและจุดดอกไม้ไฟพะเนียงประทัด พลุ เมื่อครบ 3 วันจึงเผา ดังคำประพันธ์ว่า

¹สินสอด หมายถึง เงินที่ฝ่ายชายให้แก่ให้แก่บิดามารดาหญิงที่จะแต่งงานเป็นค่าน้ำนมข้าวป้อน (กฏ) ทรัพย์สินที่ฝ่ายชายให้แก่ผู้ปกครองฝ่ายหญิงเพื่อตอบแทนการที่หญิงยอมสมรส

²ทองหมั้น หมายถึง ทองคำที่ฝ่ายชายมอบให้ไว้แก่ฝ่ายหญิง แสดงความมั่นหมายว่าจะแต่งงานด้วย

“จึงให้แต่งการศพที่วัดเขา

บ้างก็ทำตาชะแลงแพงเพดาน
ช่างระทาคอกไม้ไฟพะเนียง
พลุประทัดจัดสรรจึ่งหันกล

ครั้นเสร็จจึกชักทั้งสองศพ

ปีกลองคร่ำเคร่งไหม้งเหม่งไป
ประทัดพลุดึงอยู่ฝั่งผาง
ไ้ไปปีคับราวปิวป่าวเปรียง
ครั้นแสงทองส่องฟ้าเพลาสว่าง
มีโชนหุ่นชกอยู่ชวกไขว้
ครั้นครบสามวันก็ปลงศพ
ฉลองธาตุถวายกระชาดท่านสมภาร

ช่างเขาถดถดล็กจักสาน

ปลูกเมรุผูกม่านไว้เบื้องบน
แต่งแม่ครัวเลี้ยงไม้ขัดสน
จุดบนทั้งน้ำคำหุดไป

เวียนประจบแล้วตั้งในเมรุใหญ่

คำจุดคอกไม้ไฟพะเนียง
จึ่งหันกรวดวางครงส่งเสียง
จอหนังตั้งเรียงเล่นครั้นไป
พระสงฆ์ลงสามสร้างไม่เข้าได้
เลี้ยงพระถวายใครไทยทาน
ญาติกามาครบหลหม่าน
แล้วเลิกกลับเข้าบ้านในทันที”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 43-44)

ในงานศพมักจะมีญาติพี่น้องของผู้ตาย บวชเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย เช่น พระวอย บวชให้นางวันทอง 7 วันก็สึก ขุนช้างบวชเณร 3 วัน เป็นต้น

สมัยก่อนการทำศพมักจะมีมหรสพทั้งโขน ละคร หรือมวยปล้ำ ตามแต่ฐานะ ปัจจุบันไม่นิยมมหรสพ มีแต่พระสงฆ์สวดพระอภิธรรมในแต่ละคืนเท่านั้น

ความเชื่อที่ปรากฏในขุนช้างขุนแผน

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับนับถือหรือยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ทั้งที่มีตัวตนหรือไม่ก็ตาม การยอมรับนับถือนี้อาจจะมีหลักฐานอย่างเพียงพอที่จะพิสูจน์ได้ หรืออาจจะไม่มีหลักฐานที่นำมาใช้พิสูจน์ให้เห็นจริงเกี่ยวกับสิ่งนั้นก็ได้อ ความเชื่อของคนสมัยก่อน สะท้อนให้เห็นความคิด ความต้องการของคนสมัยนั้น ความคิดเช่นนั้นเปลี่ยนแปลงไปตามความเจริญก้าวหน้าของสังคม ดังนั้นจึงไม่ควรเอาความคิดของคนปัจจุบันไปตัดสินว่า ดีหรือไม่ดี จริงหรือไม่จริง

ความเชื่อที่ปรากฏในขุนช้างขุนแผนกล่าวไว้มากมาย เช่น ความเชื่อเรื่องผีसाงเทวดา วิญญาณ การเสียดาย การบอกลางของสัตว์ การตั้งชื่อ เปลี่ยนชื่อ โชคกลาง ฤกษ์ยาม ความฝันไสยศาสตร์และเครื่องรางของขลัง ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะ 3 ประเภทหลัง ดังนี้

1. ความเชื่อเรื่องความฝัน
2. ความเชื่อทางไสยศาสตร์
3. ความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง

ความเชื่อเรื่องความฝัน

ความฝันที่ปรากฏในขุนช้างขุนแผนมีตลอดทั้งเรื่อง เป็นความฝันที่บอกเหตุดีและร้าย คนสมัยก่อนมักจะเชื่อตามความฝัน ส่วนมากผู้หญิงฝันมากกว่าผู้ชาย การฝันมักจะเป็นอยู่ในช่วงสำคัญของชีวิต เช่น ตอนจะได้คู่ ตอนตั้งครภักและตอนที่เสียของรัก เป็นต้น

ตอนที่ขุนช้าง ขุนแผน และพิมพิลาไลยเกิด ผู้เป็นแม่ก็ฝันแตกต่างกันไป ในความฝันจะบอกให้รู้ว่าลูกที่จะเกิดมามีลักษณะอย่างไร

นางเทพทองฝัน

“ว่าช้างพลายตายกลิ้งตลิ่งชัน
ยังมีนกตะกรุมหัวเหม่
อ้าปากคาบช้างแล้ววางไป
ในฝันนั้นว่านางเรียกนก
นางคว่าได้ตัวเจ้าหัวกล้อน

พองขึ้นหัวนั้นเนาโหลงไป
บินเตร่เร่มาแต่ป่าใหญ่
เข้าในหอกกลางที่นางนอน
เชิญเจ้าขวัญหัวกลมานีก่อน
กอดนกกับช้างนอนสบายใจ”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 3)

ขุนศรีวิชัยทำนายฝันนางเทพทองว่าจะได้ลูกชายหัวล้านเหมือนนกตะกรุม และเป็นเศรษฐี ร่ำรวยมาก ดังคำกลอนว่า

“หัวล้านแต่กำเนิดเกิดมา
นางทองประศรีฝันว่า พระอินทร์ถือแหวนเพชรเม็ดใหญ่มายื่นให้ นางก็รับไว้ ดังคำกลอนว่า
“นิมิตรฝันว่าท้าวสหสนันย์
ครั้งถึงจึงยื่นแหวนนั้นให้
แสงเพชรส่องวามปลาบเข้าตา
จะมีเงินตรากว่าห้าเกวียน”
ถือแหวนเพชรเม็ดใหญ่เหาะคืนมา
นางรับแหวนไว้ด้วยหรรษา
คืนผาคว่าท้าวปลุกผัวปล้น”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 3)

ขุนไกรทำนายฝันให้ว่า จะได้ลูกชายที่มีความเก่งกล้าสามารถมาก และได้เป็นนายทหาร มียศศักดิ์ ข้าทาสบริวาร ดังคำกลอนว่า

“ฝันว่าได้ธำมรงค์วงวิเศษ
เพชรรัตนอร่ามงามเพริศพราย
จะมีครรภ์ลูกนั้นจะเป็นชาย
กล้าหาญการณรงค์คงทน
ซึ่งว่าเพชรศรีมีสีกล้า
มียศศักดิ์เป็นพระยาข้าใช้
ของโกสิย์ตรีเนตรอันเฉิดฉาย
บรรยายว่าเป็นสิ่งมีมงคล
ดังทหารพระนารายณ์มาปฏิสนธิ์
ฤทธิธรมปราบทั่วทั้งแดนไตร
ภายหน้าจะได้เป็นทหารใหญ่
ร่วมพระทัยทรงธรรมพระพันปี”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 4)

นางศรีประจัน ฝันว่าพระพิศณุกรรม ถือแหวนมาสวมนิ้วนาง พันศรโยธาทำนายว่า จะได้ลูกสาว รูปร่างสวยงามไม่มีใครเทียบได้ ดังคำกลอนว่า

“ว่าพระพิศณุกรรมเหาะคืนฟ้า
แล้วก็กลับสถานพิมานมาศ
พันศรโยธาทำนายว่า
จึงทำนายฝันไปมิได้ช้า
ได้แหวนประดับลูกจะเป็นหญิง
ถือแหวนประดับมาสวมนิ้วนาง
แสนสนิทพิศวาสจนสว่าง

ว่าเจ้าฝันนั้นหนาจะมีครรภ์
รูปร่างงามจริงดละแก่สังสร

ด้วยเป็นแหวนของพระพิศณุกรรม

จะเป็นช่างใครนั้นไม่ทันเลย”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 4)

ความฝันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้กับทุกคน เพียงแต่ว่าจะจดจำได้หรือไม่ว่าเหตุการณ์ที่ฝันเป็นอย่างไร สมัยก่อนเชื่อว่าถ้าฝันว่าฟันหัก เป็นฝันร้ายที่เป็นลางบอกให้รู้ว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับผู้ฝันจะตาย เช่น ตอนขุนไกรจะตาย นางทองประศรีก็ฝัน “ว่าฟันฉันหักกระเด็นเห็นไม่ดี” ขุนไกรก็รู้ว่าตัวเองคงจะตายด้วยความฝัน เพราะ “แต่ใจคิดครั้งนี้มีรอดตัว น่ากลัวจะม้วยด้วยกระบือ” ปรากฏว่าเป็นจริงตามความฝัน

ตอนเมียของขุนราม “ฝันว่าฟันหักเป็นสามซี่” ลางร้ายก็เกิดแก่ขุนราม พอเดินลงบันได บันไดก็หักสวลงมาห้าขั้น ขุนรามก็ถูกขุนแผนฆ่าเป็นไปตามความฝัน

บางครั้งความฝันก็น่ากลัว และมีลางร้ายบอกเหตุหลายอย่าง เช่น เมียขุนเพชร ฝัน “ว่าถูกฟันตัวขาดเป็นสองท่อน ผ่าอกขว้างหัวใจไปดงดอน ตื่นนอนตัวสั่นประหวั่นใจ” พอนางเล่าความฝันให้ขุนเพชรฟัง ขุนเพชรก็รู้ว่าตัวเองคงจะไม่รอดตาย ลางร้ายก็เกิดขึ้น กล่าวคือ เมียขุนเพชรมองเห็นสามไม้ไม่มีเงาหัว ความฝันและลางร้ายก็เป็นจริงดังที่ฝัน ปัจจุบันก็ยังถือกันอยู่

ตอนนางลาวทองต้องพรากจากขุนแผน นางลาวทองฝันร้ายว่า

“นางฝันว่ายักษ์ใหญ่เข้าในห้อง
ไปใส่กรงเหล็กไว้ให้อาวรณ์
ในฝันนั้นว่าหัวตัวตามไป
ได้ความชากแค้นแสนทวี
มาอุ้มเจ้าลาวทองกับขุนแผน
สิ้นฝันพลันตื่นตื่นคอกใจ

จับลาวทองมัดลากไปจากหมอน
เคียดรื้อนทุกขทนทั้งคาบปี
ก็ตกในเหวห้องคิรีศรี
แล้วมีชายหนึ่งเรื่องฤทธิไกร
ออกจากแดนยักษ์ตรงมาส่งได้
ปลุกปลอบหัวให้ทำนายปลัน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 328)

ความฝันของนางลาวทองเป็นจริง นางถูกราชามาตย์ พาตัวไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษา พระองค์สั่งให้กักนางลาวทองไว้ในวัง เพราะขุนช้างกราบทูลว่าขุนแผนหนีเวร ปีนกำแพงวังไปหานางลาวทอง ทั้ง ๆ ที่ขุนแผนฝากเวรไว้กับขุนช้าง

ฝันร้ายที่เป็นลางบอกเหตุเกิดแก่ตัวผู้ฝันเอง เช่น ความฝันของนางวันทอง ก่อนถูกตัดสินประหารชีวิต นางฝันว่า

“ฝันว่าพลัดไปในไพรเดือน
ลัดเลี้ยวเที่ยวหลงในดงรัง
ทั้งสองมองหมอบอยุธยาทาง
โคดตะครุบคาบครันในทันที
สิ้นฝันครันตื่นคอกประหม่า
เล่าความบอกหัวด้วยกลัวภัย

เดือนเดือนไม่รู้ที่จะกลับหลัง
ยังมีพยัคฆ์ร้ายมาราวี
พอนางค้นป่ามาถึงที่
แล้วจุดคร่าพาริไปในไพร
หวีดหวิวากอดหัวสะอื้นไห้
ประหลาดใจน้องฝันพรั่นอุรา”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 859)

ขุนแผนรู้ว่า “ครั้งนี้ น่าจะมีอันตราย ผันร้ายสาหัสตัดตำรา” นอกจากนี้ยังมีนาง “ใต้เตียงเสียงหนูก็กุกกก แมลงมุ่มมุ่มมอกที่ริมฝา” เหตุการณ์เช่นนี้ทำให้นางวันทองกลัวมาก ขุนแผนจึง “มีรูที่จะแกลงแจ่งกัจจา กอดเมียเมินหน้าน้ำตากระเด็น” แสดงให้เห็นอิทธิพลความเชื่อเกี่ยวกับความฝันของคนในสมัยก่อนอย่างชัดเจน

ความฝันที่บอกเหตุเป็นกลางดีก็มีอยู่มาก โดยเฉพาะหญิงสาวที่จะพบเนื้อคู่ มักจะฝันว่าได้ดอกบัวมาเซยชม เช่น ตอนนางพิมฝันว่าได้บัวทองมาชื่นชม ดังคำประพันธ์ว่า

“ครานั้นนางพินิมสนิท
ว่าวายข้ามน้ำได้ไปกลางทาง
ถึงฝั่งหยั่งคืนพวยอินทร
หอมห่อผ้าห่มชมชื่นใจ

เกิดนิมิตประจักษ์ใจเมื่อใกล้สว่าง
กับฝันนางสายทองคะนองใจ
สายทองส่งบัวทองประคองให้
แล้วกลับข้ามน้ำได้ดังจินดา”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 64)

นางสายทองทำนายฝันของนางพิมว่าจะได้คู่ครอง

“ซึ่งฝันว่าได้ดอกบัวชม
ชายนี้เห็นทีไม่ไกลไกล
ซึ่งฝันว่าพี่ได้ดอกบัวส่ง
ถ้ากระไรได้เหมือนดังจินดา

จะได้คู่คู่สมพิสมัย
คงจะได้โดยพลันมีทันช้า
คงจะได้พึงแม่ไปกายหน้า
แม่เมตตาสายทองให้ได้ดี”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 64-65)

พลายงามก่อนที่จะได้พบศรีมาลา ก็ฝันว่า

“ฝันว่านารีพี่รุ่นสาว
สองเต้าเต่งตึงดังดอกบัว
พอกิปรายทวยทักซักสนิท
ก็ถูกริบตามติดเข้าชิดกาย

ผิวขาวคมคายมิใช่ชั่ว
มายืนยืมยั่วแล้วเอียงกราย
นางเป็นบัณฑิตทำที่ห็นหน้า
คว่ำเข้าเจ้าก็หายไปกับมือ”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 604)

ขุนแผนทำนายฝันให้พลายงามว่า

“ฝันเช่นนี้มีตำหรับแต่บุราณ
ฤาจะถูกลูกเจ้าบ้านผ่านเมือง

ใครฝันมักบันดาลได้เมียดี
ทำนายพลายอย่างเอียงออกจากที่”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 604)

นางศรีมาลา ก็ฝัน ก่อนที่จะพบพลายงาม นางฝันว่าได้เก็บดอกบัวมาเซยชม

“ว่าลงสระเล่นน้ำสำราญครัน
สุดชื่นพันน้ำงามสะอาด
เด็ดได้ดีใจวายกลับมา

เห็นบุษบันดอกหนึ่งดูพิงดา
นางโผนผาดออกไปด้วยหรรษา
กอดแนบแอบอุราประคองดม”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 631-632)

เรื่องของความฝันในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน มีทั้งฝันร้ายและฝันดี โบราณเชื่อเรื่องฝันมาก จึงแทรกอยู่ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนหลายตอน ดังกล่าวมาข้างต้น

อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเรื่องความฝันก็ดี ลางบอกเหตุต่าง ๆ ก็ดี ได้ตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้จากคำร่ำทำนายฝันและคำร่ำพรหมชาติ ซึ่งบันทึกคำทำนายและความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ การดำเนินชีวิตไว้อย่างละเอียดลออ แต่ความเชื่อบางอย่างก็สูญไป บางอย่างก็ยังคงอยู่

ความเชื่อทางไสยศาสตร์

คำว่า ไสยศาสตร์ หมายถึง ศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถาอาคมซึ่งได้มาจากพราหมณ์ ไม่ใช่ศาสนาพุทธ

ตัวละครเอกฝ่ายชายในขุนช้างขุนแผน จะเรียนวิชาต่าง ๆ พร้อม ๆ กับเรียนทางไสยศาสตร์ควบคู่ไปด้วย สะท้อนให้เห็นค่านิยมของผู้ชายไทยสมัยนั้น ว่าใครมีความรู้ทางไสยศาสตร์ดี จึงจะเป็นคนเก่ง มีคนเกรงกลัว ด้วยเหตุนี้ขุนแผนจึงเรียนคำรับพิชัยสงครามและเวทมนตร์คาถาอาคมต่าง ๆ ดังคำประพันธ์ว่า

“เจ้าอุตสาห์ศึกษาวิชาการ
คำรับใหญ่พิชัยสงคราม
อยู่ขงคกงระพันล่องหน
รักทั้งเรียนเสกเป่าเป็นเจ้าชู

เขียนอ่านท่องได้แล้วได้ถาม
สุรย์จันทร์ฤกษ์ยามก็รอบรู้
ภาพยนตร์ผูกใช้ให้ต่อสู้
ผูกจิตหญิงอยู่ไม่เคลื่อนคลาย”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 50)

ตอนพลายงามเรียนวิชากับย่าทองประศรี วิชาที่เรียนมีทั้งภาษาขอม บาลี และเวทมนตร์คาถาอาคมต่าง ๆ เช่นเดียวกัน ดังคำประพันธ์ว่า

“อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย
ทั้งขอมไทยได้ลึนก็ยินดี
บิดมั่งตั้งตัวนะบิดตลอด
หัวใจกริดอิทธิเจแสนห์กล
เข้าในห้องล่องวิชาประสาเด็ก
มหาหะมีนขึ้นขงคกงระพัน
แล้วทำตัวหัวใจคิปีไส
สะกดคนมนต์จิ้งจังกำบังกาย
ทั้งเรียนธรรมกรรณฐานนิพพานสูตร
ผูกพยนต์หุ่นหญ้าเข้าราวี

ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครุทองประศรี
เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์
แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน
แล้วเล่ามนตร์เสกขม้นกินน้ำมัน
แทงจนเหล็กแหลมถู่ขยับขึ้น
ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม้เคลื่อนคลาย
เสดาะไซ้ตรวนได้ดังใจหมาย
เมฆฉายสุรย์จันทร์ขันธ์
ร้องเรียกภูคพรายปราบกำราบผี
ทองประศรีสอนหลานชำนาญมา”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 533)

เวทมนตร์คาถาที่พละงามเรียนได้แก่ คาถาทำให้คนรัก เช่น คาถาบังมั่งตั้งตัวนะปิดตลอด และ คาถาอิทธิเจ คาถาหัวใจอิติปิโส เสกขม้น เสกน้ำมัน ล่องหนหายตัว มนต์มหาหะมีน เลขยันต์สะเดาะ โช้ตรวน สะกดคน เมฆฉาย¹ สุรย์จันทร์² กรรมฐาน ผูกหุ่นหย้าเสกเป็นทหาร เป็นต้น ความรู้เหล่านี้ พละงามได้นำไปใช้ประโยชน์ทั้งในเรื่องส่วนตัวและสงคราม

ความเชื่อทางไสยศาสตร์ เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคาถาอาคมที่นำไปใช้ในเรื่องต่าง ๆ ดังนี้

1. เวทมนตร์คาถา	4. อยู่ยงคงกระพัน
2. สะเดาะโช้ตรวน	5. ทำเสน่ห์
3. สะกดคน	

1. เวทมนตร์คาถา

พลายแก้วไข่มุนตร์เทพริญจวนทำให้ลาวทองรักทันที หลังจากกินหมากที่เสกแล้ว ดัง คำประพันธ์ว่า

“ครั้นต้องหมากมนตร์เขียวประเดี้ยวใจ
เห็นเจ้าพลายนายทัพขยับยัม
เจ้าพลายแก้วแว้วเห็นกิริยา

ก็อ้ายลอบเหลือบชำเลื่องตา
ปี่มประหนึ่งจะคลานเข้าไปหา
ก็รู้ว่าต้องเทพริญจวนใจ”

(ขุนช้างขุนแผน หน้า 222)

ตอนพระไวยเข้าไปทูลขอภัยโทษให้นางวันทอง ก็ไข่มุนตร์มหาละลาย ทุลขอได้สำเร็จ สมความปรารถนา

“ถึงวังนั้งพักผ่อนเวลา
อ่านมนตร์มหาละลายแล้ว
แบ่งผงลงยันต์เทพนิมิต
แล้วตั้งสัตย์อธิษฐานพระพรชัย
พอได้ลมจันทร์สำคัญคอย
เห็นกำลังพระองค์ทรงไสมนัส
พระหมื่นไวยกราบงามลงสามลา

ระงับใจบ่ายหน้าสูบุรพทิศ
เป็นเสน่ห์ผูกพันกระสันจิต
ปิดมืออุบได้ไม่มีรอย
ขอพระทัยเคื่องกลับขยับถอย
ก็คลานคล้อยเข้าพระโรงรัตนา
ประกายศรีสรรสวัสดิสันต์พรรษา
ภาวนาหมอบขม้อยคอยท่วงที”

(ขุนช้างขุนแผน หน้า 880)

พระพันวษาบอกพระไวยว่า “ถ้าผิดจากมิ่งแล้วกูไม่ให้ ใครขอก็จะพลอยมาอาสัญ” นี่คือความขลัง ของคาถามหาละลาย

¹เมฆฉาย หมายถึง การอธิษฐานโดยบริกรรมด้วยมนตร์ เชื่อกันว่าจะทำให้เงาของคนเจ็บลอยขึ้นไปในอากาศ แล้วพิจารณาดูว่าคนเจ็บนั้นเป็นโรคอะไร

²สุรย์จันทร์ หมายถึง การพิจารณาลมหายใจเข้าออก ข้างซ้ายเรียกว่า จันทกลา ข้างขวาเรียก สุรียกลา ถ้า ลมออกคสองข้างไหน เมื่อจะไปหยักเท้าทางนั้นก้าวไปก่อน

2. สะเดาะไซ้ตรวน

ขุนแผนใช้คาถาสะเดาะกลอนเพื่อขึ้นบนหอของขุนช้างจับขุนช้างมัดกับนางวันทองไว้ พร้อมทั้งสะกดคนให้หลับหมด ดังคำประพันธ์ว่า

“ถึงหอขุนช้างปล้นทันใด
เอามืดหมอดำเข้าด้าฉับ
สะเดาะดาลหน้าด่างให้กว้างแยก
ผู้คนบนเรือนที่เกลื่อนกล่น
นอนระเนนเอนพับหลับไป

จุดเทียนคิดไว้ที่เสาแรก
ปลายเสาแตกยับเป็นสี่แฉก
ข้าวสารแทรกกระดุกผีก็ซัดไป
ต่างวังโงกทุกคนไม่ทนได้
ก็ปีนหน้าด่างใหญ่นั้นขึ้นมา”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 394)

ตอนที่ขุนแผนถูกจำคุกเพราะทูลขอนางลาวทอง ขุนแผนได้สะเดาะเครื่องจำ จนทำให้พระยายมราชผ่อนจำให้ขุนแผน ขุนแผนใช้คาถาสะเดาะไซ้ตรวน เพราะ

“ไซ้ตรวนถ่วงครบห้าประการ
จะพลิกตัวตั้งทั่วทั้งกายา

ทรมานมีนเมื่อยเป็นหนักหนา
ยืงนานยิ่งระอาระอิดใจ

เพียงถือสัจย์สุจริตไม่คิดหนี
ไม่คิดคดต่อเจ้าข้าแดงตน
คิดแล้วจึงสะเดาะด้วยฤทธิมนต์
ร่วงกราวเท้ามือทั้งซ้อคา

แค่เท่านั้นก็พอจะเป็นผล
ก็เป็นคนเลิกโลกข้อมลือชา
ตรวนหล่นคนหลับสนิทหนา
ก็ล่องหนออกมาจากคุกพลัน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 503)

3. สะกดคน

ดอนพระไวยพานางวันทองมาจากบ้านขุนช้าง ก็ใช้คาถาสะกดคน

“จึงรำมนตรามหาสะกด
ภูคพรายนายขุนช้างวางวิงพुरु
ทั้งชายหญิงวงมล้มหลับ
จีปดากาไฟมันไหลเออะ

เสียมหมคอากรรพณ์ที่ฝังอยู่
คนผู้ในบ้านก็ชานเซอะ
นอนทับคว่ำหงายก่ายกันเประอะ
โงกเอะขุยมไม่สมประดี”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 845)

การใช้คาถาสะเดาะไซ้ตรวนก็ดี สะกดผู้คนที่หลับไหลก็ดีปัจจุบันนี้ไม่มีแล้ว เพราะเทคโนโลยีใหม่ ๆ ใช้แทนคาถาเหล่านี้ได้ดีกว่า สมัยก่อนเชื่อว่าขุนแผนใช้เวทมนต์คาถาถอดไซ้ตรวน และสะเดาะกลอนได้จริง

4. อยู่ยงคงกระพัน

วิชาอยู่ยงคงกระพันนิยมกันมากในสมัยก่อน เพราะการที่ฟันไม่เข้า ยิ่งไม่ออกร่างกายไม่มีบาดแผล จึงจะนับว่าเป็นชายชาติวีรบุรุษในขุนช้างขุนแผนที่นับว่าอยู่ยงคงกระพันมากคือ หมื่นหาญ หรือ นายเดชกระดุกดำ และพรรคพวกทุกคนอยู่ยงคงกระพันทั้งหมด เพราะ

“ปลุกเสกเครื่องฝังไว้ทั้งตัว
อยู่ป็นยืนยงคงอาวุธ
มีทหารตัวดีสี่สิบคน
เป็นปมปุ่มไปทั่วทั้งกายคน
เหยียบสะดุดขวากปักก็หักป็น
ล้วนอยู่ยงคงทนทุกคนไป”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 333)

หมื่นหาญอวดอ้างกับขุนแผนว่า
“อันพวกทหารในบ้านกู
ล้วนอยู่ยงคงทนทุกคนไป
คนเดียวก็สู้สิบคนได้
จะฟันแทงสักเท่าไรไม่ไหวตึง
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 345)

ความเก่งกล้าของหมื่นหาญก็ไม่อาจสู้ขุนแผนได้ เพราะนอกจากขุนแผนจะอยู่ยงคงกระพันแล้วยังแคล้วคลาดศาสตราวุธทั้งหลายด้วย เพราะ

“ถึงอยู่ยงคงทนพันประมาณ
ที่เรียวแรงแข็งขันฟันไม่เข้า
ถ้าเขารุมแทงฟันตะบันไป
ถ้าแม้มาตรฐานหาญการวิชา
ให้ยัดปืนยิงเข้ารอบกาย
ไม่พอการฉานยังไม่ชอบใจ
จะนับเอาว่าดียังไม่ได้
คงซ้ำในหักป็นไม่พันตาย
ต้องแคล้วคลาดศาสตราสิ้นทั้งหลาย
ไม่ระคายปลายขนสักนิดเดียว”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 438)

สมัยก่อนคนที่มีคาถาอาคมอยู่ยงคงกระพันมีแพร่หลายมาก แม้แต่นักโทษมีวิชาอยู่ยงคงกระพัน เช่น นักโทษ 35 คน ที่ไปร่วมรบกับขุนแผนและพลายงามได้ทดลองวิชาหน้าที่นั่งสมเด็จพระพันวาฯ ดังคำประพันธ์ว่า

“นายบัวหัวกระโหลกบ้านโคกขาม
นอนหงายรำมนต์ภวานา
โปกโปกขวานกระดอนนอนพัก
นายคงคราเข้านั่งบริกรรม
ถูกตรงยอดดอกไม้พุกซ้ำ
เสียงอ๊กอ๊กพุกหน้านั่งหัวเราะ
ถวายบังคัมงามแล้วออกหน้า
ให้เอาขวานผ่าเป็นหลายซ้ำ
ไม่แตกหักลูกมาหน้าแดงก่ำ
ให้เอาหอกกรอกดำเข้าจำเพาะ
แทงซ้ำหลายทีที่เหมาะสม
จนด้ามหอกหักเคาะไม่ทานทน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 815)

วิธีการที่จะทำให้อยู่ยงคงกระพันมีหลายวิธี เช่น การสักตามแขน ขา และการฝังเข็มทองที่ไหล่ ฝังเพชรที่สอกหน้า ฝังเหล็กไหลที่อก ฝังเทียนคล้ำและแก้วตาแมวที่หลัง ดังที่กวีบรรยายลักษณะของแสนตรีเพชรกล้า ว่า

“อันแม่ทัพคนนี้มีศักดิ์
 แขนขวาสักกรงเป็นองค์นารายณ์
 ขาววามหิมสักพข์ขมิ
 สักอูระรูปพระโมคคัลลาน์
 สีข้างสักอักษระนะจิ้งง์
 ผังเขมเล่มทองไว้สองไหล่
 ผังก้อนเหล็กไหลไว้อุรา
 เป็นไปเป่าปုပ်ปิบขิบทั้งกาย
 แต่เกิดมาอาวุธไม่พองแพว

อยู่คงสาตราวิชาดี
 แขนซ้ายสักขาคเป็นราชสีห์
 ขาซ้ายสักหมีมีกำลัง
 ภควัมปิดคานันสักหลัง
 ศีรษะฝั่งพลอยนิลเม็ดจินดา
 ผังเพชรเม็ดใหญ่ไว้แตกหน้า
 ข้างหลังฝั่งเทียนคล้าแก้วตาแมว
 ดูเรียรายรอร่องเป็นถ่องแถว
 ไม่มีแนวหนามขีดสักนิดเดียว”
 (ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๑๓)

นอกจากนี้ยังมีการใช้ว่านยาคาถาอาคม ทาน้ำมัน ลงเลขยันต์ อาพัดเหล่า (เสกเหล่ากิน) เขี้ยวงา แก้วตาสัตว์ หรือฝั่งเพชรนิลจินดาไว้ในเนื้อที่อยู่ยงคงกระพันได้ เช่น ตอนบรรยายทหารของท้าวกรุงกาฬ ว่า

“สวมสอดเสื่อลงใส่มงคล
 บ้างอยู่ด้วยรากไม้ไหลว่าน
 บ้างอยู่ด้วยเลขยันต์น้ำมันทา
 บ้างอยู่ด้วยเขี้ยวงาแก้วตาสัตว์
 บ้างอยู่ด้วยเนื้อหนังฝั่งเพชรนิล

ถ้วนอยู่ยงคงทนซึ่งสาตรา
 บ้างอยู่ด้วยโอมอ่านพระคาถา
 บ้างอยู่ด้วยสุราอาพัดกิน
 บ้างอยู่ด้วยกำจัดทองแดงหิน
 ถ้วนอยู่สิ้นทุกคนทนสาตรา”
 (ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๑๕)

จะเห็นได้ว่า ความนิยมสักตามร่างกาย เช่น แสนตรีเพชรกล้า แขนขวาสักด้วยรังสีเหลืองเป็นรูปพระนารายณ์ แขนซ้ายสักด้วยสีแดงเป็นรูปราชสีห์ ขาววาลักเป็นรูปพระภควัมปิดคาและการใช้ของขลังอื่น ๆ ดังกล่าวมาข้างต้น ทั้งนี้เพราะความเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้สามารถทำให้รอดพ้นจากอันตราย อยู่ยงคงกระพัน สามารถป้องกันอาวุธต่าง ๆ ได้ ความเชื่อเช่นนี้ยังคงตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน แต่ค่านิยมเปลี่ยนไป กล่าวคือ ถ้าใครมีรอยสักตามร่างกายเป็นเครื่องขี้บอกว่าคนนั้นมีนิสัยค่อนข้างเป็นนักเลง ไม่เป็นที่ไว้วางใจของคนทั่วไป

ความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่ปรากฏในขุนช้างขุนแผน บางอย่างเป็นสิ่งเกินจริง ซึ่งก็อาจจะใช้เป็นกลวิธีอย่างหนึ่งในการดำเนินเรื่อง สิ่งเหล่านี้พิสูจน์ไม่ได้ เช่น

- เรียกฝน “เรียกมหาอาโปเป่าออกไป เป็นน้ำไหลพลุ่งพลั่งดังท้อธาร”
- เรียกลม “อ่านคาถาเป่าปิดไปบังคดล ก็ทุดหันน้ำแห่งทุกแห่งไป”
- เรียกไฟ “แล้วอ่านมนต์คลเรียกเตโชธาตุ เป่าปราดไปเป็นเพลิงเถกิงไหม้”
- เสกใบมะขามเป็นคั่วต่อ

“จึงรูดเอาใบมะขามมาสามกำ
 ตั้งโกฏีแสนแน่นป้ามาธือ

เสกซ้ำเป็นค่อบินปรอปรือ
 ดูออกกล้าคำบือไปทุกละเมาะ”

- การใช้เวทมนต์คาถาแปลงร่างได้หลายอย่าง เช่น

“ครั้นสำเร็จเสร็จแสวงแปลงอินทรีย์
“เสกไม้เท้าต่อหางที่กลางตัว
แผ่นโผนโจนผางกลางนที

รูปตาก็หายกลายเป็นแรง”
แล้วเอาบาตรสวมหัวเข้าเร็วรี
ก็กลายเป็นกุมภิมหีมา” ๓๑

ถ้าไม่ใช่เป็นเรื่องที่กล่าวเกินจริง แต่เป็นเรื่องจริงได้ แสดงว่าการใช้เวทมนต์คาถาส้มก่อนเป็นของขลังและศักดิ์สิทธิ์ที่คนทั่วไปต้องเกรงกลัว

5. ทำเสน่ห์

ไม่ว่ายุคใดสมัยใด ผู้ชายมักจะมีภรรยามากกว่า 1 คน ทำให้เกิดปัญหาในครอบครัวขึ้น บางคนก็หาทางแก้ปัญหาไม่ได้จึงต้องไปพึ่งหมอให้ทำเสน่ห์เรียกครองความรักความสนใจจากสามี เหตุการณ์เช่นนี้มีมาแต่ในอดีตและยังคงอยู่ในปัจจุบัน เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนสะท้อนให้เห็นว่า การทำเสน่ห์เป็นเรื่องทางไสยศาสตร์และการใช้เวทมนต์คาถา เช่น พระไวยถูกเสน่ห์นางสร้อยฟ้าจนหลงไหลละเลื้อนไป กวีบรรยายวิธีทำเสน่ห์ของเถรवादที่เรียกว่า ผิงรูปผิงรอย ดังนี้

“ครานั้นเถรवादราชครู
หีบขี้ผึ้งปากผีมามินาน
ลงอักษรเสกซ่อมแล้วซ่อมผม
เป็นสองรูปวางเรียงไว้เคียงกัน
อีกรูปหนึ่งลงชื่อคือพระไวย
ปักหนามแทงตัวทั่วกายา
ชำลยยันต์พันด้วยใบเต้าร้าง
แล้วปั้นรูปสร้อยฟ้ากับพระไวย
เถรนั่งบริกรรมแล้วชำเป่า
หันหน้าคว่ำกอดกันพัลวัน
รูปนี้จึงผิงไว้ใต้ที่นอน
แล้วเสกแป้งน้ำมันจันทน์ทา

พิเคราะห์ดูปริดีเปรมเกษมศานต์
เอาเจ้าพรายมาประสานประสมพลัน
เป่าด้วยอักขรแล้วจึงปั้น
ชักยันต์ลงชื่อศรีมาลา
เอาหลังติดกันไว้ให้ห่างหน้า
แล้วผูกตราสังมันขนันไว้
ให้เณรจิวไปผิงป่าช้าใหญ่
เอาใบรักซ้อนใส่กับเลขยันต์
พอต้องสองรูปเข้าก็พลิกผัน
เอาสายสิญจน์เข้ากระสันไว้ตรงตรา
ไม่ข้ามวันก็จะร่อนลงมาหา
ประสมด้วยว่านยาน้ำมันพราย”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๒๑)

เถรवादสามารถทำเสน่ห์ให้พระไวยลุ่มหลงนางสร้อยฟ้า จนถึงกับทุบตีศรีมาลา เพราะเถรवादทำให้พระไวยเกลียดศรีมาลา นอกจากนั้นรูปร่างหน้าตาของพระไวยก็หมองคล้ำดำไหม้ มีกิริยาอาการเพ้อพกผิดปรกติ ขุนแผนจึงจับเสน่ห์โดยการเอากระจกที่พระไวยส่องหน้ามาทำพิธี ดังคำประพันธ์ว่า

“ขุนแผนผินรับจับกระจก
มาขีดเขียนเลขยันต์ในทันใด
โอมอ่านมนตร์ครบจบศิริษะ
ถ้าใครทำมนตร์ยาใจอาธรรม
ก็เกิดเป็นรูปนิมิตติดกระจก
ใบรักรัดกระสันกันสองเรา

พลางหีบขยกกระดานขนวนใหญ่
แล้วลบผงลงใส่กระจกปลัน
ขอเดชพระเวทวิเศษขยัน
จงปรากฏเห็นกันให้ทันตา
ออกต่อออกอิงแอบเข้าแนบหน้า
ขุนแผนฮาดังถันนั้นเป็นไร”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า ๑๖๓)

ด้วยอำนาจเวทมนต์ของขุนแผนจึงทำให้จับเสน่ห์ได้จากภาครูปการฝังรูปฝังรอยที่ปรากฏในกระຈก ขุนแผนจึงแก้เสน่ห์ด้วยการเสกน้ำประพรมรูปให้ละลายไป ก็เป็นอันว่าแก้เสน่ห์ได้ชั่วคราว

เรื่องของการทำเสน่ห์ แล้วทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนเป็นการทำผิดกฎหมายในสมัยโบราณ ซึ่งปรากฏข้อความในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จโบราณมีใจความว่า

“มาตราหนึ่ง ผู้ใดจะให้ผู้อื่นพิศวงงงงวยในคนและประกอบกฤตยาคุณปณยาแผดด้วยสิ่งใด ๆ ให้ท่านกินก็ได้ ใสให้ท่านด้วยประการใด ๆ ก็ดี แลปั้นรูป ฝังรูปด้วยวิทยาคุณประกอบใด ๆ ก็ดี พิจารณา เป็นสัจให้ทวน 60 ที เอาขึ้นมาอย่างประจានและกระเวน บก 3 วัน เรือ 3 วัน แล้วฆ่ามันเสีย”¹

การที่กฎหมายลงโทษผู้ทำเสน่ห์เพราะทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน เมื่อเป็นเช่นนี้ การทำเสน่ห์จึงต้องลักลอบกระทำ ไม่ให้ใครรู้เห็น อีกอย่างหนึ่งวิธีการทำเสน่ห์เท่าที่กล่าวไว้ในขุนช้างขุนแผนก็ดูยุ่งยากซับซ้อนกว่าจะทำได้สำเร็จ ด้วยเหตุนี้การทำเสน่ห์จึงไม่มีความจำเป็นในสังคมปัจจุบัน เสน่ห์สำหรับผู้หญิงยุคปัจจุบันก็คือเสน่ห์ถ้อยคำและเสน่ห์ปลายจวัก ซึ่งคงจะใช้ได้ทุกยุคทุกสมัยซึ่งเป็นวัฒนธรรมไทยที่ดีงาม สมควรช่วยกันอนุรักษ์ไว้ตลอดไป

ความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง

ในเสภาขุนช้างขุนแผนสะท้อนให้เห็นความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเครื่องรางของขลังมากมาย พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้นิยามคำว่า เครื่องรางของขลัง ไว้ดังนี้

เครื่องราง น. ของที่นับถือว่าป้องกันอันตรายยังไม่ออก ฟันไม่เข้า เช่น ตะกรุด ผ้ายันต์ เหล็กไหล ของขลัง น. ของที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อกันว่าอาจบันดาลให้สำเร็จได้ดังประสงค์

เครื่องรางของขุนแผน

ตอนขุนแผนแม่จะไปลักพาวันทองจากขุนช้าง มีเครื่องรางติดตัวไปด้วย เช่น เสื่อยันต์ แหวนพิรอด ผงพราย และดาบฟ้าฟื้น ดังคำประพันธ์ว่า

“ขุนแผนรับพรอภิวาท

กำเริบฤทธิ์ยินดีโดยมงคล

ขึ้นหอพระนารายณ์ระบับจิต

ลงหินฝ่นจันทน์น้ำมันทา

สอดศานับเพลาม่วงดวงวิหค

รอยจิบกลีบกระหวัดรัลละไม

เสื่อนอกดอกช่อผลทอง

แหวนถักพระพิรอดสอดฟัน

คำประสาทประสิทธิ์สถาผล

ประทักนิณสามหนแล้วลามา

เอาเทียนติครูปถวายทั้งซ้ายขวา

ใครเห็นกายให้หวนใจ

นุ่งยกแย่งทองห้องไส

เสื่อสั้นชั้นในล้วนเลขยันต์

ตระพองทับเจียรระบาศคาคมนั้น

สังวาลคั่นเครื่องสลัดกับผงพราย

¹ ขุนวิจิตรมาตรา, เส่าเรื่องขุนช้างขุนแผน, (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2504), หน้า 381.

² พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2525, หน้า 196

³ เส่มเลิม, หน้า 135.

จับประเจียดประจุประจงโพก
จับจับฟ้าพื้นแล้วยืนกราย

ได้มหาสิทธิโชคสำคัญหมาย
บายเลียงผีหลวงกาละทัย”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 367-368)

ของขลังที่ขุนแผนพยายามเสาะแสวงหาที่สำคัญมี 3 อย่าง คือ กุมารทอง ดาบฟ้าพื้นและ
ม้าสีหมอก

กุมารทอง เป็นลูกของขุนแผนกับบัวคลี ขุนแผนทราบข่าวบัวคลีคิดทำร้ายตนด้วยการวาง
ยาพิษในอาหาร จึงอุบายขอลูกในท้องจากบัวคลี บัวคลีก็บอกว่า “มาก่อนขอได้แคะแหะเอาซิเธอ ขุนแผนรับ
ว่าเอาให้เป็นสิทธิ์” คืนนั้นขุนแผนก็ผ่าท้องบัวคลี อุ้มเอาทารกซึ่งเป็นชายห่อผ้าสะพายนำไปทำพิธีที่วิหาร
ในวัด ด้วยการย่างให้แห้งเกราะ แล้วปลุกเสกลงคาถาอาคมปิดทองเก็บไว้บูชา บางทีเรียกว่า ลูกกรอก
ซึ่งพวกหมอมีเล่นไสยศาสตร์ถือว่าเด็กที่ตายในครรภ์นี้แรง ถ้าเอาไปเลี้ยงไว้แล้วจะให้ลูกมาก ขุนแผนทำ
กุมารทองที่วิหารวัดได้ ดังคำกลอนว่า

“ปิดประคูวิหารคั่นดาลใน
วางข่ามเปิดกลักแล้วชักชุด
เอาไม้ชัยพฤกษ์พระยา
ยันต้นารายณ์แผลงฤทธิ์ปิดศิระ
ยันต้นารายณ์ตีอกปกปิดกลาง
เอาไม้รักปักเสาชั้นสี่ทิศ
ลงเพดานยันดั่งสังวาลอมรินทร์
เอาไม้มะริดกันเกราะเถกกันภัย
ตั้งจิตสนิทไว้ที่ทาง
ร้อนทั้งตัวทั่วกันน้ำมันดำ
เกราะแกร่งแห่งได้ตั้งใจปอง

ลิมกลอนซ่อนใส่ไว้ครึ่งตรา
ตีเหล็กไฟจุดเทียนขึ้นแดงรำ
ปักเป็นขาพาดกันกุมารวาง
เอายันตราชะปะพื้นล่าง
ลงยันต้นางพระธรณีที่พื้นดิน
ยันดัดปิดปักกรวงสายสิญจน์
ก็พร้อมสิ้นในตำราถูกทำทาง
ก่อชุดจุดไฟใส่พื้นล่าง
ภาวนานั่งอย่างกุมารทอง
กลับหน้ากลับหลังไปทั้งสอง
พอรุ่งแจ้งแสงทองขึ้นทันใด”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 354)

พอปลุกเสกกุมารทองสำเร็จ พวกหมื่นหาญตามขุนแผนมา กุมารทองได้ช่วยเหลือขุนแผนไว้
ถ้าขุนแผนจะทำอะไรที่ผิดพลาด กุมารทองก็ช่วยตักเตือน เช่น ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างและจะฆ่าขุนช้าง
กุมารทองห้ามปรามไว้เพราะกลัวว่าจะถูกอาญาแผ่นดิน ช่วยห้ามพรายของขุนช้าง ช่วยระวังภัยให้ขุนแผน
และนางวันทองขณะที่อยู่ในป่า ถ้ามีใครยกไฟรพลงมาตามขุนแผน กุมารทองจะรีบมาบอกให้รู้ล่วงหน้าทุกครั้ง
ตลอดจนคอยช่วยเหลือขุนแผน ปลายยามเมื่อไปตีเชียงใหม่และระวังภัยให้พลายชุมพลลูกของขุนแผนด้วย
นับว่ากุมารทองให้คุณแก่ขุนแผนมาก ทำให้ขุนแผนเป็นผู้เก่งกล้าสามารถมากยิ่งขึ้น ขุนแผนจึงเป็นพระเอกที่
มีความเพียบพร้อมสมบูรณ์ ถึงแม้จะมีกำเนิดเป็นคนธรรมดาสามัญก็ตาม

ดาบฟ้าพิน

ขุนแผนมีดาบคู่ใจชื่อว่า ดาบฟ้าพิน ซึ่งทำจากเหล็กต่าง ๆ หลายชนิด ได้แก่เหล็กจากยอดพระเจดีย์มหาธาตุ เหล็กจากยอดปราสาททวารวดี (หมายถึงเหล็กที่เป็นนภศูลยอดปราสาทและยอดประตู) เหล็กขันทัน ผิพรายคายทั้งกลม (เหล็กตัวปลิงหรือเหล็กตะปูที่ดอกลงใส่ศพหญิงตายทั้งกลม) เหล็กตริงโลง (ตะปูตอกโลง) (เหล็ก) ตริงบันลม (เหล็กที่ตัดยอดจั่วเหมือนช่อฟ้า) (เหล็ก) สลักเพชร (เป็นเหล็กลิ่มหรือกลอนที่สลักให้หัวเป็นปุ่มเวลาขัดให้ดอดยาก เรียกว่าสลักเพชร) หอกสัมฤทธิ์ กริชทองแดง พระแสงหัก (สัมฤทธิ์หรือสำริด เป็นโลหะผสม ส่วนมากมีทองแดง สังกะสี ดีบุก ตะกั่วขาว) เหล็กปฏักสลักประตู ตะปูเหล็ก (ตะปูเหล็กคือตะปูหัวใหญ่) เหล็กเบญจพรรณกัลเม็ด (แร่เหล็กต่าง ๆ 5 ชนิด) เหล็กบ้าน (มีด, พร้า) เหล็กไหล เหล็กหล่อบ่อพระแสง เหล็กกำแพงน้ำพี ทั้งเหล็กแร่ (เหล็กเมืองกำแพงเพชร) ทองคำสัมฤทธิ์ นากอะแจ (อะแจ เป็นชื่อเมือง) เงินที่แท้ชาติเหล็กทองแดงดง (แร่ทองแดงที่ดงพระยาไฟ เช่น เมืองจันทกมีแร่ทองแดงมาก) เป็นต้น

แร่โลหะต่าง ๆ ที่ขุนแผนหามาตามตำรานำมาหลอมให้ละลายเข้ากัน ดังคำประพันธ์บรรยายการตีดาบฟ้าพินไว้อย่างละเอียด ดังนี้

“เอามาสุมนควมเข้าเป็นแท่ง
ไว้สามวันซัดเหล็กนั้นเล็กลง
ซัดเหล็กครบเสร็จถึงเจ็ดครั้ง
ก็ตัดไม้ปลูกศาลขึ้นเพียงคา

.....
ครันได้พิชัยฤกษ์ราชฤกษ์
ขุนแผนสูบเหล็กให้แดงดี

.....
ครันเสร็จสรรพจับแก้วแสงวะวับ
เสียงอ้ออิงเอิกเกริกได้ฤกษ์บัน
ฟ้าผ่าเปรี้ยงเปรี้ยงเสียงโด่งดัง
ได้นิมิตเปรี้ยงเสียงดั่งบิน

.....
เผาให้แดงดีแผ่แช่ยาผง
ยังคงแต่พองามตามตำรา
พอกระทั่งฤกษ์เข้าเสาร์สิบห้า
แล้วจัดหาสารพัดเครื่องบัดพลี

.....
พระอาทิตย์เที่ยงฤกษ์ราชสีห์
นายช่างตีรีครูบิให้เรียวยปลาย

.....
เกิดโกลาฟ้าพยับโหมมหน
ฟ้าคำรณฝนพยับอยู่ครันครัน
ขุนแผนฟังจิตฟูให้ชูขึ้น
ให้ชื่อว่าฟ้าพินอันเกรียงไกร”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 359-360)

จะเห็นได้ว่าเหล็กจากแหล่งต่าง ๆ ที่นำมาหลอมทำดาบฟ้าพินนั้นมีมากมาย สะท้อนให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ทางแร่ธาตุของเมืองไทยสมัยก่อน ซึ่งสามารถคัดเลือกมาทำดาบที่คุณภาพดีที่สุดในปัจจุบันได้เป็นอย่างดีและมีประสิทธิภาพ

ม้าสีหมอก

ขุนแผนเที่ยวตระเวนหาม้าที่มีลักษณะดีตามตำรา ไปพบม้าสีหมอก ซึ่งแม่ของสีหมอกไปสมจรกับม้าน้ำ ทำให้สีหมอกเป็นม้าพันธุ์ที่มีความเก่งกาจมาก ขุนแผนไปพบเข้าเห็นว่าลักษณะ “ถูกต้องตามตำราสิ้น ดังองค์อินทร์เทวราชประสาทให้” จึงขอซื้อจากหลวงทรงพลเป็นราคาห้าตำลึง แสดงให้เห็นว่าสมัยก่อนคนนิยมเลี้ยงม้ามาก จึงมีตำราดูลักษณะม้า ปัจจุบันการเลี้ยงม้ามีน้อยมาก ความสนใจเรื่องลักษณะม้าจึงสูญหายไปด้วย

ขุนแผนมีเครื่องรางของขลังที่สามารถใช้ประโยชน์คุ้มกันตนเอง ซึ่งเป็นส่วนเสริมให้ขุนแผนมีความเก่งกล้าสามารถไม่มีใครเทียบได้

เครื่องรางของขุนช้าง

สมัยก่อนนิยมเครื่องรางมาก ไม่เพียงแต่ขุนแผนเท่านั้นที่มีเครื่องรางของขลัง แม้แต่ขุนช้างก็มีเครื่องรางของขลังไว้ป้องกันตัว ตอนที่ขุนช้างออกตามนางวันทอง มีเครื่องรางป้องกันตัว ดังคำประพันธ์ว่า

“จัดแจงแต่งตัวนุ่งยก	เข็มขัดรัดอกแล้วโจงหาง
ผูกตัวเข้าเป็นพรวนล้วนเครื่องราง	พระปรอทขอดหว่างมวงคลวง
ลูกไข่ตันทองแดงกำแพงเพชร	ไข่เปิดเป็นหินขม้นผง
ตะกรุด ¹ โทนของท่านอาจารย์คง	แล้วอมองค์พระภควัมล้ำจิ้งจิง
ลงยันต์ราชะปะท่ายทอย	ยังหอมเหมยหมอยกหยอยเหมือนหอยสังข์
จับถือของง้าวกำแก้วแก้ว	ขึ้นนั่งคอช้างพลายกางพลัน

(ขุนช้างขุนแผน หน้า 414)

เครื่องรางของขุนช้างมี ปรอท ลูกไข่ตันทองแดง ไข่เปิดหิน ขม้นผง ตะกรุด ยันต์ พระภควัม (พระเครื่องรางชนิดหนึ่ง) เป็นต้น

เครื่องรางของแสนตรีเพชรกล้า

ดอนแสนตรีเพชรกล้าจะยกทัพมารบกับขุนแผนก็ใช้เครื่องรางของขลังเสกเสี่ยงทายว่าชนะหรือแพ้ ปรากฏว่าเกิดกลางร้ายแสดงว่าชะดาดาต ดังคำประพันธ์ว่า

“จะไปทัพจึงหาบรรดาว่าน	มาเสกอ่านอาคมถมนำ
เครื่องรางตะกรุดองค์ภควัม	บริกรรมเสกเป่าเข้าทันใด
แล้วตักน้ำดินท่ามาใส่ขัน	หยิบเครื่องอาวนว่านนั้นเอาลงใส่
เสกเดือดพล่านตั้งตั้งไฟ	เห็นประจักษ์วัคได้ใส่หัวปลัน”
แล้วอธิษฐานว่า	

“ถ้าจะเกิดอันตรายวายชีวิต	ในนิมิตน้ำแดงเป็นแสงฝาง
ถ้าไม่ชนะไม่แพ้แต่ปานกลาง	น้ำเป็นอย่างสีรงลงละลาย
ถ้าจะไปมีชัยแก่ข้าศึก	น้ำเลื่อมด้วยผลึกวิเชียรฉาย
ครั้งนั้นขาดชั้นษาชะดาตาย	นิมิตสายชลสีเป็นสีแดง

(ขุนช้างขุนแผน หน้า 693-694)

น้ำที่ใช้เสี่ยงทายกลายเป็นสีแดง แสนตรีเพชรกล้ามีอาการ “เป็นสุดทุกข์ลูกออกมาลัดผ้าประหนึ่งว่าไม่ดำรงทรงกายได้” แต่ด้วยความเป็นทหารจึงตั้งใจไม่เสียดายชีวิตแต่งตัวเตรียมไปรบ พร้อมกับมีเครื่องรางประจำตัว เช่น ตะกรุด ปรอท ประคำ² ดังคำประพันธ์ว่า

¹ตะกรุด คือแผ่นโลหะลงคาถาอาคม แล้วม้วนกลม ๆ ร้อยด้วยเอามาผูกเอว

²ประคำ คือลูกกลมสีตำร้อยด้วยเชือกเป็นวงซึกคะแนน มีอยู่ 108 ลูก

“คาดตะกรุดเครื่องรางปรอททาว
ประเจียดประจงจับตะแบงมาน
โพกผ้าขลิบพื้นขาวดาวกระจาย
จบจับประจำทองเข้าคล้องคอ
ถือง้าวท้าวอย่างสามขุมมา

ใส่แหวนเพชรเม็ดพราวเหมือนดาวราย
สอดสังวาลสะอั้งรัดจรรย์สหาย
เข็มขัดสายทองถักล้วนอักษรา
ผงดินสอเสกเสริมแล้วเจิมหน้า
แผ่นขึ้นหลังม้าส่งางาม”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 894)

เครื่องรางของเถรवाद

เถรवादมีความอาฆาตแค้นหลายขุมผลมาก จึงกลับมาแก้แค้น เตรียมเครื่องรางของขลังมา
มากมาย เช่น ตะกรุด ประคำ มงคล ปรอท ดังคำประพันธ์ว่า

“จึงหยิบเครื่องรณรงค์ขุมยุทธ
มงคลคุ่มเสนียดประเจียดแพร

สายตะกรุดประจำทองของเก่าแก่
ปรอทแร่เครื่องรางอย่างสำคัญ”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 1080)

จะเห็นได้ว่าเครื่องรางของขลังที่มีเหมือน ๆ กันคือ ตะกรุด “เครื่องรางนั้นมีอยู่มากมาย อะไรที่ทำ
ให้อยู่ยงคงกระพันก็เรียกว่าเครื่องรางได้ทั้งนั้น”¹

เครื่องรางที่มีในสมัยก่อนพอประมวลได้ดังนี้

1. ขมิ้นผง	5. ธง	9. พิสมร	13. ลูกไข่ตันทองแดง
2. เข็ม	6. ปรอท	10. เพชร	14. ว่าน'
3. ไข่เป็ดหิน	7. ประคำ	11. มงคล	15. เหล็กไหล
4. ตะกรุด	8. พระเครื่อง	12. ยันต์	16. อ้ายขิก

ชื่อเครื่องรางข้างต้นแทบจะไม่มีมีความสำคัญสำหรับคนรุ่นหลัง อาจจะเป็นเพราะเป็นของหายาก
คนจึงไม่สนใจก็เป็นได้ ปัจจุบันคนที่มีความรู้ทางเวทมนตร์คาถาหรือเครื่องรางของขลังหายากเต็มที่ ความเชื่อ
เรื่องนี้ก็จะค่อยจางหายไป

สรุป

ความเชื่อต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนสะท้อนมาจากชีวิตความเป็นอยู่ของ
ชาวบ้านในยุคหนึ่ง ซึ่งต้องพึ่งเวทมนตร์คาถาอาคมอยู่มาก ใครมีวิชาความรู้ทางไสยศาสตร์ ก็จะได้รับ
ความนิยมว่าเป็นคนเก่งและชายชาติตรีก็จำเป็นต้องรู้วิชาเหล่านี้ไว้ป้องกันตัวด้วย คำนิยามเช่นนี้หลงเหลืออยู่ใน
ปัจจุบันน้อยมาก และคงจะหมดความนิยมไปในที่สุด

สภาพความเป็นอยู่ของคนไทยในขุนช้างขุนแผน

นอกเหนือจากประเพณีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตและความเชื่อแล้ว ในเสภาขุนช้างขุนแผนยัง
กล่าวถึง วิธีการดำเนินชีวิตของคนในสังคม ซึ่งแสดงให้เห็นวัฒนธรรมต่าง ๆ ดังนี้

¹เจือ สตะเวทิน, ตำรับวรรณคดี, (กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, 2516), หน้า 296.

ลักษณะบ้านเรือน

การสร้างบ้านเรือนในสมัยก่อนต้องมีฤกษ์ยาม และมีการทำขวัญเสาดอนพलयแก้วปลูกเรือนหอ กวีบรรยายว่า “ดีสิบเอ็ดใกล้รุ่งฤกษ์สำคัญ ก็ทำขวัญเสาดเสร็จเจ็ดนาทีก่อน” บ้านเศรษฐีเช่นขุนช้างจะมีการตกแต่งบ้าน อย่างร่มรื่นสวยงาม ปลูกไม้ดอกไม้ประดับภายในบ้านกว้างขวางแบบบ้านสมัยโบราณ มีหอกกลาง หอนั่ง แต่ละห้องประดับประดาอย่างสวยงาม ดังคำประพันธ์ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างว่า

“โจนลงกลางชานร้านดอกไม้

รวรสกสรเมื่อก่อนคืน
กระถางแถวแก้วเกิดพิศุลแกม
สมอรัศมีตัดทรงสมละไม
ตะโกนาทึงกึ่งประกบยอด
บ้างผลิดอกออกช่อขึ้นชูชัน

เดินถือฟ้าพินขึ้นหอกกลาง
หอนั่งตั้งฉากพับไว้
กระจกใหญ่ใส่รูปฝรั่ง

เครื่องแก้วแพรพรายอยู่กำกอง
ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ
เส้นไหมแมนเขียนแนบเนียนดี

ของขุนช้างปลูกไว้อยู่คายน
ขึ้นขึ้นลมชายสบายใจ
ยี่สุนแซมมะสังัดดีดูไสว
ตะขบข่อยคัดไว้จึ่งหะกัน
แทงทวยทอดอินพรมนมสวรรค์
แสงพระจันทร์จับแจ่มกระจ่างตา

ของขุนช้างสร้างขึ้นไว้ใหม่ใหม่
ขุนทองกรทองใส่สะอาดตา
นัยน์ตาทั้งก้อนคมดูสมหน้า

ฉากสองชั้นม่านมู่ลี่มี
จำได้ไม่ผิดนัยน์ตาพี่
สิ้นฝีมือแล้วแต่นางเดียว
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 372-379)

การต้อนรับแขก

ภาษาไทยที่ว่า “ธรรมเนียมไทยแท้แต่โบราณ ไครมาถึงเรือนชานต้องต้อนรับ” การต้อนรับแขกนั้น นอกจากเชื้อเชิญให้เข้ามานั่งในบ้านแล้ว ยังมีหมากพลู หรือเขียนหมากไว้สำหรับรับแขก ก่อนถามถึงสารทุกข์สุกดิบกัน ดังคำกลอนที่ว่า

“ศรีประจันต์เห็นขุนช้างมา
แล้วปราศรัยไต่ถามฉันทนเพื่อนบ้าน
ธุระอะไรว่าไปอย่าเกรงกัน

ก็ต้อนรับเรียกหาเข้ามาพลัน
เสือกพานหมากเชิญกินหมากนั้น
แม่นั้นอยู่ติดดอกหรือหนา
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 124)

ปัจจุบันการต้อนรับแขกด้วยหมากพลูคงลดน้อยลง เพราะคนเลิกกินหมาก จึงต้อนรับด้วยน้ำร้อน น้ำเย็น หรือขนมมเนย แล้วแต่เวลาและโอกาส

การแต่งกาย

ตัวละครในขุนช้างขุนแผนตั้งแต่รุ่นเด็ก-หนุ่มสาว-คนแก่ ทั้งชายและหญิงแต่งกายไปในงานเทศกาลต่าง ๆ เช่น ตรุษ สงกรานต์ สารท วันแต่งงาน หรือเวลาไปทำบุญที่วัด กวีได้บรรยายการแต่งกายในลักษณะต่าง ๆ กัน ไว้อย่างละเอียด ทำให้เราทราบว่าวัฒนธรรมการแต่งกายของชาวบ้านในสมัยกรุงศรีอยุธยาแตกต่างจากปัจจุบันอย่างไร

ตัวอย่าง การแต่งกายของขุนช้างเมื่อจะไปวัดในประเพณีเทศน์มหาชาติ

“เจ้าขุนช้างอาบน้ำสำราญใจ
เอาขมิ้นถูตัวให้ทั่วตัว
ผิวหนังยังเขียวเหมือนผักตบ
เข้าห้องดินสอพองละลายทา
ควักเอามูหน่าขี้ขึ้นป้ายปาก
ยังโล่งเตียนเตียนกลางอย่างเปล่งกาย
นุ่งขกลายกระหนกเหมหงส์
เกี่ยวสำนัปกทองกรองดอกไม้
ครั้งนี้จะแต่งไปให้ยิ่งยวด
นิ้วก็อยใส่รังแตนแหวนงู

ข้าไทเข้ากัณฑ์รุมกันสี่
ขี้โคลไทรสีออกมา
นี่จวนจบบาพจนแล้วลิหว่า
ประทุ่กายาจนพุงลาย
ฉีกผมปกกบาลให้ล้านหาย
หัวกูดิบหายนำอายุใจ
เหมือนผ้าทรงใครใครหาไม่
ผ้าเช็ดเหงื่อโคลใส่ชมพู
จะไปอวดนางพิมให้อิมอยู่
นิ้วชี้เช็ดขุนั้นแหวนเพชร”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 57-58)

ข้อสังเกต คำว่า มูหน่า หมายถึง น้ำมันตานี หรือน้ำมันเหนียว เป็นเครื่องหอมสำหรับใส่ผม ปัจจุบันคำนี้ไม่มีใช้แล้ว เพราะมีน้ำมันชนิดอื่นเข้ามาแทน

การแต่งกายของนางพิมพิลาไลยเมื่อไปวัดในงานประเพณีเทศน์มหาชาติ

“ครานั้นนางพิมพิลาไลย
แล้วก็ถูกไปปล้นมิทันช้า
จึงเอาขมิ้นมารินทา
ทาแป้งแต่งไรใส่น้ำมัน
เอาขี้สีฟันเป็นมันขลิบ
นุ่งขกลายกระหนกพื้นแดง
ชั้นในห่มสไบชมพูนิ่ม
ริ้วทองกรองดอกพรรณราย
ใส่แหวนเพชรประดับทับทิมพลอย
อื่เด็กเอ๋ยหีบหมากเครื่องนากใน

ว่าจวนกัณฑ์เราไปเกิดแม่ชา
อาบน้ำผลัดผ้าด้วยฉับพลัน
ดูบทั่วกายาขมิ้นมัน
ผัดหน้าเจ็ดฉันทังนวลแดง
กระจกส่องเงาวัับดูจับแสง
ก้านแย่งทองระยับจับตาพราย
สีทับทิมนอกดูเจิดฉาย
ชายเห็นเป็นที่เจริญใจ
สอดค้อยแหวนงูดุกลิ่นไหว
ขันถมยาเอาไปอย่าได้ช้า”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 59)

หญิงสาวสมัยก่อนนิยมพันค้ำเป็นมัน จึงต้องใช้ขี้¹ (ยาสีฟันโบราณ ใช้สีเพื่อให้ฟันค้ำ) สีฟัน นอกจากนี้ ยังกินหมากเพื่อให้ฟันค้ำ การแต่งกายใช้ชุดไทย ห่มสไบและผ้าห่มทับชั้นนอกอีกชั้นหนึ่ง มีเครื่องเพชรนิลจินดาประดับมากมาย เวลาไปไหนก็มีเด็กถือหีบหมากตามหลังไปด้วยทั้งผู้หญิงและผู้ชาย เวลาอาบน้ำแล้วจะใช้ขมิ้นทาตัว ความนิยมเรื่องใช้ขมิ้นทาตัวไม่มีแล้วในปัจจุบัน

¹คำว่าขี้ ปัจจุบันไม่มีใช้แล้ว

การเล่นของเด็ก

สมัยก่อนเด็กจะเล่นของเล่นตามมีตามเกิดที่หาได้ขณะนั้น “เด็กไทยส่วนมากเคยเล่นและรู้จักดีแม่ในปัจจุบัน เช่น เด็กหญิงชอบเล่นเก็บดอกไม้ เล่นชายของ เล่นหม้อข้าวหม้อแกงเล็ก ๆ เล่นจัดบ้าน นอกจากนั้น ก็มีการสมมุติตนเองให้มีบทบาทต่าง ๆ”¹ จะหาดูได้จากเด็กในชนบท แต่เด็กในเมืองจะเล่นของเล่นที่พ่อแม่หาซื้อมาให้ ทั้งนี้เพราะไม่มีที่สำหรับให้เด็กเล่น เพราะสภาพสังคมในเมืองแออัด กวักกล่าวถึงการเล่นของ นางพิม ขุนช้าง และขุนแผน เมื่อยังเป็นเด็กว่า

“แล้วนางเล่นหุงข้าวต้มแกง
นางเล่นทำบุญให้ทาน
ขุนช้างนั้นเป็นสมการมอญ
หลายแคว้นนั้นเป็นสมการไทย

กวาดทรายจัดแจงเป็นรั้วบ้าน
ไปนิมนต์สมการมาเร็วไว
ไม่พักโกนหัวกลั่นสวดมนต์ใหญ่
จัดแจงแต่งให้ยกของมา”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 11)

เด็กสมัยก่อนจะชวนขายหาของเล่นเอง เท่าที่จะหาได้ เด็กต้องใช้ความพยายามมากกว่าเด็กปัจจุบัน และมีความคิดสร้างสรรค์ว่าจะใช้อะไรเล่นจึงจะดี การที่เด็กคิดเล่นเป็นอะไรนั้นขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมรอบตัวเด็กด้วย

การทำบุญ

คนสมัยก่อนมีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาพุทธศาสนามาก งานต่าง ๆ ทำกันที่วัด วัดจึงเป็นศูนย์กลางของการนัดพบปะพูดคุยจากกันของหนุ่มสาวไปโดยปริยาย ในเวลาว่างมีงานบุญ เช่น เทศน์มหาชาติ หรือเทศกาลตรุษสงกรานต์ หนุ่มสาวจึงจะมีโอกาสได้พบกัน ชาวบ้านจะเตรียมอาหารหวานคาวไปทำบุญที่วัด ดังคำประพันธ์ที่ว่า

“ที่นี่จะกล่าวเรื่องเมืองสุพรรณ
จะทำบุญให้ทานการศรัทธา

ยามสงกรานต์คนนั้นก็พร้อมหน้า
ต่างมาที่วัดป่าเลไลยก์

ทำน้ำยาแกงขมต้มแกง
บ้างทำห่อหมกปิดปิดไว้
บ้างก็ทำวันชาสาธุ
หน้าเตียงเรียงเลือดข้าวเม่ากวน
มะพร้าวกลางเสาตูกหวายหว่า
ทุกหมู่บ้านอลหม่านกันทั่วไป

ผ้าปักจักฟางพะเนงไก่อ
ต้มไข่ผัดปลาแห้งทั้งแกงขวน
ข้าวเหนียวหน้าหมูไว้ถั่วถั่ว
ของสวนส้มสุกทั้งลูกไม้
ส้มโอส้มซ่าทั้งกล้วยไข่
จนตึกคืนหลับไหลไปฉับพลัน”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 51-52)

¹ ศักดา บันเหนงเพชร, เสริมเติม, หน้า 223.

อาหารไทย ๆ เช่น ขนมจีน น้ำยา แกงขม พะแนงไก่ ต้มจืดผัก ห่อหมก ผัดปลาแห้ง แกงบวน รุ้น สากุ ข้าวเหนียวหน้าหมู หน้าเตี๋ยง ขนมนางเล็ด (เรียงเล็ด) ข้าวเม่ากวน ฯลฯ อาหารบางอย่างเช่น หน้าเตี๋ยง แทบจะไม่ได้ยื่นชื่อในปัจจุบัน อาหารเหล่านี้นิยมทำไปถวายพระในเวลาว่างงานบุญ เช่นเดียวกับอาหารที่ชาวชนบทบางท้องถิ่นทำอยู่ในปัจจุบัน ในงานบุญ ต่าง ๆ ได้แก่ แกงเนื้อ แกงไก่ ขนมจีนน้ำยา ต้มจืด ทองหยิบ ทองหยอด ฝอยทอง เม็ดขนุน และ ข้าวเหนียวหน้าสังขยา เป็นต้น ซึ่งวิวัฒนาการไปตามยุคสมัยและแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่นอีกด้วย

การศึกษา

สังคมไทยสมัยโบราณ การศึกษายังไม่แพร่หลาย เด็กผู้ชายเท่านั้นจึงจะมีโอกาสได้เรียนหนังสือ สถานที่เรียนคือ วัด ครูผู้สอนคือ พระภิกษุ วิชาที่เรียนก็มีทั้งหนังสือไทย ขอม บาลี วิชาเกี่ยวกับการป้องกันตัว การใช้อาวุธต่าง ๆ และตำราพิชัยสงคราม ตลอดจนความรู้ทางเวทมนตร์คาถาอาคมต่าง ๆ ดังที่ พลายแก้ว พลายงาม และพลายชุมพลได้รำเรียน ส่วนเด็กผู้หญิงจะเรียนวิชาแม่บ้าน การเรือน การฝีมือ การแกะสลัก และการเย็บปักถักร้อย ดังที่ กวีได้บรรยายฝีมือปักม่านของนางลาวทองว่า

“ปักเขาสุทศันส์ศักดิ์กษัตริย์
ถัดมาห้าแถวแนวสมุทร
เป็นระลอกกระดอกลอทร
ปักเป็นบัวบานตระการดา
ปักเป็นสัตว์จับบาทคาดคิน

วินันตการวิกคันทร
คงคาไสสุดแลสลอน
ฝูงกินนรวิฑยามาอาบกิน
ภุมราบินร่อนกระพือผิน
กินนรินร่อนร่ายอยู่เรียงราย
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 226)

นางลาวทองปักม่านเป็นรูป ภูเขา แม่น้ำ ดอกบัว แมลงผึ้ง กินนร กินรี และสัตว์ต่าง ๆ สวยงามถึงแม้นางลาวทองจะไม่ใช่อุปมาแต่ก็มีความรู้วิชาเย็บปักถักร้อยเช่นเดียวกัน

นางวันทองได้แสดงฝีมือปักม่านอย่างประณีต รวกับจะสอดแทรกอารมณ์และความรู้สึกลงไปด้วย จึงดูราวกับว่ามีชีวิตจิตใจ ดังที่ขุนแผนชมว่า

“ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ
เส้นไหมแน่นเขินแนบเนียนดี
เจ้าปักเป็นป่าพนาเวศ
รุกขชาติคาดใบระบัดเรียว
ปักเป็นมยุราลงร่ำร่อน
แผ่หางกางปักเป็นพุ่มพวง

เจ้าปักเป็นพระลอคิลกโลก
แสนคะนึ่งถึงองค์องค์นุช

ถึงม่านชั้นสามดูงามพร้อม
ย็นพิศม่านน้องต้องคิดใจ

จำได้ไม่ผิดนัยนิตาพี
สิ้นฝีมือแล้วแด่นางเดียว
ขอบเขตเขาคลุ่มขุ่มเขียว
พริ้งเพียวดอกคดกระดะควง
ฟ้ายพ้อนอยู่บนยอดภูเขาหลวง
ชะนีหน่วงเหนี่ยวไม้ขม้อยดา

ถึงกาหลงทรงโศกกำสรดสุด
พระทรงเสียดสายสมุทรมาเป็นลาภ

ฝีมือพิมพ์เจ้าทำพีจำได้
ฉลาดนักปักไว้เป็นควาวิ”
(ขุนช้างขุนแผน หน้า 379-380)

การเดินทางบกนอกจากเดินเท้าก็อาจขี่ช้าง ม้า ไป หรือใช้ วัว ควายเทียมเกวียนเพื่อบรรทุกสัมภาระต่าง ๆ เช่น ตอนที่นางทองประศรีซื้อไม้จากกาญจนบุรี เพื่อไปปลูกเรือนหอที่สุพรรณบุรี เป็นต้น

ปัจจุบันการคมนาคมสะดวกทั้งทางน้ำ ทางบก และทางอากาศ การติดต่อกันสะดวกรวดเร็ว และมีเครื่องอำนวยความสะดวกมากมาย ทั้งจดหมาย วิทยุ โทรเลข โทรศัพท์ ฯลฯ สังคมปัจจุบันจึงเจริญรุดหน้าไปไกลมาก ถึงแม้สมัยก่อนการคมนาคมยังไม่เจริญ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านใกล้ชิดกัน ซึ่งไม่ใช่ญาติพี่น้องสืบลายโลหิตเดียวกัน ไม่ใช่ญาติก็เหมือนญาติ สภาพเช่นนี้หาได้ยากในสังคมปัจจุบัน โดยเฉพาะในเมืองหลวง เพราะต่างคนต่างมีความสะดวกสบายจึงไม่จำเป็นต้องพึ่งพาเพื่อนบ้านเหมือนสมัยก่อน ด้วยเหตุนี้วัฒนธรรมไทยจึงเจริญแต่ทางวัตถุ ส่วนจิตใจเสื่อมถอยลงทุกวัน

สรุป

จากหนังสือขุนช้างขุนแผนเพียงเล่มเดียว เราก็ได้ซาบซึ้งถึงความเป็นไทยได้เต็มที่ เพราะวรรณคดีเล่มนี้เป็นเสมือนคำรับใหญ่ในวิชาสังคมศาสตร์ คนไทยจะอยู่จะกินอย่างไร มีขนบประเพณีอะไรบ้าง ตั้งแต่เกิดจนตาย มีอยู่ครบถ้วนทุกประการ และเป็นคนไทยธรรมดา ๆ ระดับชาวบ้าน ระดับอิม่า อิมิ ไอ้พรมอย่างสูงแต่เศรษฐกิจบ้านนอกอย่างขุนช้าง¹ วัฒนธรรมไทยในระดับชาวบ้านเช่นนั้น ในปัจจุบันนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว เพราะคนไทยได้นำเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาผสมกับวัฒนธรรมไทย เปลี่ยนแปลงไปให้เหมาะกับยุคสมัย โดยเลือกรับแต่สิ่งที่ดีเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมเดิม ปัจจุบันวัฒนธรรมทางวัตถุเจริญมาก เราใช้เทคโนโลยีใหม่ ๆ รถยนต์ เครื่องบิน รถไฟ วิทยุ โทรเลข โทรศัพท์ โทรทัศน์ วิทยุ โทรทัศน์ วิทยุ โทรทัศน์ คอมพิวเตอร์ ฯลฯ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางจิตใจตามมา คนในสังคมต่างขนขวายแสวงหาสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ จนลืมคำว่า ความมีน้ำใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และความมีเมตตาต่อกัน ด้วยเหตุนี้วัฒนธรรมทางจิตใจของคนไทยจึงลดน้อยลงตามลำดับ

¹ สัจจากรณ ลิงหลิน, "ความเป็นไทยในวรรณคดีไทย", ใน ปากไก่ฉบับวรรณกรรมวิพากษ์, (กรุงเทพ : สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย, 2518), หน้า 137.

บทที่ 5

วัฒนธรรมบางลักษณะในพิธีทำขวัญ

ความหมายของคำว่า “ขวัญ”

ความเชื่อเรื่องขวัญมีสืบมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ เป็นความเชื่อร่วมกันของคนทุกชาติทุกภาษา ซึ่งจะแตกต่างกันบ้างก็เพียงแต่ชื่อที่เรียกและลัทธิพิธีที่ทำเท่านั้น มนุษย์มีความเชื่ออย่างหนึ่งว่า คนที่เกิดมาทั้งเด็กและผู้ใหญ่ไม่ว่าจะเป็นชายหรือหญิงย่อมมีสิ่งหนึ่งสิงอยู่ในร่างกาย สิ่งนี้ถ้าหนีออกจากร่างกายไปไม่กลับมา ร่างกายนั้นก็ตายนั้ไม่มีชีวิตอยู่ได้ต่อไปสิ่งนี้เราเรียกว่า ขวัญ

ขวัญเป็นคำเดิมในภาษาไทย หมายความว่าสิ่งที่เข้าใจกันในปัจจุบันว่า วิญญาณ หรือ soul ในภาษาอังกฤษ มักใช้พูดเข้าคู่กับคำมิ่ง ว่า มิ่งขวัญ มิ่งในความหมายเดิมว่า ชีวิต เมื่อใช้คำวิญญาณและชีวิตแทนขวัญและมิ่งเสียแล้ว คำขวัญและมิ่งมีความหมายมั่ว ๆ และเลือนไป¹

ประจักษ์ ประภาพิตยากร อ้างอิงคำกล่าวของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับเรื่องขวัญตอนหนึ่งว่า

สิ่งที่เรียกว่า “ขวัญ” นั้น พิเคราะห์ดูเป็นอุปสรรคมีประจำตัวเป็นเพื่อนมนุษย์ทุกคน แม้สัตว์เดรัจฉานก็มีขวัญเหมือนกับช้างม้าที่ขี่ตื่นเรียกว่า “ขวัญอ่อน” แต่เรารู้กิริยาอาการแต่ขวัญของมนุษย์ว่า ถ้าอยู่ประจำกับตัวเจ้าของก็เป็นปกติ ถ้าขวัญทิ้งไปเสียจากตัว เจ้าของก็มักมีอันเป็นวิปริตไปต่าง ๆ ถ้าขวัญกลับมาอยู่กับตัวดั้งเดิม จึงกลับเป็นปกติดังเก่า²

จากคำกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ขวัญเป็นสิ่งที่มียู่ “คนแต่ก่อนเชื่อว่าบรรดาสิ่งที่มีวิญญาณ และไม่มีวิญญาณย่อมมีขวัญ มิใช่แต่มนุษย์เท่านั้น ส่วนสิ่งของ เช่น เสาเรือน และข้าวกล้า ถึงไม่มีวิญญาณก็มีเทพารักษ์ เจ้าป่า เจ้าทุ่ง เจ้าท่าบำรุงรักษา”³ แต่เราไม่สามารถมองเห็นได้ว่าขวัญมีรูปร่างอย่างไร

คำว่า ขวัญ ในชนชาติเพื่อนบ้านของเรา เขามีความเชื่อว่ารูปร่างเป็นสัตว์ปีก เช่น ขวัญของลาว มีรูปร่างเป็นจิ้งหรีด ขวัญของมลายูมีรูปร่างเป็นนกตัวเล็ก ๆ ในทางตะวันตกเชื่อว่า วิญญาณของผู้ตายไปแล้วจะไปเป็นผีเสื้อหรือตัวแมลงปีกแข็ง ดูจะเป็นความเชื่อที่ไม่แปลกไปจากเรื่องขวัญ เช่นเดียวกับดวงใจของพระยายักษ์ไมยราพณ์ ในเรื่องรามเกียรติ์ที่ถอดเก็บซ่อนไว้ก็เป็นตัวแมลงงู

ชาวลานนาถือว่า คน สัตว์ หรือแม้แต่ข้าวของต่าง ๆ ย่อมจะมีสภาวะที่มีอำนาจลึกลับอย่างหนึ่งแฝงอยู่กับตัวเรียกว่า “ขวัญ” ขวัญนี้มีธรรมชาติเบา เป็นนามธรรม แสดงออกในลักษณะแก่ล้าล้าอาจหาญ เข้มแข็ง ล่องลอยสิงอยู่ที่ร่างกายมนุษย์และสัตว์ มนุษย์มีขวัญประจำตัว 32 ขวัญ เรียกว่ามีจำนวนครบตามอาการ 32 ของชีวิตนั่นเอง⁴

¹ราชบัณฑิตยสถาน สารานุกรมไทยเล่ม 3, (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2502), หน้า 1874.

²ประจักษ์ ประภาพิตยากร, เล่มเดิม, หน้า 37-38.

³เกษม บุญศรี, เล่มเดิม, หน้า 127.

⁴สิทธิ์ บุตรอินทร์, โลกทัศน์ชาวไทยลานนา, (กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2523), หน้า 59.

ความเชื่อเรื่องขวัญมีอยู่ในหมู่คนไทยทุกท้องถิ่น จึงมีพิธีต่าง ๆ เกี่ยวกับขวัญหลายอย่าง เนื่องจากขวัญเป็นสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง ลิงอยู่ในมนุษย์ มีความเชื่อกันมาแต่โบราณว่า ขวัญจะให้คุณให้โทษแก่เจ้าของได้ ถ้าทราบโคขวัญยังอยู่กับตนเองก็จะทำให้มีความสุขความสบาย ไม่เจ็บไข้ได้ป่วย ถ้ามีเหตุให้ขวัญตกใจหรือหนีไป จะเป็นเหตุให้ถึงแก่ความตายได้

คำที่เกี่ยวข้องกับขวัญ

ความเชื่อที่ว่าขวัญมีอยู่จริงในตัวของคนและสัตว์ (บางประเภท) จึงมีคำที่เกี่ยวข้องกับขวัญ ดังนี้

ขวัญแขวน	หมายถึง	ขวัญไปค้างอยู่ที่อื่น	หมายความว่า	ตกใจ
ขวัญใจ	หมายถึง	ยอดกำลังใจ		
ขวัญดี	หมายถึง	กำลังใจดี		
ขวัญตา	หมายถึง	มีขวัญดวงตา, สิ่ง que เห็นเป็นที่เจริญตา		
ขวัญป่า	หมายถึง	ขวัญไหลไปจากตัว		
ขวัญบิน, ขวัญหนี, ขวัญหนีดีฝ่อ, ขวัญหาย	หมายถึง	ตกใจ, ใจหาย		
ขวัญเมือง	1 น.	หมายถึง	ยอดกำลังใจของเมือง	
ขวัญอ่อน	1 น.	หมายถึง	เรียกผู้ตกใจง่าย คือเด็กหรือหญิงซึ่งมักจะขวัญหายบ่อย ๆ ว่า	

ขวัญอ่อน

ขู่ขวัญ, ทำลายขวัญ คือ ทำให้หวาดเกรงกลัว

มุ่งร้ายหมายขวัญ หมายถึง มุ่งทำให้ได้รับความเดือดร้อน

ของขวัญ หมายถึง สิ่ง que นำไปให้แก่เจ้าของขวัญ เมื่อเสร็จพิธีขวัญแล้ว เช่น เอาของขวัญ

มีเงิน เป็นต้น ไปให้เขาในพิธีแต่งงานซึ่งมีทำขวัญ ปัจจุบัน ของขวัญ คือสิ่งที่ให้กันด้วยน้ำใจไมตรี

นอกจากนี้ยังมีคำที่เกี่ยวข้องทางพิธีกรรม เช่น

หมอขวัญ หมายถึง ผู้พิธีทำขวัญ

เรียกขวัญ หมายถึง การทำพิธีเชิญขวัญมาอยู่กับตัว

ผูกขวัญ หมายถึง เอาเส้นด้ายผูกข้อมือเด็ก แล้วกล่าวเรียกขวัญว่า “ขวัญเอ๋ยมาอยู่กับ

เนื้อกับตัว” แล้วกล่าวให้พรต่อไปตามควร

รับขวัญ หมายถึง เรียกขวัญ หรือเชิญขวัญ

บำรุงขวัญ หมายถึง ทำพิธี เช่น รดน้ำมนตร์ให้ เสกเป่าให้ หรือกล่าวปลุกใจต่าง ๆ เพื่อให้

ขวัญดี มีใจกล้าหาญ

ข้าวขวัญ หมายถึง ข้าวบายศรี

ไช้ขวัญ หมายถึง ไช้ปอกที่วางไว้บนข้าวบายศรี

ขวัญข้าว หมายถึง มีขวัญของข้าวซึ่งเจ้าของทำพิธีเชื้อเชิญ เรียกว่า ทำขวัญข้าว

ประเพณีทำขวัญ

ประเพณีเกี่ยวกับขวัญนี้เป็นวัฒนธรรมไทยที่มีอยู่ทุกท้องถิ่น พิธีทำขวัญ สู่ขวัญ ผูกขวัญและสมโภชเวียนเทียนมักเข้าไปแทรกอยู่ในประเพณีต่าง ๆ เช่น บวชนาค แต่งงาน โคนจุก นอกจากนี้มีการทำขวัญสัตว์และสิ่งของก็เพื่อให้เป็นมงคลแก่ผู้เป็นเจ้าของสัตว์หรือสิ่งของนั้น

สาเหตุที่มีการทำขวัญ เนื่องจาก ความเชื่อที่ว่า มีขวัญอยู่ในตัวของแต่ละคน ถ้าขวัญหนีออกจากตัวเจ้าของ อาจจะเป็นด้วยตกใจอย่างหนึ่ง หรือเจ้าของตกกระกำลำบาก ขวัญหนีไม่ได้ก็หายไป และขวัญอาจจะไปเที่ยวเล่นเพราะอยากสนุกก็มี แล้วจึงกลับคืนมาเข้าตัวเจ้าของตามเดิม ดังนั้นจึงมีการทำขวัญ เพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่ผู้เป็นเจ้าของขวัญ ซึ่งทำสืบ ๆ กันมานาน เช่น การทำขวัญ 3 วัน ทำขวัญเดือน เมื่อตัดจุก เมื่อบวชเณร เมื่อบวชนาค เมื่อแต่งงาน และเมื่อหายจากป่วยเป็นไข้อาการหนักหรือรอดพ้นอันตรายมา เป็นต้น

ทำขวัญ 3 วัน

เด็กทารกที่เกิดใหม่ มีคำพูดว่า “สามวันลูกผี สี่วันลูกคน” พอเข้าเขตวันที่สี่ถือว่าเด็กพ้นอันตรายแล้ว ก็จะทำพิธีทำขวัญ 3 วัน เป็นการทำกันภายในครอบครัว

สิ่งของที่ใช้ในการทำขวัญ ได้แก่ บายศรีปากชาม เครื่องเช่นสำหรับสังเวชพระภูมิเจ้าที่ (มีปลาช่อนต้มยำ 1 ตัว มะพร้าวอ่อน 1 ผล กล้วยน้ำว่า 1 หวี ขนมต้มแดงต้มขาว ลูกกล้วยรูปเทียน) โถกระแจะแบ่งสำหรับเจิมหน้า ข้าวสารบรรจลงในขันสำหรับปักแวนเวียนเทียน 3 เล่ม บานแห่งจัดขันน้ำใส่น้ำอุ่นกับช้อนเล็ก ๆ สำหรับให้เด็กกินด้วย

การทำพิธี เริ่มด้วยผู้ใหญ่ในวงศ์ตระกูลจตุรูปเทียนบูชาพระ แล้วสวดสักเกศ ประชุมเทวดา เพื่อขอความสวัสดิ จากนั้นจึงยกชามบายศรีมาตั้งทางหัวเด็ก (มีผู้อุ้มอยู่ในเบาะตรงหน้าผู้ทำขวัญ) แล้วหยิบค้ายสายสิญจน์มาเสกและผูกข้อมือเด็กทั้งสองข้างเรียกว่า ผูกขวัญ แล้วเจิมแบ่งที่หน้าผากเพื่อเป็นมงคล แล้วตักน้ำอุ่นในขันให้เด็กกิน 3 ครั้ง เครื่องเช่นจะนำไปเช่นผี โดยเทรวมใส่ใบตองวางไว้ในที่เห็นควร แล้วนำเครื่องบายศรีทั้งหมดห่อผ้าวางไว้ใต้เบาะเด็ก 3 วัน แล้วจึงนำไปลอยน้ำในวันที่สาม

การทำขวัญแก่เด็กทารกในสมัยก่อนมีหลายอย่าง เช่น การรับขวัญเมื่อเด็กนอนสะดุ้งผวาหรือตกใจ ร้องไห้ผิดปกติ พ่อแม่มักจะรับขวัญว่า “ขวัญเอ๋ยอยู่กับเนื้อกับตัว” เพราะเข้าใจว่าขณะนั้นขวัญหนีไปหรือขวัญหายไป ขวัญของเด็กทารกมีลักษณะดินเดินตกใจเหมือนทารก ถ้ามีเหตุการณ์น่ากลัวสักหน่อยขวัญอาจหลบหนีกระเจิดกระเจิงไปอยู่ตามป่า ตามดง จนหายตกใจจึงจะกลับมาสู่ร่างเดิม

เมื่อเด็กโตขึ้น ขวัญของเด็กจะรู้จักหนักแน่นมีสติปัญญาขึ้นตามตัวเจ้าของ ถ้าเด็กไปหกล้มที่ไหนก็ตามกลับมาถึงบ้านมีอาการตัวร้อนรุ่มเป็นไข้ ผู้ใหญ่ก็จะทำพิธีตักขวัญให้ โดยใช้ขันข้าวและทัพพีไปตรงที่เด็กหกล้มเอาทัพพีตักลม ๆ ไส่ลงในขัน (เพราะเข้าใจว่าขวัญออกจากตัวเด็กเมื่อหกล้มตรงนั้น) ใช้ผ้าปิดปากขันและกลับมาที่เด็ก เปิดผ้าคลุมขันแล้ววนรอบตัวเด็ก ขวัญก็จะกลับเข้าร่างเด็กตามเดิม

เมื่อเด็กหายเจ็บป่วยแล้วก็เอาค้ายดิบผูกข้อมือชายขวา ก่อนผูกเอาปลายค้ายปิดไปมาที่ข้อมือเสียก่อน แล้วจึงผูกให้แน่นเป็นเงื่อนตาย เพื่อไม่ให้ขวัญหนีไปไหนอีก เรียกว่า ผูกขวัญ เป็นต้น

ทำขวัญเดือน

เมื่อเด็กอายุครบ 1 เดือน 1 วัน แสดงว่าเด็กพ้นอันตรายจากโรคภัยไข้เจ็บ ก็จะจัดพิธีทำขวัญเป็นงานออกหน้าออกตาในหมู่วงศ์สาครณาญาติ พร้อม ๆ กับจัดการโกนผมไฟ บางแห่งก็ตั้งชื่อเด็กในตอนนี้ด้วย

สิ่งของที่ใช่ ได้แก่ กรรไกร มีดโกน ปลายศร 3 ชั้น 5 ชั้น 7 ชั้น (ตามฐานะของครอบครัวเด็ก) ขันพานรองมีกระต๊อบบัววางบนพาน และอ่างอาบน้ำเด็ก

เริ่มพิธีตอนเย็นนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพุทธมนต์ รุ่งเช้าก็เลี้ยงพระเช้า ได้ฤกษ์โหรีตีฆ้อง ผู้เป็นประธานในพิธีแต่น้ำมนต์ในสังข์ลงบนหัวเด็ก แล้วหยิบมีดแตะผมเด็กพอเป็นพิธี พระสงฆ์สวดชยันโตให้พร พราหมณ์เป่าสังข์ตีบัณเฑาะว์ พิณพาทย์มโหรีประโคม แล้วโกนผมเด็กโดยให้เหลือไว้ห้อยมหนึ่งกลางขม่อม เพื่อไว้จุก จากนั้นก็อาบน้ำเด็กแต่งตัวอุม์มาวางบนเบาะตรงหน้าบายศรี พราหมณ์จะทำขวัญเวียนเทียนเพื่อเป็นสิริมงคลแก่เด็ก

ทำขวัญจุก

เมื่อเด็กหญิงอายุ 11 ปี เด็กชายอายุ 13 ปี จะมีพิธีโกนจุก (เด็กสมัยก่อนไว้จุกตรงกลางขม่อม ซึ่งเป็นที่รวมของขวัญ เราเรียกว่า จอมขวัญ) มีการกำหนดวันฤกษ์ยามตามคติจัดตกแต่งสถานที่ทำพิธี มีหมอน้ำมนต์และหาผิวมะกรูด ผักส้มป่อย ใบเงิน ใบทอง หญ้าแพรกใส่ในหมอน้ำมนต์ มีดโกน กรรไกร ใส่พานเตรียมไว้ ตอนเย็นนิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระพุทธรมนต์ ตอนเช้านิมนต์พระสงฆ์มาฉันเช้า แล้วเริ่มทำพิธีโกนจุก พี่แม่จะนำเด็กมานั่งข้างหน้าพระ ทำจุกเป็น 3 แหยม เอาใบเงิน ใบทอง หญ้าแพรกแซม ทั้ง 3 แหยม พอได้เวลาพระสงฆ์สวดชยันโตพอถึงบทว่า สีเส ปฐวีโปชเร ก็ขริบจุกทันที แล้วให้ผู้ใหญ่ที่นับถือและพ่อแม่ขริบจุก ตอนนี้อย่างที่มียิงปืนอย่างน้อย 3 นัด เสร็จแล้วมอบให้คนโกนไปจนเสร็จ แล้วนำผมที่โกนแล้วใส่กระต๊อบบายศรีไปลอยน้ำ และอธิษฐานขอให้ความเจริญ ความสุขสวัสดิ์จงมีแก่เด็ก

เมื่อโกนจุกแล้ว เจ้าภาพที่มีฐานะดีมักมีพิธีทำขวัญจุกในตอนบ่าย มีการตระเตรียมบายศรี มะพร้าวอ่อน 1 ผล กล้วยน้ำว่า 1 หวี ขนมต้มขาว ขนมต้มแดง ขันข้าวสาร 1 ขันสำหรับปักแวนเทียน

จ. เปรียญ กล่าวถึงธรรมเนียมเก่า พรรณนาพิธีจัดของไว้ดังนี้

กิดการจะทำขวัญกุมารี่ จึงให้ยกบายศรีออกมาตั้ง บนบัลลังก์จ่าร์ตรงจอกจานรองของควาวหวาน ครอบเครื่องตระการล้วนเอมโอย พร้อมสรรพโภชนักรักษาหาร ตามโบราณประเพณี ขอบบายศรีชั้นทองใส่ บักพุ่มดอกไม้มะลิลาชอดคองสามชอด ไไม้กระหนาบเข้าสามอัน ผ้าพื้นสุวรรณพันหุ่มนอก ล้วนสลักดอกและลายสี เลือกมาลิส่ชั้นทอง พานหิริญรองเลิศลายสลักแวนทองปักไว้ทั้งสาม เทียนกลมงามปิดทุกแวน ใบพุททะเนนนับใส่พาน มะพร้าวอ่อนผ่านเป็นฝาปิด ช้อนเงินเลิศแล้วจิตรจ่าร์สราย จันท์กระแจะกลั่นกระจ่าย ฟุ้งตบ ใส่ในผอบปรักสุวรรณ โถน้ำมันหอมจรุงรสมคทุกสิ่งสรรพ จึงจะอัญเชิญขวัญกุมารี่

พอได้ฤกษ์ยามยามตี ก็จะทำขวัญโดยให้เด็กนั่งต่อหน้าบายศรี ญาติผู้ใหญ่นั่งล้อมวงกัน หมอทำขวัญ จุกรูปเทียนเครื่องสักการะและว่าคำเชิญขวัญเป็นทำนอง

บททำขวัญจุก

อุกาสะ ข้าพเจ้าxon้อมเศียรเกล้าลงถวายกาย วชิ มโนกรรม เคารพคุณพระศรีรัตนตรัยทั้งสามอัน ประเสริฐ อนึ่ง ข้าxonอบคุณท่านผู้สั่งสอน คือ พระอุปัชฌาย์และอาจารย์ อนึ่ง ข้าxonถวายนมัสการเทพพรหมินทร์ อินทร์อิศวรและนารายณ์ และเทพยดาเจ้าทั้งหลายประจำจักรวาล ข้าพเจ้าจะขอแสดงมงคลพิธีทำขวัญจุกของจงให้นิราศภัย ปราศจากทุกข์ทุกประการ จงสวัสดิ์แก่ท่านเจ้าของงาน แก่ตัวเจ้าผู้ปลงจุกออกจากเกล้าในวันนี้

¹ จ. เปรียญ (นามแฝง), เสริมเติม, หน้า 57.

(เริ่ม) ศรี ศรีสวัสดิ์ บวรพิพัฒน์อันประเสริฐ วารนี้เป็นที่ล้ำเลิศศุภวาร ท่านจึงทำพิธีโกนจุกมงคล การแก้กุมาร (กุมารี) อันเจริญวัยตามโลกโชคพิชัยมงคล จึงพาผู้ริมาอวยชัยและประสาทร แล้วสั่งสอนพ่อแล แม่จึ่งตั้งโสดสวนการ ตามโอวาทสุนทรสารสุภายิต ส่วนขรราวาสโดยโบราณราชประเพณี จงตั้งกตัญญูคฤเวท ไว้เหนือเกศ อันว่าคุณของบิดุเรศแลมารดา ยิ่งกว่าดินฟ้าแลสาคอนลิกสัน เดิมสัต์จะมาปฏิสนธิในครรภ์ คัพภสังวาสมาคัพภโกทรยุดตั้งขึ้นเป็นก้อนขึ้นมั่งสา แล้วแตกเนื้อปัญญาสาขาขึ้นในนั้น พระมารดาว่าดังครรภ์ ขึ้นอ่อน ๆ สู้อุปถัมภ์อุทรมิให้กระทบกระทั่ง จะขึ้นเดินนอนนั่งก็คอยประคับประคอง ครั้นว่าจะรับประทาน อาหาร ผู้นั้นก็มีให้เผ็ดร้อน กลั้วว่าทารกในอุทรจะเวทนา สูดนมอศัพทามีได้ประมาท จนถ้วนกำหนดทศมาส ได้สิบเดือน ทารกนั้นก็คลาดเคลื่อนออกจากครรภ์ ดูพ่อพักตร์ผิวพรรณพร้อมลักษณะ แม็กก็ยิ่งแสนแสนหาใน ทารก ถนอมแนบแอบออกกให้นอน ให้รับประทานถนบโยธธและข้าวน้ำ สู้อำบาทคราดคร่ำปล้ำปลุก สุดที่ แสนแสนหรรักในบุตริบุตรา อุ้มใส่เปลห่มห่มห่มห่ม คุณแม่เจ้าเฝ้าบริบาลไม่เบื่อหน่าย ครั้นลูกหญิงชาย ตื่นนิทรา ประคองแอบ แนบอุรามีให้เจ้าร้องคราง อุ้มจากอุมาสู่อ่างน้ำ ทุกวันทุกคืนเช็ดค้ำไม้อาสา ขมิ้นแปง แต่งละลายขมิ้นทา ให้ผ่องผิวสุนทรเจริญวัย หากฤษโกนผมไฟต้องตามวัน ครบสามเดือนให้โกนกันไว้ กระหม่อม แต่กุมารเขว่ย่อมจนเติบโตใหญ่ แล้วเกล้ารัดจัดให้ไปไว้จุกจอมกระหม่อม มุ่นให้ละม่อมเป็นมณฑล บักปิ่นขึ้นทองสุกสี ลงยาราชชาติประดับพลอย ถ้าเห็นผมบางทางจอน้อยไม่สมหน้า ขอเอาผมลูกผู้ดีมีหน้า ตามคำขอร้อง ให้สมงามตามทำนองรับดวงหน้า ครั้นเจริญวัยวัฒนาตามกำหนด เป็นบุตริมียศโกนสิบเอ็ด แม้นุตรชั้นษาเสร็จครบสิบสาม โกนสิบห้าก็ไม่ห้ามด้วยเป็นชาย ครั้นท่านกำหนดกฎหมายไม่คลาดเคลื่อน ครบ ดีถีปีเดือนตามโบราณ จึงไปหาโหราพฤตจารย์ในฤกษ์มา ปีเดือนวันชั้นษาให้ต้องกัน ตามโลกโชคชั้น โหราศาสตร์ จึงบอกบรรดาญาติทั้งสองฝ่าย คุณปู่ ย่า ตา ยาย และ ป้า น้ำ ทั้งคุณลุงและคุณอาสันทั้งหมด บอกกำหนดนัดคืนวันตามสำคัญไว้ให้มันคง อารธนาพระภิกษุสงฆ์มาสวดพระพุทธมนต์ ในวันพิชัยมงคล พิธีการ ทั้งพร้อมทั้งพฤตจารย์แลโหรา ทั้งพงศ์พันธุ์ตามบรรดาผู้เฒ่า ช่วยเจริญจุกออกจากเกล้าในวันนี้ ฯ ให้ โห้ร้องขึ้นสามที แล้วลั่นฆ้องอวยชัย

(อวยพร) ทีนี้ ข้าพเจ้าจะอวยพรสี่ประการ ของสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ประทานไว้ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ไชริ์ แสนประเสริฐ เป็นสิ่งวิเศษสุทธิเลิศล้วนสวัสดิภาพ ไม่มากยิ่งกว่าอสงไขย วรรณะนั้น สีใสบริสุทธิ์ มีผิวพักตร์ผ่องดังเพ็ญจันทร์ อนึ่ง สุขะนั้น ขอให้มีความสุข ปราศจากภัยไกลทุกข์ทุกอริยาบถ อนึ่งพละนั้นมีกำหนดตั้งบไหว้สองประการ กำลังปรัชญาญาณในเชิงปราชญ์ กำลังกายนั้นแข็งแรงคล้ายราชไกรสร อาจปราบราญรอนไพร่ได้สิ้นหมด กำหนดในพุทธพร บัดนี้ข้าพเจ้าจะสั่งสอน เป็นคำโบราณตามโหราครดีโลก ทั้งพ่อแม่อายัมโศกสันภัยทุกข์ ให้ผิวงามมีความสุขสืบสุริยวงศ์ ช่วยข้าวส่งมาแต่เหนือ ช่วยเกลือส่งมาแต่ใต้ ความทุกข์อย่ารู้ใกล้ ความไข้อย่ารู้มี ให้เป็นมหาเศรษฐีมิมหันตวิญญาณกทรพณ์นั้นคับคั่ง อวิญญาณกทรพณ์นั้น เหลือล้น จะบวชก็ให้ทนจนเป็นสังฆราชา ลีอกออกมาให้เป็นพระยายอดมนตรี จะมีคู่มือให้ที่มีสตรีแท้ จะสอนแม่ ผู้หญิงให้ปรากฏยศยิ่งกว่าแม่พงศ์ ได้สามีให้ตรงต่อกรรยา ให้มีทรัพย์เงินตราข้าหญิงชาย มีข้าวเหลือเกลือหลาย เลิศบุคคผล จะค้าขายทำนาไร่ก็ได้ผลทุกคราวครั้ง ภาวตุ สัพพมังคะลั ๗๗ ภาวันตุ เต ฯ ให้ลั่นฆ้องขึ้นสามที แล้วโห้ร้องอวยชัย¹

¹ อุดินทร์ วิริยะบุรณะ, ประเพณีไทยฉบับพระมหาราชครูฯ, (พระนคร : ประจักษ์วิทยา, 2513) , หน้า

ตัวอย่าง บททำขวัญจุกอีกสำนวนหนึ่ง

พระขวัญเอย ย่ำหลักหนืออยู่ในป่า แดงเดือนดำพื้นพสุธา ชมพฤษยาและป่าชัญ
สมสิงห์สัตว์จัตุบาทหมู่ทิวาชาติ งามอยู่ในนิวาสถาน ชมศฤงคารทรัพย์สิ่งของ พวงเงิน
พวงทองพวงมณีทาสาศีและทาสา งามอยู่ในเคหาห้องอันบรรจง ขวัญเจ้าเอย งามมาดำรงอยู่ใน
กาย ให้แสนประเสริฐสุขสบายทุกอิริยาบถ นับกำหนดต่อไปแต่วันนี้¹

เมื่อจบคำเชิญขวัญแล้ว เอาด้วยสายสิญจน์ผูกข้อมือเด็กข้างละ 3 เส้น แล้วลั่นฆ้องชัยเริ่มเวียน
เทียนจากซ้ายไปขวา จนครบ 7 ครั้ง ดับเทียนบอกควัน แล้วเอากะแจะจันทร์เจิมเด็กเป็นรูปอุณาโลม
ให้เด็กกินน้ำมะพร้าวอ่อนกับไขขวัญ 3 ครั้ง แล้วเบิกบายศรี ตีฆ้องโห่ขึ้น พิณพาทย์มโหรีบรรเลงแล้ว
อวยพรให้เด็กอยู่เป็นสุข ส่วนผมจุกก็ใส่กระทงบายศรีนำไปลอยในแม่น้ำ เป็นอันเสร็จพิธีทำขวัญโกนจุก

จะเห็นได้ว่าภาษาที่ใช้ในบททำขวัญจุกใช้คำว่า พระขวัญเอย ขวัญเจ้าเอย เพราะขวัญเด็กยังอ่อน
อยู่ เชื้อเชิญให้ขวัญมาอยู่กับตัวเด็ก มีท่วงทำนองสัมผัสคล้องจอง ไพเราะน่าฟัง เนื้อหาส่วนใหญ่ก็เพื่อ
ให้เกิดสิริมงคลแก่เด็ก และให้เติบโตขึ้นอย่างปลอดภัย เหตุที่คนโบราณจัดให้มีการทำขวัญจุกขึ้นก็เพื่อ
สอดแทรกความสำนึกที่ติดงมเกี่ยวกับพระคุณของพ่อแม่ ดังคำพรรณนาในบททำขวัญจุกดังกล่าวมาข้างต้น

ทำขวัญนาค

ผู้ที่จะบวชเป็นพระได้เมื่ออายุครบ 20 ปี ซึ่งเป็นอายุที่อยู่ในเกณฑ์ที่ถือกันว่ามิโจคอหนักแน่น
อดทนต่อความหิวกระหายได้ เขาเรียกผู้จะบวชว่า นาค แปลว่า ผู้ประเสริฐ ผู้ไม่ทำบาป

การเตรียมตัวบวช พ่อแม่ต้องนำลูกหลานที่จะบวชไปฝากอยู่กับพระก่อนบวชประมาณ 15 วัน
หรือ 1 เดือน เพื่อท่องขานนาค และซ้อมพิธีบวช เตรียมเครื่องอัฐบริขารไว้ให้ครบได้แก่ สบง จีวร สังฆาฏิ
บาตร มิดโกน เข็ม รัตประคด หม้อกรองน้ำ รวม 8 อย่าง ก่อนบวชวันหนึ่งในเวลาเย็นมักมีการทำขวัญ นาคต้อง
โกนหัวแต่งตัวเข้าไปนั่งในที่ที่จะทำขวัญ มีบายศรีและแว่นเวียนเทียนพวกเครื่องอัฐบริขารก็นำมาตั้งที่
ทำขวัญด้วย ญาติพี่น้องมิตรสหายมานั่งล้อมเป็นวง หมอทำขวัญก็ว่าทำขวัญเป็นทำนองเทศน์มหาชาติ เมื่อจบก็
ตีฆ้อง และโห่ 3 ลา เมื่อจบทำขวัญก็เปิดแว่นเวียนเทียน เวียนไปจรรอบนาค เป็นเสร็จพิธีทำขวัญ

การทำขวัญเป็นการปลุกให้เกิดปิติโสมนัสทั้งแก่ญาติมิตรและผู้บวช และเพื่อให้เกิดเนื้อนาบุญ
แก่ตนและพ่อแม่ด้วย

ตัวอย่างทำขวัญ

ทำขวัญนาค เพลยศักดิ์²

ทำนวัตถณนแต่ง

ลา 1

โย พุทโธ อันว่าสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ อันทรงพระคุณนามธิบประการ พระคุณนามเบื้องคัน
เป็นประธานคือ พระองค์ทรงสถิตินโน พระองค์ทรงสถิตินั่งเหนือรัตนบัลลังก์อันวิจิตร อันเกิดกับบุญอุทิศบารมี

¹ แปลก สนธิรักษ์, พิธีกรรมและประเพณี, (พิมพ์ครั้งที่ 7 พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2514), หน้า 138.

² เจือ สดะเวทิน, ตำรับวรรณคดี, (กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, 2518), หน้า 238-251.

วโรหิมุเต ในควงไม้พระศรีรัตนมหาโพธิพฤษภมณฑล มารุ สเสน่ ยังพระยามารแลพวกพลมารให้พ่ายแพ้หน้ายหน้า ด้วยพระสมมติศบารมีที่สร้างสมพระองค์คิด คัด ปณมามี พุทธิ ข้าขอน้อมเกียรศิโรตม์ให้วันทนิยบุชา ด้วยกายวาจาโมจนัง พระองค์นั้น อัย ธมฺมึ อนึ่งพระนพโลภุตรธรรมเจ้าเก่าประการ สิบทั้งพระปรีดีเป็นปรีโยสานอย่างยั้ง นิยุยานโก จะนำสรรพนุขย์ชายหญิงให้เสวยสุข ดับชาติชราพยาธิมรณทุกขให้สิ้นโสภ เข้าสู่ศิวังคปถโมภัก วิมานเมือง คัด ปณมามี ธมฺมึ ข้าขอลวาทศนั้ขประนมเนืองน้อมเศียร ต่างสุวรรณนุขบงประจงเจียนแจ่มจรัส สัใจ อนึ่งอัญญาภคอรียสงฆ์บรรพชสาวกเวไนย วิสุทโธ ทรงศีลผ่องใสวิสุทธิเสวก สนุคินทุริโย ส้ารวมอินทริย์เยี่ยมเอกสงบงาม ย่อมประพฤดีต้องตามพุทธบัญญัติ วรทกขิณโยย ควรจะนำมาซึ่งศรัทธา โสมนัสสนองผล แห่งอมรเมืองบนแลมณุขย์ คัด ปณมาม สัจฺมึ ข้าขอน้อมกายอินทริย์วิสุทธิ อุทิสถวายุกายบุชา เป็นข้าในพระไตรรัตน ด้วยเดชความสัคย์ที่ถ้อมัน จึงมาคุ้มครองป้องกันสรรพภัยจัญไรรอน ขจัดเสียดซึ่งอกุศลนิเวรณห้ามมรรคผล ข้าพเจ้าจะขอกล่าวสารพุทธภาษิตมณฑล แก่พ่อนาคผู้แสวงผลในบรรพชา ขอพระเดชพระคุณจงตกแต่งซึ่งวาจาข้าพเจ้าให้ประสิทธิ จะอวยสรรพรอุทิศประการใด ขอให้มีโคไชชยทุกสิ่งสิ้น เหมือนโอบอุ้มองค์อมรินทร์โกสิยประสิทธิพระพรให้พระผุสดีจอมนาง พระพรนั้นไม่เสื่อมสร้างสูญหาย ข้าพเจ้าจะอวยพรทั้งหลายขอให้เหมือนฉะนั้น แล้วจะขอัญเชิญเทพเทวัญทุกชั้นฟ้า มีพระอิศวรเจ้าโลกาเป็นประธาน ทรงโคอุสุภราชเป็นพยานอย่างยั้ง เชิญพระขันธกุมารมิ่งไอสรราช ทรงมยุรเป็นพาหนะอาสาสนุอดมดี เชิญพระบรมจักรภุชณฤทธิเรื่องศรี ทรงครุฑโอบบินเวหาเหิน ไม่มีผู้จะล่วงเกินประมาทหมิ่น เชิญองค์อมรินทร์เจ้าเวษยันต์ พระเวสสุกรรมกับพระมาตุลี เทพยเจ้าในจักรราศีทุกแห่งหล้า พระอาทิตย์เทวาอันเรืองเดช อันทรงยานรัตนประเวศเที่ยวเวียนวง ขอเชิญมาช่วยชูค้ำรงในพิธิธรรม มารับเอาานิสงส์ในบรรพชากรรมที่เกิดผล ให้เจริญทิพยโสภณพูนสวัสดิ์ แล้วจงมีจิตโสมนัสศรัทธา ด้วยช่วยแนะนำนิเทศ ขอมอบเครื่องกุศลเหตุแก่พ่อนาค ซึ่งล้มตายหายจากไปทนทุกข์ ขอให้ได้เสวยทิพยสุขนับดับบาปด้วยส่วนกุศลผลบุญลากที่อนุโมทนา ข้าแต่เทพยดาเจ้าทั้งหลายเอย เชิญมาสู่ที่โสมนัสสนิบาต อีกทั้งด้วยถ้อยคำข้าประกาศอัญเชิญชวน อันแนกขัมบารมีนี้ควรจะค้ำนับ ด้วยต้องในเชิงอย่างแบบฉบับพุทธประเพณี เมื่อครั้งสมเด็จพระชินสีห์ศาสดาจารย์จะสำเร็จโพธิญาณด้วยบรรพชาจารย์วัตร ชั้นแต่ว่าสมบัตินวมจอมจักรพรรดิมาถึงแล้ว พระทูลกระหม่อมแก้วก็ไม่เอื้อเพื่อ อุปมาเหมือนกับหยากเยื่อเมื่อผ้อยข้อยอยู่ในเบื้องพระบาท อีกทั้งพิมพาราหุลราชไอสรพระองค์ ก็ปลงเปลื้องปลดคละละ ตั้งพระทัยหมายเป็นพระจะโปรดสัตว์ พระองค์ออกบวชจึงได้ตรัสสมประสงค์ ตามจาริตพุทธพงศัประเพณี เทพยเจ้าทุกราศีอินทร์พรหม ชวนกันแซ่ช้องนิยมนนัสการ บูชาเหตุคั้งนั้นจึงร้องป่าวเทวดาตามแบบอย่างกุลบุตรที่บวชเล่าก็รีบเข้าในพิธิทางมหากิเษกรรมณั

ขึ้น

พ่อนาคเอย บารมีของพ่อได้สร้างสมมานานแล้ว น้ำจิตพ่อผ่องแผ้วยินดีนัก ปัญญายังพระไตรลักษณ์ จึงประกอบเกิด พ่อก็เห็นว่าจรวาสนี่ไม่ประเสริฐแสนเทวศ บรรพชิตนี้แลวิเศษสง่างาม พ่อจึงพากเพียรพยายามไม่หย่อนหยุด จะใคร่เป็นหน่อเนื้อเชื้อชินบุตรในพระศาสนา ด้วยกุศลศรัทธาไม่หวาดหวั่น พ่อเห็นว่าอานิสงส์ในพรหมจรรย์เป็นจอมบุญ จึงยึดหน่วงเอาพุทธคุณเป็นบันได ไม่เอื้อเพื่ออาลัยปลิโพธ ด้วยบรรพชานี่เป็นมหาประโยชน์อย่างวิเศษ อาจข้ามเขื่อนสังขารเขตให้พ้นภัย กาสาวพัสดรเล่าก็เป็นธงชัยเฉลิมโลก จะดับทุกข์ให้สิ้นโสภแสนเทวศ ข้าสู่ศิวังคประเทศมหานิพพาน พ่อนาคเอยยากที่บุคคลจะมีอภินิหารเหมือนตัวเจ้า มีแต่จะมัวเมาไปด้วยกามฉันท์ กัณวิมังสาธิปฏิบัติญาณนั้นไม่บังเกิด จึงเห็นพ่อนี้แลประเสริฐเลิศกว่าบุคคลทั้งหมด พ่อได้ออกบวชอุปสมบทครั้งนี้ เชิญเทพยดาทุกราศีมาช่วยป้องกันสรรพอันตราย อย่าได้ให้มากล้ากรายบังเกิดมิให้สำเร็จในการพิธิบรรพชากิจ เหมือนหนั่งวาจาข้าพเจ้าประสิทธิไว้ในครั้งนี้ ให้ล้นฉ้องเข้าสามทีให้ร้องอวยชัยฯ

ลา 2

ศรีศรีสิทธิวิเศษ ท่านทศปาโมกษ์สังเกดประกอบอุกษเอือกกริกทำการกุศลพิธีเทพยเจ้าทุกราศีพร้อมสะพรั่ง หมูญาติพี่น้องกันนั่งแน่นน้อเนกนัย มีจิตอันเลื่อมใสศรัทธาด้วยชวนกันมาช่วยอนุโมทนา ท่านทั้งหลายนั่งอยู่ถ้วนหน้าข้าพเจ้าขออภัย ด้วยคำรณาท่านกล่าวไว้นั้นมีมาก ว่าพระยานาคฝากชื่อ กิดคิศัพท์ก็เล่าลือสนั่นก้อง แต่ความอันนี้ไม่ถูกต้องตามพุทธฎีกา ด้วยคัมภีร์มหาวักคั้นท่านว่า พระยานาคคนหนึ่งมีศรัทธา นิमितกาษาเหมือนมนุษย์ มาบวชในพระพุทธศาสนา ครั้นนานมาผู้เป็นเจ้าของประมาท รูปนิมิตนั้นก็เคลื่อนคลาด กลับกลายเป็นพระยานาค สมเด็จพระพุทธองค์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์ทราบพระโสด จึงมีพระพุทธฎีกาโปรดประทานนามชื่อว่าสัตว์ดิรัจฉานมีชาติอันต่ำช้า ห้ามมิให้บวชในพระศาสนาตถาคค ความในมหาวักค้หมดแต่เท่านี้ ทั้งอรรถกถาบาลีก็ดูหมด คำที่ว่าพระยานาคฝากชื่อนั้นมิได้ปรากฏคัมภีร์ใด ท่านทั้งปวงฟังเข้าใจจะนี่เกิด นามชื่อว่าเจ้านาจานั้นเกิดแต่กฤตบุตร เพราะเหตุท่านสมมติเมื่อจะบวช แต่พอได้เปลี่ยนปากสวดนั้นง่ายง่าย กับอึ่งได้อธิบายในนาคศัพท์ มีอรรถรับตามกระแส ท่านแปลว่าไม่กระทำบาป ท่านจึงจัดเข้ามาให้เห็นเป็นนามลากแก่อุปสมบท นามชื่อว่านาค จึงปรากฏเห็นดังนี้ พ้อผู้กักศีรศรัทธาแท้ จึงตริกรตรงกระแสพุทธโอวาท ว่าเราท่านได้ชาติเป็นมนุษย์นี้สุดยาก อึ่งเป็นมนุษย์นี้มีอายุ หากเป็นอนิจจังว่ามาทีหลังนี้กลับตายก่อน ย่อมเสวยทุกข์ร้อนเวทนา อึ่งที่จะเกิดพบพระพุทธศาสนานี้ก็แสนยาก ถึงเกิดได้หลายชาติมากมักว่างเปล่าแสนยากเจียวนะเจ้าผู้โง่บุญ อึ่งท่านผู้เป็นเนื้อหน่อพุทธางกูรมีสามอย่าง คือ ปัญญาธิกะผู้ทรงสร้างพระโพธิญาณนั้นนับได้ สือสงไขยแสนกัลป์โดยสังเกด พระศรัทธาธิกะนั้นวิเศษปานกลาง มีพระบารมีนั้นกว้างขวางอึ่งขึ้นไป นับได้แปดอสงไขยแสนกัลป์ พระวิริยาธิกะนั้นเป็นอย่างอึ่งกว่าจะพร้อมด้วยพระสมมติศบารเมศ พระพุทธฎีกาสังเกดกำหนดไว้ว่า สิบอสงไขยแสนกัลป์ พุทธภูมิบารมีท่านทั้งสามพระองค์นั้นมีเนิ่นนานถึงเพียงนี้ จึงได้สำเร็จแก่พระศรีสรรเพชญดาญาณ ทรงสร้างพระบารมีนั้นเนิ่นนาน เราท่านจึงได้พานพบประสมสมพ่อนาคเอ๋ย บารมีของพ้อได้อบรมไว้มากแล้ว อารมณ์พ้อจะพ้องแผ้วอินคินกรักใคร่ในบรรพชา ผุ่งสัตว์ในโลกเกิดมานี้ยากแท้ ที่จะให้เห็นอานิสงสในกระแสเนกขัมมบารมีด้วยคณหาโลกีย์กามสังโยค มักมัวไปด้วยบริโศกคามฉันท์ ยากที่จะตั้งอารมณ์ให้เห้นห่างกระเด็น ปลงลงให้เห็นทุกข์ข้งอนิจจังอนัตตา พ่อนาคเอ๋ย เจ้าสิประกอบด้วยวิมิงสาญาณ สัมปยุต อาจนำตนให้ลุ่มหลุดออกจากภพ บุญพอนี้เลิศลบล่วงนุกคณแล้วในโลกา วันพ่ຸงนี้พ้อจะได้บรรพชาเข้าในมหาอุโบสถ อุปสมบทเป็นสมมุติสงฆ์ นับว่าเป็นหน่อเนื้ออริยวงศ์ชินรส จรงรักษาสิบาทพ้ออย่าประมาทจงตั้งอยู่ในโอวาทพระอุปัชฌาย์ ถ้าสงสัยในสิกขาจงดไถถาม สิ่งใดที่ห้ามปรามพ้ออย่าดูหมิ่น อันสมณะนี้มีศีลเป็นอาภรณ์ ถึงจะเอาเครื่องอลังกรณ์แก้วเก้าเนาวรัตน์เป็นเครื่องประดับสำหรับจักพรรดิพิเศษศรี เครื่องประดับของกุมารที่เคยทรงคือปะวะหล้ากำไลวงสร้อยสังวาล ถ้าคนแก่เกินกาลเอามาประดับกาย เหล่าโลกทั้งหลายไม่เห็นเหมาะ จะพากันเขี่ยเยาะแหย่มสารว่าอาภรณ์นี้ไม่คู่ควรกับคนทรง สิ้น อาภรณ์ เสฎฐ์ ศิลนี้แลตามแต่จะประดับลงไม่เลือกหน้า ถึงเด็กหนุ่มชราประการใด ถ้ารักษาศิลพระชินรวไว้ได้ก็งามหมด ต้องในบาทบทพระพุทธฎีกา กฤตบุตรที่บวชในพระศาสนาเหมือนตัวเจ้ามีแต่ประเสริฐไม่รู้เศร้าเพราะคิดเป็นอายุ ท่านที่ล่วงดูธรรมวิเศษเข้าสู่สังฆคประเทศมหานิพพาน ย่อมชำระสันดานให้ผ่องผุดทรงศีลบริสุทธิ์ไว้ตั้งแต่เดิม มรรคผลจึงเพิ่มเต็มต่อภายหลัง พ้อจงจำนงตั้งปฏิบัติตามเยี่ยงอย่างอย่าดูเบา จะได้เป็นนิสัยของเจ้าไปกายหน้า อึ่งเล่าพระอุปัชฌาย์พ้ออย่าละเอาเป็นภาระทุระทุกเข้าคำ สิ่งใดที่ท่านจะกระทำพ้อจงช่วยกระทำแทน ด้วยพระคุณท่านสุดแสนเหลือที่จะพรรณนา ท่านเป็นผู้ให้สำเร็จบรรพชาอุปสมบท ตัวพ้อจึงได้เป็นหน่อเนื้อชินโรสรอริยมุณี พ้อจงตั้งจิตกตเวทิตดแทนสนองคุณบิดามารดา บังเกิดเกศด้วยบรรพชาเพศนี้ใหญ่หลวง กุศลสร้างทั้งปวงไหนจะเทียมเท่า ด้วย

คุณพระมารดาเจ้านี้สุดแสน เหล่าบุคคลทุกวันนี้ย่อมดูแคลนถือคำปรัมปรว่าคุณพระบิดานั้นสี่สิบ ส่วนคุณพระมารดานั้นยกหยิบเอาแต่สิบสอง คำนี้ไม่ถูกต้องในพุทธฎีกา ในมงคลทีปนิพนธ์ท่านว่าไว้เหมาะสม ว่า คุณพระมารดาหากำหนดที่สุดมิได้ จะเอาดินแลฟ้าอากาศสมรุกรามเทียมเทียบพระคุณท่านก็ยิ่งใหญ่ไม่เปรียบได้ จงแบ่งพระคุณออกไปเป็นสิบหก ถ้าจะหยิบยกเอาพระคุณมารดาแต่กึ่งส่วนมาชั่งกับดินฟ้าอากาศสมรุกราด่วน อันใหญ่หลวง พระคุณท่านยังหนักหน่วงแสนทวี

เดิน

เหตุดังนั้น สมเด็จพระชินสีห์ศาสตราจารย์จึงเสด็จสู่สถานดาวดึงส์พิภพ ทรงปรารถนาจะสนองคุณพระมารดา จึงยังพระปัญญาทรงสอดส่องสิ่งทั้งสามแห่งห้องพระไตรปิฎก จึงหยิบยกเอาคุณพระสูตรพระวินัยทั้งสอง ขึ้นเป็นที่ประคองเคียง คุณพระสูตรพระวินัยนั้น ก็เบี่ยงเบาว่าคุณพระชนนี แต่คุณพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์นั้นก็พอเพียงเสมอกัน พระองค์จึงเทศนาพระอภิธรรมทางพระปรมัตต์ โปรดพระมารดาแลเทวาริสาชได้แสนโกฏจักรวาล องค์สมเด็จพระศาสตราจารย์จึงพินิจของพระพุทรมารดา พ่อนาคเอ๋ย พ่องงตริกครองด้วยปริษาให้หนักแน่น พระคุณของมารดาท่านมากที่สุดแสนถึงเพียงนี้ เมื่อเจ้าได้บวชเป็นชีเชือกฤษสาภุบุตรในศาสนา ก็ได้ชื่อว่าสนองคุณพระมารดาไปครั้งหนึ่ง แต่ยังหาเท่าถึงพระคุณไม่ ต่อเมื่อใดพ้อมีจิตเลื่อมใสด้วยความเพียร อุตสาหเล่าเรียนพระไตรปิฎก แล้วพ่องจึงหยิบยกเอาข้อปรณินิบัติมาอธิบายแจ้งชัดให้ท่านเข้าใจ แล้วทรมานให้ท่านเลื่อมใสยินดีนัก ตั้งอยู่ในทางอฏฐังคิกมรรคตามอริยประเพณี พ่องจึงจะพินิจของพระมารดา พ่อนาคเอ๋ย บวชอยู่ในพระศาสนาที่สุดยอด ด้วยสิกขาบทนั้นมีมากถึงสองร้อยสี่สิบเจ็ด ถ้าน้ำใจนั้นไม่ขามเข็ดหมั่นปฏิบัติได้ตามพุทธฎีกา ก็จัดได้ชื่อว่าเป็นรากแก้วในพระศาสนาอันประเสริฐสุดหายาก ถึงผู้มีศรัทธามากจักถวายบังขจิตทานแก่พระศาสตราจารย์และพระอรหันต์ อาณิสงส์เป็นอนกอนันต์ไม่นับได้ พระพุทธฎีกาโปรดประทานไว้ว่าเป็น อามิสฺวหาไมสูวิเศษ อันรักษาศีลสมณเพศให้ผ่องใส ตามกิจพระวินัยนับว่าเป็นหน่อเนื้ออริยวงศ์ และมีอาณิสงส์นั้นนักหนาจัดได้ชื่อว่าเป็นปฏิบัติบูชาอันล้ำเลิศ พ่อนาคเอ๋ย พ่องจะมนะสิการกำหนดเกิดอย่าท้อแท้ กำหนดสติตั้งให้แน่วแน่วางอารมณ์ข่มเสียดซึ่งบาปธรรม พ่องจงหวังเอาอาณิสงส์ในบรรพชากรรมตามอริยประเพณี ให้ให้ขึ้นสามทีดีข้อมอำนาจชัย

ลา 3

ศรีศรีภวามหามหุติ เทวดามนุษย์เอิกเกริกมีสนัน จะอัญเชิญบายศรีทั้งสามชั้นอุดมงาม โลกสมมุติ ตามพิธีในใครเพศ ทิศาปาโมกข์สังเกตุว่าเขาพระสุเมธราช ท้าวสหบดีพรหมมาประสาทประสิทธิ์ไว้สำหรับ มงคลการ นายช่างผู้ชำนาญจึงกระทำกรเป็นท่งที่ กระทำด้วยทองคำเป็นกระจ้ง เสียบไม้กลัดจัดตั้งงาม สะอาด กาบกล้วยคาคเป็นห้องไม้ เหน็บแนมใส่สุมาลย์ งามตระการดูเฉิดฉาย มาลารายเรียบประดับ บานมูริโรย รับริบรจึ สอดสลับสีประสมเสียบ งามระเบียบแบบโบราณ ช่างชำนาญสันทัด แกะรูปสัตว์ด้วย มะละกอ แลล่อเอี่ยมสะอาด เหมราชร่อนร่ำร่ำ ลงเล่นน้ำในชลธิ เทพประนมมืองค์แอนอด รูปสิ่งสัตว์อัสวรา ผุ่กษาเชิงชั้นเขียว อุณรุทเกี่ยวกินนรนาง พระรามร้างแรมสีดา ยกผลมาทำสงคราม เมริตามพระรถหนี ตามแต่จะมีรูปหลากหลาย ตามนิยายโบราณมี บายศรีที่อย่างนี้เหมือนว่า เราท่านกระทำมาทุกวันนี้ พอเป็นที่ทำได้ จัดแจงใส่เครื่องกระยาบายศรี ล้วนแต่ดีมีครบครัน ยอดข้าวขวัญไข่ปอกใส่ ทองสามใบเอาแต่ดี หุ้มบายศรีตาม บูราณ เครื่องตระการใส่ทุกสิ่ง ฝ่ายอย่างขี้ลายเข็มน้ำ เขียวจระน่ำอย่างดี หุ่นบายศรีดูงดงาม เทียนชัยตาม จุตบุชา เป็นสง่างามตามวิสัย แวนปักไว้ทั้งสามอัน ปักในขันขอบข้าวสาร สำหรับการจะเวียนเทียน มะพร้าว เจียนใส่พานรอง ช้อนเงินทองวางเรียงเรียบ ตามระเบียบทุกสิ่งอัน ท่านจึงให้อัญเชิญ ขวัญเจ้านาคหน่อเนื้อเชื้อ อริยวงศ์

แต่ก่อนขวัญเจ้าเคยลุ่มหลงด้วยโลกีย์เกิดกำดัด ย่อมอาลัยในสมบัติทุกสิ่งสรรพอันอุดม พระขวัญเจ้าเอช เชิญมาชมเครื่องสมณบริวาร เป็นคันทว่าใครจิวรบริวารวิเศษสุดประเสริฐบาตรเหล็กเลิศสลักลาย ย่อมตะพายกำมะหยี่แดง ดอกก้านแย่งลายคมขำ กาใส่ น้ำเครื่องมปิด เสื้ออ่อนพัดงานน้ำชา ป่านด้วยฝาน่าชมเชย ขวัญเจ้าเอช ย่อฯหลงเล่นในแนวหนองคลองละหาน ตามท้องธารที่ไทรกไทร มีชลใสไหลรินริน อิกมุขฉินท์ อโนดาต แสนสะอาดด้วยถ้ำธาร เป็นที่ลงสรงานานในนิเวศน์ตำแหน่งนั้นวิเศษแสนสนุกถึงเพียงนี้ ก็เป็นอนิจจังไม่จริงกาลจะได้เป็นแก่นสารนั้นก็หาไม่ได้ เชิญขวัญพอมารชมแก้ว มณีสีสุกใสสะอาด กล่าวคือพระพุทธรศาสนา อันบริสุทธิ์เป็นโยคาพกรุกนุศรวรแล้วย่อมยินดี ขอเชิญขวัญพอนี้วันนี้จึงมาสถิตประจำกาย นิราศโรคนคราย ทั้งปวงหมด พ้องกำหนดศดิตั้งอย่าเตรียมเตร ่ปุนทิวเส วันพ่ຸงนี้พื่อจะบรรพชา จงระวิงองค์อาตมาให้หนักแน่น ด้วยครั้งนี้สุดแสนเหมือนสงคราม พื่อหมายมุ่งจะแข่งข้ามจรุโอฆแอ่ง อันเป็นเกาะแก่งกันสุดกันดาร มาเกิดภัย คือหม่อมารจลาจล พื่อจงเอาสัทธะสักขณะศรัทธาตัวคนเป็นสำเนา เอาพระสติปัญญาเจ้าเป็นจังกุดคัตท้ายหมายให้ตรง เอาพระสมาธิอันมั่นคงเป็นเสากระโดง สัมปชัญญะเป็นสายโยงระยางแข่ยบุด เอาสติตั้งให้บริสุทธิ์เป็นทวนธง เอาทานอันอุดมลงเป็นลำเอียง เอาพระเมตตาธรรมอันกล่าวเกลี้ยงเป็นสุรชาติโยธา จงจัดเอาปัญญาเป็นพระขรรค์แก้วฤทธิรม บรรดาธรรมที่เป็นกุศลจัดเป็นทหารแห่ เสี่ยงระเบ็งแข็งแซ่ทั้งซ้ายขวาหน้าหลัง ล้วนด้วยโยธาธรรมสุจริต พื่ออย่าย่อท้อต่อปัจจัยมิตระคิดหม่อมาร ถึงโทโสโมโหจะเป็นลมกาลเกิดเป็นปัจจุบัน จะยังสำเนา คือศรัทธาของพื่อนั้นให้หันระเหิง พื่อจงเอาพระขรรค์แก้วคือองค์ปัญญาอันตัดเค็ดค้ำให้ขาดกระเด็น ตามพระโยคาพจร เชื่อเช่นบำเพ็ญญาณ พื่อจงหน่วงเอาพระนิพพานเป็นที่ตั้งตามอริยพิธิ์เยี่ยงอย่างในพระศาสนา ดนุเทศสา ข้าพเจ้าขออวยพรบรมวงกล อันวิเศษแห่งสมเด็จพระพุทธรองค์ ผู้ทรงเชออดุลโลกาจารย์ พระองค์ ผจญพระยามารให้พ่ายแพ้พินาศหน้าหนีด้วยพระสมมติศบารมีเป็นโยธา ขอให้เจ้านาคนี้มีเดชาอันเข็มฮิก ผจญสรรพข้าศึกให้สิ้นสุด อนึ่ง จะขอพรพระสารีบุตรองค์อัครสาวก พระพุทธรฎีกายกเป็นเบื่องขวา ยิ่งด้วยพระปัญญาอันไวว่อง ผู้เป็นที่สองรองพระสัพพัญญ ขอให้พื่อนาคได้ตรัสรู้พระโคตรปิฎกโดยวิถดการ อนึ่งจะขอพรพระโมคคัลลานญาณฤทธิศสาวก พระพุทธรองค์ทรงยกฝ่ายข้างฤทธิ์เดชา อันพระสาวกในพระศาสนาไม่ถึงสองผู้เป็นที่สองรองพระพุทธรองค์ ขอให้พื่อนาคนี้จึงเป็รื่องไปรงปลอดด้วยเดชา ข้าศึกออกกระอาไม่ทานทน อนึ่งจะขอพระอานนท์พุทธรอุปัฏฐาก พระพุทธรองค์ตรัสสรรเสริญว่ามากด้วยพระปริชาพระองค์ครัสเทศนาฉันโด พระอานนท์ก็จำได้เหมือนฉันฉันนั้น ขอปัญญาให้ของพื่อนาคนั้นจงมันกระเรียนรู้ย่ำลิ้มหลงในพระปริยัติแก้ว อธิบายอรรถให้ชัดชัด จงได้บอกกล่าวแก่สานุศิษย์สามเณร อนึ่งจะขอพรพระกัสสปมหาเถรผู้เฒ่าในศาสนา ทรงชมพรรษาร้อยยี่สิบปีปลาย ที่ได้ทำปฐมสังคายนาครั้งก่อน ให้พระปริยัติได้ถาวรถ้วนถึงวันนี้ ขอให้พื่อนาคประกอบมีขณมายูให้ตลอดถ่วงลูถึงร้อยปี ทั้งขราโรคอย่างได้มีมาบิชา ได้เป็นรากแก้วสืบพระศาสนาหน่อมุณี อนึ่งจะให้พรพระฉิมพลีอันล้ำเลิศ ลากสักการประกอบเกิดเป็นเนืองนิตย์ ไหลมาทั้งสี่ทิศไม่ขาดสาย เหล่าโลกทั้งหลายย่อมนับถือกิดคิศัพท์ กิดศศกัเกล้าภาวะเบือเถืองดินฟ้า กระเคื่องข้อมนิชมมา อภิวันทนิชมบูชาไม่รู้ขาด ขอให้พื่อนาคผู้ใจปราชญ์จงปรากฏ เป็นพระสังฆราชเรื่องพระยศขิงนุคคล ลากสักการให้ไหลฉันจนเหลือแหล่ ไหลมาดังกระแสธาร ทั้งศฤงการบริวารจงมั่งคั่ง อายุ วัฒน โสข ่พล ขอเจริญพระธรรมทั้งสี่ ที่มายูจงเกิดแก่ตัวเจ้า วันฉณะเล่าให้ผ่องใสสว่างาม อริยทรัพย์สมบัติตามส่งจงเจริญ ให้เปลิดให้เพลินในอิริยาบถ กำลัยศอย่ารู้ห่อน ไฟราครอน อย่ารู้ใหม่ ความทุกข้ออย่ารู้ได้ ความไข้อย่ารู้มี ให้ฉันฉ้องเข้าสามที่ ให้ร้องเอาชัยฯ

การทำขวัญนาคนั้น หมอทำขวัญจะว่าเป็นคอน ๆ จบคอนหนึ่งก็ฉันฉ้องให้ร้องเอาชัย ครั้นจบทุกบทแล้วจึงเบิกแว่นเวียนเทียน มโหรีปี่พาทย์ก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน เมื่อเสร็จพิธีทำขวัญนาคและเวียนเทียนแล้ว ก็มีมหรสพฉลอง รุ่งขึ้นจึงแห่นาคไปวัด แล้วก็ทำพิธีบวชต่อไป

ข้อความที่เป็นบททำขวัญนาคบทนี้ จะสังเกตได้ว่าใช้ภาษาไพเราะ มีสัมผัสคล้องจองกัน บางแห่งมีศัพท์ภาษาบาลีแทรกอยู่เป็นตอน ๆ มีลักษณะเหมือนเรื่องมหาเวสสันดรชาดก บททำขวัญนี้เป็นของเขลยศักดิ์ กล่าวคือ ชาวบ้านเขาทำกัน เนื้อความกล่าวถึงเหตุที่ใช้คำว่า นาค ความมีโชคดีของพ่อนาคที่มีโอกาสได้บวชเพื่อทดแทนบุญคุณของพ่อแม่ “พ่อจงตั้งจิตกตเวทิตถแทนสนองคุณบิดามารดาบังเกิดยศด้วยบรรพชาเพศนี้ใหญ่หลวง กุศลสร้างทั้งปวงไหนจะเทียมเท่า” ตลอดจนพรรณนาถึงคุณของมารดานอกจากนี้ยังกล่าวถึงอานิสงส์ของการบวชที่ว่า “พ่อนี้แลประเสริฐเลิศกว่าบุคคลทั้งหมด พ่อได้ออกบวชอุปสมบทครั้งนี้ เชิญเทพดาทวาราศีมาช่วยป้องกันสรรพอันตราย” เมื่อบวชเรียนแล้วก็จงตั้งใจประพฤติปฏิบัติ “พ่อหน่วงเอาพระนิพพานเป็นที่ตั้ง ตามอริยพริิเยียงอย่างในพระศาสนา” และจงรักษาความดีอันเป็นมงคลนี้ไว้ตลอดไป

ความเชื่อของคนไทยเรื่องการได้บวชลูกชาย เป็นอานิสงส์สูงสุดยังคงอยู่ ดังนั้นผู้ชายไทยเมื่ออายุครบบวชจึงต้องบวชตามประเพณี ซึ่งปฏิบัติสืบต่อกันมานาน ปัจจุบันประเพณีนี้ อาจจะหย่อนไปบ้างบางคนแต่งงานก่อนบวชก็มี อย่างไรก็ตามคนส่วนใหญ่นิยมมีลูกชายเพื่อจะได้บวชเรียน ได้เกาะชายผ้าเหลืองขึ้นสวรรค์ เพราะเชื่อว่า การได้บวชลูกชายมีอานิสงส์มาก ความเชื่อเช่นนี้ยังคงอยู่อย่างมั่นคงโดยเฉพาะในท้องถิ่นชนบท /

ทำขวัญบ่าว-สาว

ประเพณีการแต่งงาน เป็นประเพณีที่พบเห็นในแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างกันออกไปทั้งทางภาคใต้ ภาคเหนือ ภาคอีสาน พิธีแต่งงานมีการทำขวัญบ่าวสาว เพราะถือว่าเป็นระยะสำคัญตอนหนึ่งของชีวิต จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องมีการทำขวัญ ในปัจจุบัน การแต่งงาน มีพิธีรวบรัดสั้นเข้ามา พิธีบางอย่างก็หายไป ด้วย เช่น พิธีไหว้ผีปู่ย่าตายาย (เช่นผี) หรือทำขวัญบ่าว-สาว เป็นต้น

หลังจากพิธีรดน้ำ (ซัดน้ำ) แล้วจะมีพิธีเช่นผี (เช่นบูชาผีบรรพบุรุษ) เสริฐรโกเศศ กล่าววว่า “พิจารณาข้อความในบทเช่นผี...ดีร้ายจะเป็นเรื่องทำขวัญบ่าวสาวด้วยก็ทราบไม่ได้ จึงได้มีข้อความเชิญผีมากินเลี้ยง เพราะมีสิ่งสอนปนอยู่ด้วยเป็นกายเป็นกอง”¹ การที่มีพิธีผูกขวัญทำขวัญบ่าวสาว ก็เพราะคนทั้งสองเปลี่ยนภาวะมาเป็นผู้ครองเรือน ถ้าได้ทำขวัญก็จะเกิดความมั่นคงและเป็นสิริมงคลแก่บ่าวสาวด้วย

ตัวอย่าง

บทเช่นผี²

ศรีศรีวันนี้ก็เป็นวันดี เป็นราศีศุภมงคล ข้าพเจ้าจะขอย่อยันประดิษฐานขึ้นทันใด ขออำนาจพรขอรขึ้นไหว้ ท่านพ่อท่านแม่ ท่านเฒ่าแก่ผู้ใหญ่ ญาติกาฝูงผี ไม่ว่าผู้ดีเชิญใจ ผีเรือนแม่พ่อ ผีหอปลุกใหม่ ขอเชิญจงมาให้ พร้อมกันในวันนี้ วันนี้ก็เป็นวันดี ท่านเศรษฐีผู้ใหญ่ ท่านจะเอาแก้วเข้ามาเกษ จะเอาเขยเข้ามาฝาก จะเอาขันหมากเข้ามาให้ ได้จัดแจงแต่งไว้ ทั้งสัมสูกลูกไม้ ขนมหลายกองเกษียน ขนมผิงผอยทอง ล้วนแต่ของจำเนียร จันอับงาเจียน ผลไม้นานา ส้มซ่าส้มย่ำ ส้มทับพลับจีน ลูกอินตะผาล่า ขนมต้มลูกใหญ่ กล้วยไข่กล้วยน้ำ

¹ เสริฐรโกเศศ (นามแฝง), ประเพณีเนื่องในการแต่งงานและประเพณีเนื่องในการปลุกเรือน, (พิมพ์ครั้งที่ 2, พระนคร : โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 214

² เล่มเดิม, หน้า 210-213.

มะพร้าวอ่อนอ้อยลำ เหล้าเข้มหมูหัน ห่อหมกทอดมัน สารพันที่จะมี อภิเษกสองศรี เช่นผีทั้งหลาย ผีภูต ผีพราย แม่ช้อรक्षा ที่ได้เลี้ยงได้ดู ทั้งผีปู่ ผีย่า ผียาย ผีตา ตามประดาพี่น้อง ผีเกี่ยว ผีดอง ทั้งสองพร้อมกัน อย่างซึ่งเคียดเคียดฉฉัน ขบฟันเช่นเช่นเขี้ยว จะมาเป็นพี่น้อง จะมาเป็นทองแผ่นเดียว อย่าพิโรธโกรธเกรี้ยว ช่วยอุปลกัณฑ์ข้า ผัวเมียทั้งคู่ ให้เจ้าอยู่สบาย เชิญเสร็จเสด็จเข้ามา คู่ครองรักษา คู่หมั้นคู่ภักดิ์ คู่เสนาบดีจัญไร ขออย่าให้มีมา คู่ให้สารพัด อย่าให้หนูกัดหลังคา คู่ทั้งผ้าถุงมุ้งผ้า พร้อมฝาซุงฉาง ครอบครองสองรา โรคาเบาบาง คู่ลูกคู่เต้า ทั้งเขมาตานขาง ญาติกาผีสาว คู่ครองป้องกัน ลูกปรดเศษนรก กระจาจกธรรม อย่าให้มาเกิดในครรรค์ ขอเชิญเทวดาจุติลงมาจกสวรรค์เพื่อจะเป็นลูกเต้า เมื่อเจ้าจะมีครรรค์ ข้าจะขอรำพัน ทั้งจั่วทั้งฝา ชื่อดังหลังคารอดแป อกไก่ ผีประคุดหน้าต่าง เสาห้องเสากลาง ผีसानางไม้ ที่ได้ปลุกเรือนอยู่ สองเจ้าทั้งคู่ ขอให้อยู่สบาย คู่หมั้นคู่ภักดิ์ คู่ทั้งเสนาบดีจัญไร สิ่งร้ายอย่าได้มี ให้สวัสดิมงคล ให้เกิดมรรคเกิดผล แก่คนเจ้าทั้งสอง ยกขึ้นมาหมด ตั้งไว้ในห้อง เช็ดหน้าดอกคำ ชันน้ำพานรอง หวีกระจก คันถ้อง โถแป้งน้ำมัน ขี่กู่ปูนอน ฟูกหมอนม่านกัน เตียงคังอัฒจันทร์ กระจกอนชั้นเขียนหมาก มีดพับคลับนาก พานหมากของพลู เครื่องกินเครื่องอยู่ ชันน้ำจกถอย แหนบใหญ่ไม้สอย สาวน้อยหาไว้ เมื่อจะออกเรือนไป เจ้าจะได้ครองกัน เจ้าค่อยผ่อนค่อยผัน ปรนนิบัติผัวคน จะเกิดมงคลแก่คนทุกวัน อีกไม้สีฟัน ชันน้ำบัวนปาก ดูพลูดูหมาก ทั้งคลับขี้ผึ้ง อย่างดังบึงเอามัว อย่าทำชั่วถึงผู้ใหญ่ เราสอนเจ้าไว้จงเร่งจดจำ เวลาคำอย่าเที่ยวเตร่ อย่าโลเลแกงแล้งแซเชือน การเห้ายเรือนเดือนเข้าไท ทุกสิ่งไปให้ทั่วสิ้น เมื่อผัวจะกินดูจัดแจง หุงต้มแกงแคงไว้ทำ คัมผักหญ้าปลาอย่างไฟ แกงปลาไหลจะใส่ผัก อย่าให้มากนักรัไม่สุดี อย่างจู้ทำหุดหวิด ถ้าผัวผิดอย่าบ่าบ่น ลับหลังคนจึงค่อยว่า ฟังคำข้าที่สอนไว้ จะให้พรสอนเจ้าไปเกี่ยวดวงทั้งสองข้าง ถ้าผิดพลั้งลูกเขยใหม่ คำบูรณ ทานว่า ดูอชฌาอาศัย แม้ผัวกับลูกสะใภ้ อย่างซึ่งเคียดเคียดฉฉัน ทั้งสองครองกัน ให้เป็นฉันทผัวเมีย อย่าเรียกเมียว่า อี มันไม่ดีแก่ตัว ฝ่ายว่าเมียก็กลัว ฝ่ายว่าผัวก็เกรง อย่างขึ้นมึงถึงเอง อย่างข่มเหงใจกัน อย่าพูดกระแทกแตกฉัน หุนหันคำทอ อย่าให้ร้อนถึงแม่พ่อ ปู่ย่าตายาย อดสูดูร้าย หลึงชายเขี้ยวเขายะ ผัวผิดเมียพลั้ง อดออมกันมั่ง ยับยั้ง จงเหมาะ ผัวก็พูดแต่หวาน เมียก็ขานแต่เพราะ อย่าโมโหมากปากเปราะ อย่าทำน้ำใจเสาะ มันไม่เหมาะชอบกล เจ้าอย่าทำข้องขัด จงปรนนิบัติผัวคน เมื่อเจ้าจะนอน ไหว้พระสวดมนต์ ถือศีลห้า เป็นต้น สวัสดิ์มิไชข เมื่อคำราตรี เข้าที่กราบเท้าผัว เป็นการดีแก่ตัว ไม่มีชั่วสักเวลา ฝ่ายข้างผัวก็อย่าช้า จงเร่งมาไหว้เมีย ทั้งทรัพย์สินก็จะได้ เพิ่มไหลพูนมา ถึงจะมีบุตรริษครา ก็คงจะมาสืบสาย จะมีลูกหญิงลูกชาย ก็ไม่ชั่วสักคน มาแต่บนฟ้า เทวดานิมนต์ จุติปฏิสนธิ คนที่ชั่วไม่มี สอนเจ้าเท่านี้ ดีกว่าเงินทอง จงหมั่นทั้งสอง ฟังคำจ๋าไว้ สมบัติของเจ้า อย่าให้รู้ขาดคาย ให้ไหลมาเทมา เหมือนน้ำคกงาบอทราย อย่ารู้สิ้นรู้สุด ถึงจะมีบุตร ก็บริสุทธิสืบสาย จะมีลูกหญิงก็เลี้ยงง่าย จะมีลูกชายก็เลี้ยงคง ขอให้อายุยืนยง ทั้งสองครองกัน ระวังโรคโรกภัย ขอจงอย่าได้รู้มี ให้เป็นเศรษฐีมหาเศรษฐี ให้มีเรือขี้เลี่ยมทอง ข้าหญิงเหลือหลาย ข้าชายเนืองนอง ศฤงคารบ้านช่อง วัวควายช้างม้า เรือนแพนาว่า จอดอยู่เต็มท่า สิ้นคำมากครันให้เจ้ามีแหวนนับพัน โดกถาดเขียนชั้น สารพันใช้สอย มุ้งม่านการเห้าย ข้าสาวบ่าวน้อย เงินทองเบี่ยร้อย ใช้สอยครามครัน ให้คืนกลับพฤกษ์ออกขึ้นห้วนอน ตรงหน้าบัญชร ผ้าผ่อนแพรพรรณ จะนิกของสิ่งใด ขอให้ได้สิ่งนั้นให้สมความปรารถนา ให้มีโรงช้างโรงม้า มีทั้งฉางข้าวฉางเกลือ ส่วยสาอากร เศษพระพร ให้ได้กับเจ้าทั้งสอง พุทธ กุมภสิทธิ รมม กุมภสิทธิ สงฆ กุมภสิทธิ อายุ วัฒน สุข พลั ดิ

ในบทเช่นผี นอกจากจะให้ผีปู่ตายแล้ว ยังมีถ้อยคำเป็นคำสอนบ่าวสาวให้รู้จักปฏิบัติตนต่อกันอย่างไร เช่น อย่างจู้ทำหุดหวิด ถ้าผัวผิดอย่าบ่าบ่น ลับหลังคนจึงค่อยว่า...อย่าเรียกเมียว่าอี มันไม่ดีแก่ตัว ฝ่ายว่าเมียก็กลัว ฝ่ายว่าผัวก็เกรง อย่างขึ้นมึงถึงเอง อย่างข่มเหงใจกัน อย่าพูดกระแทกแตกฉัน หุนหันคำทอ อย่าให้เดือดร้อนถึงแม่พ่อ ปู่ย่าตายาย เป็นต้น

การแต่งงานเป็นการเริ่มต้นชีวิตใหม่ สร้างครอบครัวใหม่ โอบนทำขวัญบ่าว-สาว จึงเป็นคำสอนให้เจ้าสาวทำหน้าที่แม่บ้านแม่เรือนอย่าให้บกพร่อง ฝ่ายเจ้าบ่าวก็เช่นเดียวกันโดยเฉพาะเรื่องคำพูด ท่านสอนว่า “อย่าขึ้นมึงถึงเอง อย่าข่มเหงใจกัน อย่าพูดกระแทกแตกดัน หุนหันต่อท่าอ ... ผัวผิดเมียปลั่ง อุดออมกันมั่ง ยับยั้งจงเหมาะ ผัวก็พูดแต่หวาน เมียก็ขานแต่เพราะ อย่าโมโหมากปากเปราะ อย่าทำน้ำใจเสาะมันไม่เหมาะชอบกล” การทำหน้าที่ของสามีก็ดี ภรรยาที่ดี จะทำให้ครอบครัวเป็นสุขถ้าทั้งสองฝ่ายต่างทำหน้าที่ซึ่งกันและกัน โบราณจึงต้องมีการทำขวัญเพื่อเป็นการย้ำเตือนคู่บ่าว-สาว อีกครั้งหนึ่ง

ในบทเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นความเชื่อเรื่องผีเหี้ยผีเรือน ผีปู่ตายาย ฯลฯ เมื่อจะทำงานมงคลของลูกหลานต้องบอกกล่าวให้ท่านทราบ เป็นการแสดงความเคารพต่อบรรพบุรุษ เพื่อผีของบรรพบุรุษจะได้ช่วยปกป้องรักษาลูกหลานต่อไป

ประเพณีสู่ขวัญในภาคอีสาน¹

ประเพณีสู่ขวัญ เป็นประเพณีที่ทำเพื่อเรียกขวัญให้มาอยู่กับเนื้อกับตัว และอวยพรให้อยู่เย็นเป็นสุข มีอายุยืนขวัญเย็น มีความเจริญก้าวหน้าและประสบโชคชัย นิยมทำกันเสมอในโอกาสต่าง ๆ เช่นเมื่อหายจากเจ็บไข้ได้ป่วย เมื่อคลอดบุตรแล้วจะออกไป เมื่อมีกิจธุระต้องเดินทางไกลหรือจากบ้านไปนาน ๆ แล้วกลับมา เมื่อขึ้นเรือนใหม่ เมื่อบวชภาคและในงานแต่งงาน เป็นต้น

เครื่องใช้ในการทำพิธี มีพาขวัญ (ภาชนะใส่เครื่องขวัญ) ประกอบด้วย ชั้นหมากเบ็ง (บายศรี) ที่ประดับด้วยดอกไม้ธูปเทียน ข้าวเหนียวหนึ่ง สุกกลั่น ไข่ ไก่ต้ม ไก่ต้มทั้งตัว หรือหมูต้ม (เฉพาะหัว หาง และตีนทั้งสี่) เครื่องใช้ประจำตัวของผู้รับขวัญมีผ้าห่มนอน กระจก หวี และมีด้ายสำหรับผูกข้อมือ เป็นจำนวนมาก สิ่งของเหล่านี้จัดอยู่ในพาขวัญ ถ้าเป็นงานใหญ่มีเครื่องมาก ก็จัดใส่พานหรือถาดเป็นบริวารอีก งานสู่ขวัญจะใหญ่หรือเล็ก สังเกตได้จากเครื่องใช้และบายศรี ถ้ามีมากขึ้นถึงงานใหญ่ คือ 1 ชั้น 3 ชั้น 5 ชั้น ถึง 7 ชั้นเป็นที่สุด นอกจากนี้มีหมากพลูบู่² น้ำดื่ม สุราอาหารและกับแกล้ม สำหรับเลี้ยงแขกและเลี้ยงผู้ที่มาในงาน

สถานที่ประกอบพิธีสู่ขวัญ โดยปรกติใช้ห้องโถงภายในบ้านเรือนหรือลานบ้าน กลางสนามก็ได้แล้วแต่จะเหมาะสมกับงานที่จัด ตั้งพาขวัญบนผ้าห่มนอนของผู้รับขวัญ สิ่งของบริวารอื่น ๆ ตั้งไว้ข้างเคียงกัน เวลาทำพิธีแตกต่างกันตามลักษณะงานที่ทำ เป็นต้นว่า สู่ขวัญเมื่อออกไปทำเวลาเช้าหายป่วยใช้ทำเวลาค่ำ เมื่อแต่งงานทำในเวลาตามกำลังวัน เป็นต้น เมื่อพร้อมเพรียงกันแล้วก็เข้านั่งล้อมรอบพาขวัญ ถ้าในโรงพิธีที่มียกพื้น หมอสูตร (ผู้รู้ทำพิธี) และพ่อแม่ญาติพี่น้องผู้ใหญ่จะนั่งตอนบน ผู้รับขวัญและญาติมิตรแขกหรือนั่งล้อมตอนล่าง เริ่มพิธีโดยช่วยกันยกพาขวัญขึ้น หมอสูตรบอกกล่าวว่าจะทำการสู่ขวัญให้แก่ผู้ใด ด้วยเหตุใดแล้วจุดธูปเทียน เปิดจุกขวดเหล้าประนมมือสวดคำเรียกขวัญ และอัญเชิญพรเป็นทำนอง คนรับขวัญและบุคคลอื่นที่นั่งพับเพียบประนมมือฟังโดยเคารพสงบเสียง มีเปล่งเสียงรับในตอนเรียกขวัญเป็นการสนับสนุนบ้าง จบแล้วทำการพายเหล่า (เจิมมือด้วยเหล่า) นอกจากนี้ผ้าฝ่ายผูกแขน (ด้ายผูกข้อมือ) มาผูกข้อมือให้แก่ผู้รับขวัญเป็นคนแรก แล้วพ่อแม่ญาติผู้ใหญ่ผูกให้ตามลำดับ ขณะที่ผูกขวัญต้องหงายมือข้างที่ผูกและพาขวัญ มีข้าวขวัญไก่ขวัญ ฯลฯ อีกมือหนึ่งยกขึ้นเสมอออก เป็นการ

¹พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, หน้า 132.

เคารพรับขวัญและคำอวยพร คนอื่น ๆ จับข้อมือถือแขนหรือแตะเสื้อผ้าติดต่อกัน เพื่อแสดงว่าพร้อมกัน อวยพรให้โดยเอกฉันท์ ต่อจากนั้น โครจะผูกให้ก็ได้หรือจะผูกกันระหว่างผู้มาร่วมพิธีก็ได้ พร้อมกันนี้ก็รินเหล้าแจกจ่ายกันดื่ม และอวยพรกันด้วยวาจา ประเพณีสู่ขวัญนี้ในภาคเหนือก็ยังนิยมทำกันอยู่ แต่เรียกว่า ผูกขวัญ

คำสวดในการเรียกขวัญอวยพรขณะที่ฟายเหล้า และผูกข้อมือ มีถ้อยคำสำนวนโวหารอันไพเราะ คล้องจองกัน มีคาถาแทรก ฟังแล้วรู้สึกศักดิ์สิทธิ์และซาบซึ้งตรึงใจ อย่างอำนาจคุณพระรัตนตรัย และอิทธิฤทธิ์ของเทพดาอารักษ์ มีหลายแบบหลายสำนวนต่างกันไปตามลักษณะของงานที่ทำขวัญ

เมื่อผูกข้อมือกันเสร็จแล้ว ก็นับว่าเสร็จพิธี ต่อจากนั้นก็เลี้ยงสุรอาหารและสนทนาปราศรัยกัน เป็นที่สนุกสนานเบิกบานใจ หรือจะมีการเล่นอย่างใดอีกให้รื่นเริงก็ได้ ตามแต่เจ้าภาพจะเห็นควร และจัดขึ้นพอสมควรแก่เวลาแล้วต่างก็อำลากันกลับไป

ถ้าเป็นพิธีสู่ขวัญแต่งงาน ไม่มีการฟายเหล้า แต่มีการป้อนไข่ คือนำไข่ต้มจากพาวขวัญมา ปอกแบ่งครึ่งให้บ่าวสาวกินคนละครึ่งใบ โดยใช้มือขวาป้อน ไข่เท้า มือซ้ายป้อนไข่นาง ต่อจากนี้บ่าวสาวนำขัน ดอกไม้รูปเทียนไปกราบไหว้ขอขมาคารวะพ่อแม่ญาติ แยกผู้ใหญ่ที่มาเป็นสักขีพยานในงาน แล้วหมอบกราบรับคำสั่งสอนให้พรจากท่าน ซึ่งจะแนะนำสั่งสอนการครองเรือนครองรัก ปกป้องและถนอมน้ำใจกัน พร้อมกับอวยพรให้มีความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ทำขวัญข้าว

คนไทยส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา ชาวนาได้ชื่อว่าเป็นกระดูกสันหลังของชาติ เพราะการทำนาเป็นงานที่ลำบากมาก ชาวนาต้องอดทนหลังสู้ฟ้าหน้าสู้ดิน กว่าผลผลิตจากข้าวจะกลายมาเป็นข้าวสาร หรือข้าวเหนียวให้เราบริโภคกันอยู่ทุกวันนี้ ชาวนาต้องรอคอยเป็นปี โดยเฉพาะทำนาปี

เมื่อข้าวเริ่มออกรวง ต้นข้าวแตกปลีมีดอกโผล่ออกมาเป็นช่อ ๆ สีเขียวอ่อน ๆ เต็มไปทั้งทุ่ง ลำต้นจะป่องกลาง มีกาบบาง ๆ หุ้มห่อไว้ เรียกกันว่า ข้าวอุ่มท้อง ตอนนี้จะมีการทำขวัญแม่โพสพ หรือทำขวัญข้าว

คำว่า ขวัญข้าว¹ หมายถึง “มิ่งขวัญของข้าวซึ่งเจ้าของทำพิธีเชื้อเชิญ เรียกว่า ทำขวัญข้าว” ชาวนาไทยมีความเชื่อว่า การทำนาทำไร่ได้ผลดี เพราะมีผู้คุ้มครองชื่อว่า แม่โพสพ

คำว่า โพสพ² หมายถึง เทพธิดาประจำข้าว, เจ้าแม่แห่งข้าว ม.ล.เดิบ ชุ่มสาย อธิบายว่า “แม่โพสพเป็นวิญญาณของข้าว เมื่อเชื้อถืออย่างนั้นก็เกิดความเคารพยำเกรงมากขึ้น ต้องการแสดงความกตัญญู คือรู้จักคุณ และกตเวทิตี คือสนองคุณ จึงมีการบวงสรวงเช่นไหว้ ตามเวลาที่เหมาะสมควร”³ พ่อแม่มักจะสอนลูกหลานว่า ไม่ให้ทานข้าวหก ข้าวที่ตกอยู่ก็ห้ามเหยียบย่ำเพราะเคารพแม่โพสพ เวลาต้อนรับทานข้าวอุ่มแล้วก็ให้ไหว้แม่โพสพ เป็นต้น

¹เล่มเดิม, หน้า 606.

²ม.ล. เดิบ ชุ่มสาย แม่โพสพ, (กรุงเทพ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2517), หน้า 4.

คำว่า แม่โพสพ นั้น บางทีเรียกเลื่อนกันเป็นอย่างอื่นบ้าง เช่น แม่ประสพ หรือ พสพ รูปร่างเป็นผู้หญิงสวยงาม มีผมประป่า ห่มผ้าจีบสไบเฉียง โดยปกติช่างทำเป็นรูปนั่งพับเพียบเรียบร้อย¹

การทำขวัญข้าว

เรื่องทำขวัญข้าวหรือทำขวัญแม่โพสพเป็นความเชื่อที่ถือกันว่า “สิ่งต่าง ๆ มีชีวิตไม่ว่าคนหรือสัตว์หรือต้นไม้ มีสิ่งหนึ่งเรียกว่าขวัญสิงอยู่ ข้าวก็ถือว่ามีชีวิตและมีขวัญ จึงต้องบำรุงขวัญข้าวไว้ไม่ให้หนีไป เพราะจะทำให้ต้นข้าวไม่งอกงาม ไม่ได้ผลเต็มที่ หรือต้นข้าวอาจตายได้”²

วิธีทำขวัญข้าวที่จังหวัดอุษยธา

จังหวัดอุษยธาเป็นพื้นที่ราบลุ่ม ราษฎรส่วนใหญ่มีอาชีพทำนาปี เมื่อถึงฤดูข้าวออกรวงจะเป็นระยะเวลาหน้าน้ำหลาก ต้นข้าวจะเอนลู่พับไปทางเดียวกัน แสดงว่าข้าวเริ่มตั้งท้องออกรวง ชาวนาจะทำขวัญข้าวเฉพาะในวันสุรครตอนบ่าย เพราะถือเคล็ดว่าสุขหรือสุขได้ทั้งสองอย่าง

เครื่องสังเวยที่เตรียมไปทำขวัญข้าว ได้แก่ ส้ม กล้วยน้ำว้า อ้อยขั้วนั้ จัดใส่ในชะลอมเล็ก ๆ ชะลอมเดียว แบ่งหอม น้ำมัน หวี 1 เล่ม ตลอดจน เดลว³ และธง เมื่อเตรียมเครื่องใช้เสร็จแล้วก็ออกไปทำพิธีที่นาตรงที่เคยปักธงเมื่อแรกนา บักเฉลว แล้วเอาชะลอมสิ่งของสังเวยผูกห้อย พร้อมกับธง เอาแบ่งหอม น้ำมันหอมประพรมใบข้าว ต้นข้าว เอาหวีหวีที่ใบข้าว พอเป็นกิริยา เป็นการแต่งตัวแม่โพสพ พร้อมกับบอกกล่าวรับขวัญว่า “เวลานี้ข้าวหรือแม่โพสพเริ่มตั้งครรภ⁴ จึงนำเครื่องกระยาบวขมาสังเวยและแต่งตัวให้ ของจงเจริญสมบูรณ์เติบโตงอกงามอย่างมีภัยอันตรายใด ๆ มากล้ากรายรบกวน”⁴

เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วจะขนไปที่ลานสำหรับนวด พอขนข้าวเกือบหมดแล้ว ก็จัดการทำพิธีเชิญขวัญข้าว หรือขวัญแม่โพสพเข้าสู่ลานบ้าน โดยจัดเตรียมกระยาบวข มีขนมต้มแดง ขนมต้มขาว ขนมหูช้าง (ทำด้วยแป้งข้าวเหนียวปั้นเป็นรูปสามเหลี่ยมเอาไปต้มให้สุกแล้วคลุกด้วยเกลือและมะพร้าว) กล้วยน้ำว้า 1 หวี ไข่ต้ม 1 ฟอง ข้าวปากหม้อใส่กรวยใบตอง เครื่องนุ่งห่มใหม่ ๆ สำหรับหนึ่ง ไปทำพิธีที่นาในวันสุรครตอนเย็น เมื่อไปถึงที่นาจะคลี่ผ้าห่มปูกับพื้นดิน เอาเครื่องสังเวยออกเช่น เสร็จแล้วเอาขังต้นข้าวมาผูกเป็นหุ่นรูปคนเล็ก ๆ รูปหนึ่งถือไว้ และกล่าวคำเชิญแม่โพสพว่า ได้ออกมารักษาแดดกรำฝนอยู่กลางท้องนานแล้ว เชิญกลับเข้าอยู่ที่ร่มที่เย็นในลานบ้าน แล้วเอารูปหุ่นกลับมาที่ลานนวดข้าว คลี่ผ้าห่มห่มสำหรับนั้นคลุมลงบนกองฟ่อนข้าว แล้วเอารูปหุ่นปักลงที่ผ้า เอาเครื่องสังเวยอีกชุดหนึ่ง มีสิ่งของอย่างเดียวกับที่นำออกไปสังเวยที่นา เช่น และบอกเล่าต่าง ๆ ตามที่คิดว่าเป็นมงคลแก่การทำมาหากิน เป็นเสร็จพิธี⁵

¹เจือ สตะเวทิน, เสม็ดเดิม, หน้า 284.

²เสฐียรโกเศศ (นามแฝง), ประเพณีเบ็ดเตล็ด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สมาคมสังคมาศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516), หน้า 156.

³เดลว ทำด้วยดอก หักขัดเป็นมุม ๆ ตั้งแต่ 5 มุมขึ้นไป ใช้เครื่องหมายบอกเขต

⁴เสฐียรโกเศศ (นามแฝง) เสม็ดเดิม, หน้า 154.

⁵เสม็ดเดิม, หน้า 175-176.

บทเชิญขวัญข้าวภาคใต้

ทางภาคใต้มีการเชิญข้าวเช่นเดียวกัน จะเห็นได้จากบทเชิญขวัญของจังหวัดพัทลุงตอนหนึ่ง กล่าวเชิญขวัญว่า

“ไอ้แม่โพสพ ถูกเรียกมาจน แต่กูเขาหลง เชิญมาอยู่เมล็ด เสร็จมาอยู่รวง รับเอาเครื่อง บวงสรวง ที่ถูกบูชา ขวัญอยู่ในไร่ เร่งมาทุกคน มาสร้างกุศล โดยคนเกิดหนา แม่โพสพเจ้าอย่าละห้อย สร้อยเศร้า เชิญมาแม่มา มารับเอาข้าวขวัญ สารพันของข้า ข้าแต่งบูชา นานาสารพัน ... เชิญขวัญแม่เอ๋ย ขวัญท้าวพระยามาก ขวัญแม่อยู่ราก เชิญขึ้นมาอยู่รวง ถูกแต่งบายศรี รับแม่สู่ห้อง สู่ห้องพระคลัง เชิญแม่ยก ขึ้นนั่ง ถูกจับจะผูกมือให้พระมารดา”¹

จะเห็นได้ว่า คำกล่าวเชิญขวัญแม่โพสพให้มาอยู่ประจำต้นข้าว เป็นคำกล่าวที่วิงวอนโพสพ เพื่อให้แม่โพสพพอใจจะได้ช่วยปกป้องรักษาต้นข้าวให้ออกรวงมามาก ๆ และคลบนันดาลให้เจ้าของนาร่ำรวยเป็น เศรษฐี ดังเช่นในคำเชิญขวัญว่า “ให้รวยข้าวมาจากเหนือ ให้รวยเกลือมาจากใต้ ขอให้สมดังคำที่ข้าพเจ้า ร่ำไว้ในครั้งนี้” หรือ “เชิญมาเกิดแม่เอ๋ย เร่งมาอย่าอยู่ช้าเข้ามาหนุน มาหละมาเพิ่มพูน หนุนข้าวไว้อย่า ได้พร่อง” เป็นต้น

ชาวนาจะทำพิธีบวงสรวงเช่นไหว้แม่โพสพเป็นคราว ๆ ตั้งแต่เริ่มลงมือทำนาจนกระทั่งเก็บเกี่ยว และขายได้ บางท้องถิ่นนิยมทำขวัญข้าวเฉพาะหลังฤดูเก็บเกี่ยว ดังนั้นการทำขวัญข้าวจึงนับวันว่าจะหายไป

เมื่อเริ่มลงมือไถคราด ก็จะมีการจุดรูปเทียนบวงสรวงเทพยดาอารักษ์ที่คุ้มครองพื้นนา เมื่อต้นข้าว เจริญเติบโตเริ่มจะออกรวงตั้งท้อง ก็ทำขวัญข้าว เมื่อเก็บเกี่ยวแล้วนำข้าวไว้ที่ลานนวดข้าว ก็มีการเชิญขวัญ ข้าวเข้าสู่ลาน เมื่อลงมือนวดข้าวได้เมล็ดข้าวก่อนจะนำไปเก็บไว้ในยุ้งฉางก็นิยมทำบุญยังเสียก่อน แสดงให้เห็นว่าขั้นตอนการทำนา กว่าจะได้ข้าวเป็นเมล็ดมาให้เราบริโภคกันนั้น ชาวนาต้องพึ่งพาแม่โพสพเป็น อย่างมาก ทั้งนี้เพราะการทำนาจะได้ผลดีเพียงไร ดินฟ้าอากาศมีอิทธิพลมาก ดังที่เราเคยได้ยินกันว่า บางปี ฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล บางทีน้ำท่วมไร่นาเสียหาย ชาวนาส่วนใหญ่ของประเทศจึงยากจน ที่พึ่งพาทางใจ ของชาวนาก็คือ เทพยดาอารักษ์ต้นข้าวหรือแม่โพสพ ซึ่งเป็นความเชื่อที่ยังคงอยู่จนทุกวันนี้ สำหรับพิธีการทำ ขวัญข้าวก็ดี คำกล่าวเชิญขวัญก็ดี อาจจะลดน้อยถอยลงไปตามกาลเวลา ดังที่ สมบัติ จำปาเงิน² กล่าวไว้ว่า

การทำขวัญข้าว เชิญแม่โพสพในปัจจุบันนอกจากจะเลือน ๆ ไปอย่างน่าเสียดาย โบราณกระทำ ด้วยความซาบซึ้งโพสพเพียงใด จะขอยกจากหนังสือประชุมเชิญขวัญ ฉบับของราชบัณฑิตยสถาน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2472 จัดเป็นหนังสือหายาก (ยังไม่มีกรพิมพ์ใหม่อีกเลย)

“...ศรีศรีวันนี้นันต์เป็นต้นลบ ข้าจะขอเชิญขวัญแม่พระโพสพอย่าหมองหมาง เชิญเกิดมาสู่ผู้ขาง ในวันนี้ ขวัญแม่เอ๋ยอย่าเลยละเทียวสัจจร ขวัญแม่เอ๋ยอย่าไปหลงอยู่ในหมู่กีนนรสุรางค์นภ ขวัญแม่อย่าไปเทียว ขึ้นยังฝั่งอินคาต ริมบรรพต ขวัญแม่เอ๋ยอย่าไปเพลินเทียวเลี้ยวลดให้ไกลดา แม่อย่าไปเพลินชมในขมนาฝั่งนที ขวัญแม่เอ๋ยอย่าหลีกหนีไปให้ไกลที่พื้นนอกเขต ขวัญแม่อย่าเทียวเตรนเรทศสัจจรไป ขวัญแม่อย่าหลงเข้า พงไพรชมสิงห์สัตว์ เสือสีมีสารพัดมฤคา เสี่ยงชะนีนีมีปาร้องโค้งคัง ขวัญแม่เอ๋ยอย่ามัวไปงหลงฟังไม่ต้องการ

¹ฉันทส ทองช่วย, “ทำขวัญข้าว , ใน มรดกวัฒนธรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : บพิธการพิมพ์, 2520) , หน้า

²สมบัติ จำปาเงิน, “โพสพ”, วัฒนธรรมไทย, 9 : 21-22 กันยายน 2527.

ขอเชิญขวัญแม่มาอยู่สู่สถานประจำที่ ถ้าแม่นจะซื้อฤกษ์ให้ได้ง่าย ถ้าแม่นจะขายฤกษ์ก็ได้ดีมีราคา ข้าพเจ้าจะขอใส่โอกาสไว้ในพระศาสนาเพื่อแผ่ผล จะได้เป็นอาณาประโยชน์คนไปภายหน้า แล้วจะได้กวรดน้ำตามตำราโบราณ มีขวัญเอ๋ออย่าเลยหนีไปहांไกล ขวัญแม่อย่าตกใจให้ฉุนเฉียว เมื่อเวลาเขาตรงลงเคียวเกี่ยวกระหวัด แล้วมัดควบรวรดผูกเป็นกำ ขวัญแม่เอ๋ออย่าเลยตกใจช้ำยามกระเทือน เมื่อเวลาเอาควบเคียวใส่เดือนลากเข้ามาขวัญแม่อย่าเลยลาहांสถาน ขวัญแม่อย่าตกใจเมื่อใส่ในสถานสาดกระบืออย่า อุดสำห้เก็บกวาดควบร้อนทำให้สะออด อุดสำห้สูทที่ทักขั้คักขึ้นพัดกระพือ แต่ชั้นฟางสักนิกก็มีได้คิดมือเข้าปะปน สู้อุดสำห้เอาน้ำมันจันทน์สรรระคนน้ำอบปรุงกระแจะพร้อมหอมฟุ้งไปด้วยกลิ่นจันทน์ ขอเชิญขวัญแม่กลับจรรัถมาสู่ที่ ขวัญแม่เอ๋ออย่าหลงตามลมจงมาชมบายศรีแก้วสุวรรณ แต่ล้วนโสภาทิ้งห้าชั้นวิไลนัก ชั้นที่หนึ่งนำพิงรัก พิศดูล้วนแต่กินรินบินเป็นหมู่แลสลับแวววาว ชาวเหลืองเครื่องประดับงามสกลนชกนรต่างคนล้วนรำพื่อน ล้วนแต่กายาสว่างจนควรพิศวง ชั้นที่สองทองเบญจรงค์ลายกระหนก มีหมู่บักขาคณานกเทียวโผผิน แผ่ปีกหางกางบินลงชายหาด มยุราหงส์เหมราชกะนองร้อง ลงเล่นน้ำในลำท้องอโนดาต แลแต่ล้วนสฤณาบักขาคืออยู่มากมี ชั้นที่สามงามคิดูเขียวสดประดับแล้วไปด้วยแก้วมรกตดวงจินดาแลวิจิตรรูปพิทยารรฤทธิราวี เข้าแย้งผกานารีผลอลหม่าน ชั้นที่สี่มีธารทะเลเล็กแลดูคลื่นฤกษ์ก็ออกครนกริกเป็นละลอก น้ำเปี่ยมฝั่งดังกระลอกขึ้นกลางหาด มีรูปสุบรรณฉาบคานนาคราชแล้วบินไป ชั้นที่ห้าเป็นมัลลักรองด้วยแก้วสีเหลืองขาวาวแววแดงระยับ ที่เขียวก็เขียวปิกแมลงทับไม้เปรียบได้

ขวัญแม่เอ๋อ จงมาเฝ้าในสถานนี้ ทั้งท่านเจ้าของท้องที่ก็ให้สุขสวัสดิ์ มีทรัพย์สิน ลิ่นไหมนัสแสนศุขาภิรมย์ ทั้งแก้วแหวนให้กองมาอุดมจนมากมุล ความเจ็บไข้ให้หายสูญทั้งอันตราข มีบุตรหญิงก็ให้สืบสาย มีบุตรชายก็ให้สืบพระศาสนา ให้มีข้าคน คนช้างม้าโคกระบือ ชาวนาชาวไร่ก็ให้นับถืออย่าจิดจาง จะนิกสิ่งไรให้ได้ทุกอย่างดังประสงค์ อนึ่งทรัพย์ก็อย่ารู้สิ้น ทั้งสินก็ให้คงอยู่ทุกเวลา ถ้าท่านจะทำนาก็ให้ได้ร้อยเกวียนถ้วน ถ้าท่านจะทำสวนก็ได้ผลไม่มากมี ถ้าท่านจะทำราชการก็ได้เลื่อนเป็นที่ขุนนางให้ปรากฏศอย่างคนถือขา ให้สืบบุตรนัคดา ตั้งแต่บัดนี้ ท่านจงเป็นเศรษฐีมหาเศรษฐี ให้ล้นช่องเข้าสามทีให้ร้องเอาขั้”

“...ดูน่าปลื้มใจ ทุกไร้ทุกนา จะดูน้ำฝน เหลือดินหนักหนา จะดูน้ำท่า ขึ้นมาทุกวัน เจ้าบ้านผ่านเมือง แต่งเครื่องทำขวัญ บูชาสารพัน พวงเงินพวงทอง รูปเทียน ข้าวดอก ดอกไม้ ร้อยกรอง แก้วแหวนเป็นกอง ทำขวัญครันครบ บายศรีเงินเรื่องรอง บายศรีทองเลิศลพ ทำขวัญพระโพสพ นอบนบบูชา หัวหมุกมีบายศรีช้ำขวา กล้วยอ้อยโอชา เครื่องกระยาสังเวช สัมตูกพราวดาล คาวหวานของเสวย ทั้งขนมมนนเขยมีขั้วถั่วจ้ง แป้งหอมน้ำมัน จวงจันทน์กฤษณา น้ำกุหลาบอาบทา แป้งสกลสารภี เชิญฟังกกล่าวกล่อม เพราะพร้อมคนตรี พิณพาทย์มโหรี กลองแขกปี่ชวา

ขวัญเจ้าเอ๋อ เชิญมาแม่มา ทั่วทุ่งไร้นา เชิญมาพร้อมกัน มาชมมาชม สมโภชทำขวัญ สิ่งของสารพันบรรจงบูชา ให้งามทุกต้น เมล็ดผลให้นักหนา น้ำฝนน้ำท่า มีมาพร้อมแล้ว แต่งตัวแต่งรวง รวากับพวงพุ่มแก้วต้นใบให้แพรวเพริศพริ้งเพราดา ออกรวงพวงผล เหลือดินนักหนา ทุกไร้ทุกนา ออย่ามีอันตราข อารักษ์รอบกรุงเจ้าทุ่งทั้งหลาย พระที่นั่งเจ้านาย เชิญช่วยอภิบาล ให้ข้าวคั้งต้น ออกผลตระการ เมล็ดรวงเปี่ยมปาน ข้าวทิพสาธิตให้ได้โดยมาก เต็มภาคภูมิที่นาทุ่งให้ดินน้ากให้งาม ให้เกี่ยวเร็วรวด ให้ได้นวดเดือนสาม ให้ได้เมล็ดมากขามซื้อขายอย่ารู้ขาด คงถนนราคา เกวียนละห้าหมบาท ข้าวสารท้องตลาด ภาคดังละเพื่อง ให้ถูกเต็มประคตา ทั้งนาสวนนาเมือง ชั่งบ่าผาเฟื่อง เร่งรัดตระเตรียม ข้าวหลวงให้เหลือฉาง ชั่งขุนนางให้เต็มเปี่ยม ชั่งไพร่ตามธรรมเนียมมีกินทั่วกัน พระสงฆ์สามเณร เข้าเพลให้พอดัน เครื่องกัจเครื่องกัณฑ์ จ้งหันนิตยภัค ข้าวเหลือเหลือถูก ถูกไม่แออัด เนื้อปลาสารพัด ทุกสิ่งสารพัน

พระพิรุณเจ้าเอย ปรายเปรยฝนสวรรค์ ชดเชยทุกวัน ตกตามเทศกาล พระคงคาไหลล้น ถ้วนทันทุกสถาน แต่พอประมาณ อย่าให้เหลือล้น

เชิญขวัญแม่มา ทั้งน้ำทำน้ำฝน ท่วมทุกแห่งหนจนสิ้นนาคอน อย่างมากอย่างน้อย ค่อยขึ้นค่อยหย่อน ดันข้าวแก่อ่อน ผ่อนขึ้นผ่อนลง พอเหมาะพองาม ตามต้องประสงค์ น้ำขึ้นแล้วทรง คงอยู่เนืองนองอย่าเพื่อถดถือน จนเดือนสิบสอง ลำน้ำลำคลอง ท้องทุ่งไร่นา กว่าข้าวตากดอก ออกรวงระย้า จึงค่อยเคลื่อนคลา ถอยถดถดลง น้ำก็หย่อนผ่อนตาม ข้าวก็งามยิ่งยง หมายถึงโดยจง คงเหมือนถ้อยคำ ให้ข้าวเต็มนา ให้ปลาเต็มน้ำ ดันข้าวที่ทำเมล็ดผลบริบูรณ์ เหน้ เหน้

เหน้อยอย่าพริ้น	ขวัญข้าวมาแล้ว
เหน้อยอย่ากร้าม	ข้าวงามเหลือแล้ว
เหน้อยอย่ากลัว	ข้าวแคงตัวแล้ว
นาในนานอก	ข้าวออกรวงแล้ว
ข้าวเจ้าข้าวเหนียว	ได้เกี่ยวอยู่แล้ว
ไซโยพ้อแก้ว	สนุกแล้วปีนี้”

เหน้ เหน้ เหน้ ๑

คาถาบูชาแม่โพสพ

“ขอรทเหนือเกล้า นางเขวาก็ัญญา แก่แม่โพสปี แก่แม่โพสพ แก่แม่พันพดารา แม่จันทร์เทวี แม่ศรีโสกา ได้เลี้ยงลูกมาใหญ่ถึงเพียงนี้ ข้าขอบวงสรวง ด้วยพระบารมี รูปเทียนจัตติ ธรรมมีบูชา ขอพรแม่เจ้า ปกเกล้าเกศาทำไร่นา ผลิตมาเหลือหลาย จะเก็บหาบจน เหมือนผลบ่อทราย กับสิ่งอันตราย ทั้งหลายนานา กับทั้งศัตรูร้ายบให้บิชา กับทั้งนกหนูก กับตะกวดเหี้ย กับเพี้ยลงนา กับทั้งโรคโรคา ในสวนเรือนเรา กับทั้งศัตรูหมูโจรทุกเหล่า ถ้าเข้าใกล้เรา ก็วินาศสิ้นดี”

จุดรูป ๑ ดอกหรือเทียน ๑ เล่ม พร้อมด้วย สำหรับควาหวานครบ กราบลงหนหนึ่ง ตั้งนะโมสามจบแล้วว่าคำบูชา ดังนี้

อิมินา มาตาปฺปผคนรทณฺเจทป ฐปาทิสกการานิ จ อุนนปานฐปพยณฺชน ผลาผลเภสชฺชชาตินิ จ อิมาย พีรพฺน ฐโพสพสิริมาตฺยา ปุเชม อิมสมิ ปัจจุนฺน กาเล อุมหากํ นิจฺจกถํ สพฺพ พี ช ธณฺญตณฺจฺจุลา ทินณฺจ วิรุพฺพิยา หิรณฺญสฺวณฺณา ทิโกกานณฺจ จุฑฺฒินยา ข้าพเจ้าขอบูชาซึ่งเครื่องสักการะ มีพวงมาลัย ดอกไม้ของหอม เทียนรูป เป็นต้น และวัดภูมิข้าว น้ำ แสง กับแกล้ม ขนม ผลไม้ไม่น้อยใหญ่ เกศฯ เป็นต้นเหล่านี้ แต่แม่โพสพศรีพระพันธุ เพื่อความงอกงามแห่งข้าวกล้าพืชพันธุ์ธัญญาหารข้าวสารเป็นต้นด้วย เพื่อความเจริญแห่งโภคทรัพย์ มีเงินทองเป็นต้นด้วย ในปัจจุบันกาลนี้ ตลอดกาลเนื่องนิรันดร์เทอญ

ถ้อยคำที่ใช้ในการเรียกขวัญแม่พระโพสพ ในบททำขวัญข้างต้น ใช้คำว่า ขวัญแม่เอย ขวัญแม่เอ้ย ขวัญแม่ ขวัญเจ้าเอ้ย ซึ่งเป็นคำที่ไพเราะกินใจทำนองอ่อนหวานอย่างนอบน้อม เมื่อขวัญแม่โพสพมาแล้ว ก็อย่าตกใจ “เมื่อเวลาเขาตรงลงเกี่ยวเกี่ยวกระหวัด แล้วมัดควมรวบรัดผูกเป็นกำ” และ “ขวัญแม่อย่าตกใจเมื่อใส่ในลานสาดกระเบื้อง” สะท้อนให้เห็นวิธีการทำนาเป็นขั้นตอน ตลอดจนราคาข้าวในสมัยก่อน “คงถนนราคา เกวียนละห้าหกบาท ข้าวสารท้องตลาด คาดถึงละเฟื้อง ให้ถูกเต็มประดา”

บททำขวัญข้าวสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของชาวนาที่ต้องพึ่งพาเทวดาอารักษ์ โดยเฉพาะแม่โพสพ และดินฟ้าอากาศ ดังข้อความอ่อนหวานว่า “พระพิรุณเจ้าเอย ปรายเปรยฝนสวรรค์ ชดเชยทุกวัน ตกตาม

เทศกาล พระคงคาไหลล้น ถ้วนทันทุกสถาน แต่พอประมาณ อย่าให้เหลือล้น” ชาวนาจึงต้องมีความขยันหมั่นเพียร ใช้หลังสู้ฟ้าหน้าสู้ดิน สภาพของชาวนาปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไป มีความสะดวกสบายขึ้น เพราะมีเครื่องทุ่นแรงช่วยผ่อนแรง อย่างไรก็ตามการทำขวัญข้าวยังคงทำกันอยู่ทุกจังหวัดที่มีการทำนา ถึงแม้การทำขวัญข้าวจะแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น แต่จุดมุ่งหมายเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของข้าวกล้าในนาเหมือนกัน

ประเพณีการสู่ขวัญข้าวภาคเหนือ

มณี พยอมยงค์¹ ได้เล่าถึงการทำขวัญข้าวของภาคเหนือ พอสรุปได้ดังนี้

การสู่ขวัญข้าวเป็นการบูชาแม่โพสพผู้บันดาลให้ข้าวกล้าแก่คนทั้งหลาย และการทำขวัญข้าวเชื่อกันว่าจะทำให้ผลิตผลดี กินไม่เปลือง มั่งมูลพูนสุข อีกอย่างหนึ่งการทำขวัญข้าวเป็นการแสดงกตัญญูกตเวทิตะของประชาชน ซึ่งมีต่อเทพยดาฟ้าดิน การทำขวัญหรือประเพณีอัญเชิญขวัญข้าวจึงเป็นสิ่งที่ควรศึกษา ดังต่อไปนี้

การทำขวัญข้าว เป็นการสู่ขวัญแม่โพสพ และเลี้ยงผีโพงผีนา จะต้องใช้ ข้าวสุก ไก่ต้ม เหล้าขมม กล้วย ผลไม้ หมาก เมี่ยง บุหรี่ น้ำดื่ม แวน (กรจก) หวี แป้งของหอม น้ำมันทาผม เสือ หมอน เป็นต้นนำไปสังเวद्यแม่โพสพบริเวณที่ใดที่หนึ่งในนาของตนและนำไปสังเวद्यผีโพงผีนาด้วย ตามแต่ชาวนาจะตั้งไว้ในบริเวณนา เช่นเดียวกัน

ตัวอย่าง คำสังเวद्यแม่โพสพและสู่ขวัญข้าวนี้ มีดังนี้

“ในวันนี้ก็เป็นวันดี

นักขัตฤกษ์เข้าบวระมวล

ก็ควรข้าเรียกร้อง

สามสิบสองขวัญแห่งนางหนุ่มเหน้า

สาธุข้าวเป็นเจ้า

หื้อมาทังขวัญปีงามแ่งก็หื้อมา

ขวัญข้าวแพร่เรือหลวง

ขวัญข้าวกล้าอยู่เรือเค้า

ขวัญข้าวนมเท้าอยู่เรือนหลวง

ขวัญข้าวงามวงปู่แก่นท้าว

ขวัญหล้าห้าวอยู่บ้านสักบ้านดง

ขวัญข้าวชาวโพงอยู่บ้านฮืดเมืองสอย

ขวัญข้าวกาบอ้อยอยู่บ้านลือเมืองยอง

ขวัญข้าวฝอยทองอยู่อังวะและหงสา

ดีดีใสงามบ่เศร้า

ในวันนี้ก็เป็นวันดี

เอาขวัญข้าวว่ามา

แม่โกสก”²

ข้าจักเรียกร้องขวัญข้าวว่ามา

ก็หื้อมา

ก็หื้อมา

ก็หื้อมา

ก็หื้อมา

ก็หื้อมา

ก็หื้อมา

ก็หื้อมา

ก็หื้อมา

¹มณี พยอมยงค์, ประเพณีสิบสองเดือน ล้านนาไทย เล่ม 2, (เชียงใหม่ : ส. ทรัพย์การพิมพ์, 2529), หน้า

²แม่โกสก = แม่โพสพ

ขวัญข้าวผายอยู่ละพูนและเชียงใหม่	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวรากไผ่อยู่เชียงรายและเชียงแสน	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวลายแดงอยู่เมืองขอบเมืองพี	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวสาธิตอยู่บ้านสี่และเมืองเหนือ	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวหมากเขืออยู่เชียงแสนเชียงฮาย	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวชาวห้องอยู่เมืองสุวรรณภูมิ	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวมุกกันซ้ออยู่บ้านชาวคเมืองจวาง	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวหวานอยู่บ้านอินเมืองเพ็ญ	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวหมื่นเรียงอยู่เมืองพร้าว	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวเจ้าอยู่เมืองยาง	ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวนางเกล้าเลียช้าง	ทุกสิ่งอ่านอ้างอยู่เมืองไกล ก็ห้อมมา
ขวัญข้าวอันมีที่เขตทางไกล คือว่า ลือ แลม ลัวะ ก้อ กุ่ย ฮ่อ และแกวประหล่อง	ก็ห้อมมา

นางหน่อหัดแม่โกสก

มีคุณแท้ไช่บ่ดี

ไผ่บ่ว่าเหมือนข้านี้สักคน

ห้อมมาทูนเท้ามังมุลมี

ห้อมมาอยู่เต่าพันปี

หมื่นปีขำบ่หื่อนางไปทางใด

นางหนุ่มหน้าหนีไปอยู่ห้องสวรรค์ชั้นฟ้า

ข้าจึงจักยกว่าบุญข้าวันนี้ใหญ่

ในทวารวดีลุ่มฟ้า

ข้านี้แคว้นคบคำขวัญข้าว

ห้อมมาอยู่สวัสดิ์กุมเก้า

ร้อยปีบ่หื่อนางไปทางอื่น

มาเทอะนางเหยขวัญข้าวเป็นเจ้า

ก็หื่อนางเสด็จอวสานหน้าลงมา แต่เทอะ

ในบทสุขวัญข้าวภาคเหนือ มีคำเรียกขวัญข้าวมากมาย เช่น ขวัญข้าวกล้า ขวัญข้าวนมเท้า ขวัญข้าวางามวงปู่แก่นท้าว ขวัญข้าวหล้าห้าหัว ฯลฯ คำเชื่อเชิญขวัญข้าวให้มา เช่น “มาเทอะนางเหยขวัญข้าว ขวัญเกล้าแม่โกสก” ไม่ว่าขวัญจะไปอยู่ที่แห่งหนตำบลใดก็ให้มา เพื่อชวานาจะได้มีศรีสุข ความเชื่อเช่นนี้มีเหมือนกันทุกภาคในประเทศไทย

ประเพณีทำขวัญข้าวอีสาน¹

ชวานาในภาคอีสาน ก่อนทำนามีการแขกนา² (แรกนา) ก่อนจะมีการไถ โดยมีผู้อาวุโสในครอบครัวจะนำ “พาหวาน” 4 พา ประกอบด้วย ผลไม้ เช่น กกล้วย ขนมต่าง ๆ ที่มี ทำให้เป็น 4 กองเล็ก ๆ และ “พาใจ” 4 พา ประกอบด้วย บุหรี่ 4 มวน หมาก 4 คำ ใบพลูทาดด้วยปูน เอาหมาก แก่นคูณใส่ในใบพลู แล้ว มวนบุหรี่ นอกจากนี้มี ข้าว ไข่ต้ม และสุรา นำไปยังสถานที่แรกนา เพื่อบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางว่า “เจ้าพวก

¹ เก็บความจาก พุฒ บุตรรัตน์, “ความเชื่อ จารีตประเพณีและความสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้านภาคอีสาน”, วัฒนธรรมไทย, 4 : 58-62, เมษายน, 2530

² แรกนา หมายถึง พิธีเริ่มไถนาเพื่อเป็นสิริมงคลสำหรับปีนั้น ในพิธีหลวงเรียกว่าพระราชพิธีมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

เจ้าพุ่มเอ๋ย คือมีนี่เป็นมือสันทันต์ถึงฤดูสง่า ฤดูเชิด สิวาเบิกนาเบิกไซ่ ลงล่างอยู่ล่างกิน มาเบิกพวกเบิกพุ่ม ให้ฮักษา อย่าให้แนวมากินเฮ็ดเพียงตันให้ใต้เพียงดา ขอให้ได้กินได้ทาน โอม อู มะ มุ มะ มู มา” แปลความ เป็นไทยว่า “เจ้าที่เจ้าทางเอ๋ย วันนี้เป็นวันดี ถึงฤดูในการทำนา จะขอเบิกที่นา เพื่อทำการเพาะปลูก ขอให้ เจ้าที่เจ้าทางช่วยรักษาไม่ให้สิ่งใดมาทำลาย เพียงเพียงตันแค่นี้ ก็ขอให้ได้ตันสูงถึงดา ให้พอกินตลอดปี และ เหลือทำบุญด้วย”

พอบอกเสร็จก็จะนำพาทวาน และพาใจ มาไว้ ณ ตำแหน่ง “ตาแฮก” แล้วนำต้นกล้า 7 ต้นปักดำ บริเวณตาแฮก

ภายหลังเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว นำข้าวมาไว้ที่ลานนวดข้าว ก่อนจะเริ่มการนวดข้าว มีพิธีปลง ลอมข้าว (กองข้าวที่เตรียมจะนวด)

ผู้ทำพิธีคือผู้อาวุโสที่สุดในครอบครัวจะนำ “ตะกร้าขวัญข้าว” (ตะกร้าเล็ก ๆ ที่ทำด้วยไม้ไผ่สาน หรือวัสดุอื่น ๆ ก็ได้) ในตะกร้าขวัญข้าวประกอบด้วยใบคูณ ใบยอ หมาก 5 คำ ยา 5 คำ (บุหรี) ชัน 5 (ประกอบ ด้วยดอกไม้ 5 คู่ เทียน 5 คู่) ข้าวต้มมัด ไข่ไก่ สุรา นำไปยังลานนวดข้าว เอาไม้สำหรับนวดข้าวมาวางไว้ ข้างตะกร้าขวัญข้าว แล้วว่า โนม 3 จบ ทำพิธีบอกกล่าวแม่โพสพ เช่น

“มีนี่เป็นมือสันทันต์ ลงมาปลงลอมข้าวเด้อ...แม่โพสพเอ๋ย ก่อนสิ้นเขาสิติของดีเขาสิฟาด ดาน หนามถาดเขียฟาง ทัดพาดคราดคุณขึ้น ให้มันขึ้นจ้งช่วยคุ่น จุนพูนคือจ้งกองทราย ไหลลงมากคือทรายไหลแล้ว... โอม อู มะ มุ มะ มู มา”

หมายความว่า “วันนี้เป็นวันดี ข้าพเจ้าจะมาปลงลอมข้าวนะแม่โพสพ ก่อนสิ้นเขาจะดีฟอนข้าว ไม้่นวดข้าวจะดีข้าวลงกับพื้น จงให้มีข้าวมากเหมือนดังกองทราย ให้เมล็ดข้าวไหลออกเรื่อย ๆ เหมือนดัง ทรายฉนั้น”

เมื่อบอกกล่าวเสร็จแล้ว ผู้ทำพิธีก็จะนำโค่น (มัด) ข้าว 7 โค่น แล้วว่าคาถาบาลี 3 จบ แล้วเอาไม้ ที่ใช้นวดข้าวมามัดโค่นข้าว แล้วว่าคาถาบาลีอีก 3 จบ แล้วจึงเริ่มตีข้าวจนครบ 7 โค่น เอาข้าวที่ตีได้ลงใส่ไป ในตะกร้าขวัญข้าวพอเป็นพิธี แล้วก็หาบกลับบ้าน

พิธีเรียกขวัญข้าว

เมื่อตีข้าวในลานเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก่อนจะเอาข้าวขึ้นเล้า (ฉาง) จะมีพิธีเรียกขวัญข้าว จะให้แม่บ้าน ในครอบครัวนั้น ๆ เป็นผู้กระทำพิธี โดยนำตะกร้า 2 ใบ พร้อมด้วยไม้คาน 1 อัน หาบไปยังลานนวดข้าว พอไปถึงก็จะวางชัน 5 ลงที่กองข้าวที่ตีเสร็จเรียบร้อยแล้ว พร้อมกับบอกว่า “มาเด้อมาอยู่เล้า อยู่เยียดือ ขวัญเช่า ขวัญเช่าเจ้า ข้าวเหนียว และเข่าที่นกจิกนกจอกจิบหนี...” แปลความได้ว่า “ข้าวเอ๋ย มาอยู่เล้า อยู่ฉางเด้อ ทั้งข้าวจ้าวข้าวเหนียว และข้าวที่นกกระจิบนกกระจอกคาบหนี ก็ขอให้มาให้หมด...” แล้วก็ตัก ข้าวใส่ตะกร้าแล้วหาบเดินกลับบ้าน แล้วเทข้าวเก็บไว้ตรงกลางในเรือใส่ตัน (เรือไม้ชนิดหนึ่ง) ซึ่งขดทำ เป็นรูปร่างกลมเป็นอันเสร็จพิธี

การผลิตข้าวมีขบวนการทางพิธีกรรมมาเกี่ยวข้องอยู่เสมอ แสดงให้เห็นลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ ของสังคมอีสาน โดยเฉพาะระบบอาวุโส ซึ่งถือว่าเป็นผู้นำทางชีวิตในทางที่ดีเสมอ

จะเห็นได้ว่าชาวภาคอีสานก็นับถือแม่โพสพเช่นเดียวกับภาคอื่น ๆ พิธีกรรมในการทำขวัญข้าว อาจจะแตกต่างจากภาคอื่น ทุกขั้นของการทำนาจะต้องบอกเล่าเจ้าที่เจ้าทาง บอกเล่าแม่โพสพและขอให้แม่โพสพบันดาลให้การทำนาได้ข้าวอุดมสมบูรณ์ ซึ่งยังปฏิบัติสืบเนื่องกันมา ต่อไปถ้าขาดการปฏิบัติ ต่อเนื่องพิธีกรรมดังกล่าวก็คงจะค่อย ๆ หายไปจากสังคมอีสาน

ทำขวัญเสา

ความเชื่อดั้งเดิมของไทยมีว่า ไม่แต่เฉพาะคนเท่านั้นมีขวัญอยู่ประจำตัว สัตว์บางประเภท เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย ตลอดจนสิ่งไม่มีชีวิต เช่น เสาเรือน เรือ เกรียน ข้าวเปลือก นาข้าว แม้กระทั่งบ้านเมืองก็มีขวัญ

ต้นไม้ที่ตัดเอามาจากป่าเพื่อใช้เป็นเสาปลูกสร้างเหย้าเรือน เชื่อว่ามีผีนางไม้หรือเทวดาสงอยู่ สมัยก่อนต้องไปหาดัดต้นไม้ในป่ามาทำเสา จึงต้องมีความรู้เรื่องต้นไม้ตัดไม้ ขณะตัดโค่นต้นไม้เอนลงมา ก็จะมีเสียงลั่นเอี้ยด เชื่อว่าเป็นเสียงนางไม้ร้องไห้ ที่จะต้องถูกพรากจากถิ่นที่เคยอยู่ ถึงกระนั้นนางไม้ก็ไม่กล้าทำอันตรายพวกตัดไม้ เพราะคนเหล่านี้จะมีเครื่องรางของขลังไว้ป้องกันตัว นางไม้จึงต้องตามไม้ที่ถูกตัดมา เหตุนี้จึงมีการทำขวัญเสาเรือนเพื่อขอให้นางไม้ช่วยป้องกันอันตราย และเพื่อความสุขความเจริญแก่เจ้าของบ้าน การไปตัดไม้ทำเสาเรือนนี้ต้องไม่เอาไม้ต่างป่ามาทำเสาเรือน จะทำให้อยู่ไม่เป็นสุข เพราะนางไม้ต่างพวกกันจะทะเลาะวิวาทกันทำให้เดือดร้อนแก่เจ้าของได้

โบราณถือว่า บ้านที่ปลูกใหม่ด้วยไม้ โดยเฉพาะใช้เสาไม้ ซึ่งต้องตัดมาจากต้น จะต้องมีพิธีทำขวัญเสาก่อนที่จะลงหลุม โดยจัดเตรียมเครื่องบูชาเสา ประกอบด้วย “ใบดอง 5 ใบ ใบราชพฤกษ์ 5 ใบ หน่อกล้วย 1 ต้น เอาใบ 3 ใบ ต้นอ้อย 1 ต้น ผูกไว้กับปลายเสาให้แน่น แล้วเอาข้าว 4 กระตง เทียน 8 เล่ม บายศรี 1 สำหรับ บูชาเสา”¹ ก่อนที่จะยกเสาเอกมีการประดับเสาประพรมด้วยน้ำมันศักดิ์กับจุนเจิมเสา แล้วใช้สร้อยเงินทองเครื่องสุวรรณกานูจนาภรณ์ต่าง ๆ ประดับประดาเป็นพิเศษ จุดเทียนชัยไว้ที่เสาทุกต้น จัดตั้งหมอน้ำมันต์ แป้งน้ำหอม แล้วยกบายศรีออกมาตั้ง หมอทำขวัญก็จะกล่าวเป็นทำนองแหล่ ทำขวัญเสาต่อไป

ตัวอย่างตอนหนึ่งในบททำขวัญเสา

“พวงเงินพวงทองสอดคล้องปลายเสา ผ้าเลิศพิศเพรา ท่านผู้เฒ่าจัดแจกเสาขวัญเสาแรก เป็นแผนกแปลกลี ผ้าสำอางอย่างดี คล็ดคลุมหุ้มห่ม เห็นอร่ามงามสม แจ่มแจ่มแสงไขให้จุดเทียนชัย ดิดไม้ทุกต้น ตั้งขันน้ำมันต์ มงคลพิธี น้ำมันแป้งแต่งดี มีจอบครบครัน จึงยกบายศรีสามชั้น มาทำขวัญเจ้าพระยาไม้ เอามาลัยเสียบแจมเบญจมาศนางแย้ม บานมูรีโรย ดาวเรือง แดวาวขาวเหลือง ถ้ำเลิศเจิดฉาย เห็นทองห้องพราย พรรณรายรังสี ข้าวขวัญปั้นดี ประดับประดา มะลิซ้อนมะลิลา หามาตามได้ เรียงเรียบเสียบใส่ ยอดไขสมควร ชั้นบนดีถ้วน ถ้วนถูกไม้ลาย ขนมหั่งหลาย ใสไว้ชั้นกลาง ของควาต่าง ๆ วางไว้ชั้นต้น ประเสริฐเลิศล้ำ มงคลสวัสดิ์ สมด้วยจารีตประเพณี ทำมิ่งสิ่งขวัญ ให้ให้ขึ้นเป็นสำคัญต้นห้องอวยชัย”²

¹ คณะราชครู, ประเพณีและพิธีสำคัญของไทย, (พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระพรหม, 2522) , หน้า 175-176.

² เสฐียรโกเศศ (นามแฝง), ประเพณีเนื่องในการแต่งงานและประเพณีเนื่องในการปลูกเรือน, (พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514) , หน้า 55-56.

ในบททำขวัญจะบรรยายถึงสิ่งของเครื่องประดับเสนา โดยเฉพาะใช้ดอกไม้ที่มีชื่อเป็นมงคล เช่น เบญจมาศ นางแย้ม บานไม่รู้โรย ดาวเรือง มะลิซ้อน มะลิลา เป็นต้น การทำขวัญเสาก็เพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่บ้านเรือน ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัย จะได้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่เจ้าของบ้าน เป็นการเพิ่มขวัญและกำลังใจให้แก่ผู้อยู่อาศัยอีกด้วย

จะเห็นได้ว่าบททำขวัญต่าง ๆ ล้วนเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะที่นำศึกษาด้อยค่าสำนวน การใช้ภาษา ซึ่งสะท้อนแนวคิดและชีวิตของคนไทยไว้มาก พิธีกรรมในแต่ละท้องถิ่นอาจจะแตกต่างกันไป แต่จุดประสงค์ของพิธีกรรมเหมือนกัน กล่าวคือ เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของและเพื่อความอยู่ดีกินดี มีความสุขในชีวิตประจำวัน การทำขวัญดังกล่าวข้างต้นจะเลือนหายไปจากสังคมปัจจุบัน โดยเฉพาะกรุงเทพฯ จะเหลืออยู่แต่ในชนบทบางท้องถิ่นเท่านั้น

ความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ในวรรณคดี

ความเชื่อเรื่องขวัญ ปรากฏในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น ตอนพระเพื่อนพระแพงสร้างทำป่วย ไปกราบทูลพระเจ้าย่ำว่า หมออุบอกลงไปทำพิธีรับขวัญ ดังคำประพันธ์ว่า

“หมออุบอกลงไป	รับขวัญ
ขวัญอ่อนเขจรจรล	จิมฟ้า
ขวัญเที่ยวทั่วแดนบรร-	พดป่า ดงนา
ให้รับขวัญอย่าช้า	พรั่งเข้าวันดี”

การรับขวัญเป็นการเชิญขวัญให้กลับมาอยู่ตัวเจ้าของ เพื่อจะได้หายจากเจ็บไข้ได้ป่วย คนที่ป่วยหนักต้องทำขวัญเพื่อให้หายป่วยไข้ ถ้าไม่หายก็ต้องเปลี่ยนชื่อใหม่ ดังเช่น นางพิมต้องเปลี่ยนชื่อเป็น วันทอง ดังคำประพันธ์ว่า

“ชายศรีประจันตักขวัญถูก	ผิดผิดถูกถูกแก้วว่าหลง
ขวัญเอื่อยอย่าเที่ยวไปในไพรพง	กลางดงคนเดียวอยู่เปลี่ยวดาย
อย่างหลงชมเสื่อสีห์หมีเม่น	กระแตกกระเด็นเดินคุ่นกระต่าย
อย่าหลงชมแรดช้างแกล้ววางทราย	ชะนีค่างนางพรายจะหลอนเดือน
แล้วตักข้าวปลาเข้ามาฟาด	โรกภัยหายขาดบาดหนามเสี้ยน
เอาด้ายดำผูกมือร้อยคืบเทียน	เปลี่ยนพิมพ์ผลัดชื่อวันทองพลัน”
	(ขุนช้างขุนแผน)

ตอนที่พलयางมเดินทางมาหานางทองประศรีที่กาญจนบุรี นางทองประศรีทำขวัญพलयางม ดังข้อความเชิญขวัญว่า

“ขวัญพ่อพलयางมทรมสาวสดี	มาชมภาชนะทองอันมั่งใส
ล้วนของขวัญจันทน์จวงพวงมาลัย	ขวัญอย่าไปเขาลำเนาเนิน
เห็นแต่เนื้อเสื่อสีห์ฝูงสิงค่าง	จะอ้างว้างเวียนวกระหกระเหิน
ขวัญมาหาอย่าเกิดอย่าเพลิดเพลิน	จงเจริญร้อยปีอย่ามีภัย
แล้วจุดเทียนเวียนวงส่งให้บัว	มันให้กรวาวกริ้วลั่นสนั่นไหว
คอยรับเทียนเวียนส่งเป็นวงไป	แล้วดับไฟโบกควันให้ทันที”

จะเห็นได้ว่า ถ้อยคำที่ไซ้กล่าวเชิญขวัญที่หนีไปจากเจ้าของ เป็นถ้อยคำไพเราะ จนมีผู้นำมา
ดัดแปลงเป็นบทเพลงสู่ขวัญว่า

เพลงสู่ขวัญ

ขวัญเจ้าเอ๋ย ขวัญเอ๋ยมาสู่องค์เอ๋ย (ซ้ำ)
ขอเชิญขวัญ เมื่อวันคืนเพ็ญ ให้อยู่ร่มเย็น อย่าหนีไปไหน
ขวัญเจ้าเอ๋ย ขวัญเจ้าอย่าเลยไปไกล
อย่าเที่ยวจนเพลิน อย่าระเหินระหก อย่ามัวขมก ออย่ามัวขมไม้
ขอเชิญขวัญเจ้า เร่งเข้าสู่กาย อย่าหลบตีหนีหาย เลขขวัญเจ้าเอ๋ย

โบราณให้ความสำคัญต่อขวัญมาก เพราะที่เชื่อว่าขวัญเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต จึงมีพิธีทำขวัญใน
ช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิต เช่น ทำขวัญ 3 วัน ทำขวัญเดือน ทำขวัญโกนจุก บวชนาค และแต่งงาน เป็นต้น
เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับชีวิต มักจะมีคำกล่าวหาว่า “เสียอะไรก็เสียได้ แต่อย่าให้เสียขวัญแล้วกัน”

วัฒนธรรมบางลักษณะในพิธีทำขวัญ

พิธีทำขวัญต่าง ๆ มี 3 ส่วน คือ ผูกขวัญผูกข้อมือ ตั้งบายศรีปากชาม ตั้งบายศรีใหญ่ และ
เวียนเทียน ตลอดจนการส่งสอนซึ่งแทรกอยู่ในพิธีทำขวัญสะท้อนให้เห็นลักษณะและความเชื่อและค่านิยมดังนี้

ความเชื่อ

1. ความเชื่อทางพุทธศาสนา เกิดเป็นผู้ชาย เมื่ออายุครบ 20 ปี จะต้องบวชเพื่อสืบอายุพระพุทธ
ศาสนา และทดแทนพระคุณบิดามารดา เช่น “มีบุตรชายก็ให้สืบพระศาสนา”

2. ความเชื่อเรื่องผีบ้านผีเรือนมีมากมาย ซึ่งจะต้องเซ่นไหว้เป็นการบอกกล่าวให้รู้ว่ามีงานสำคัญ
อะไร และขอให้ผีทั้งหลายช่วยปกป้องรักษาให้อยู่เย็นเป็นสุข ดังบทเซ่นผีตอนหนึ่งว่า

“อภิเชกสองศรี เช่นผีทั้งหลาย ผีภูมิ ผีพราย แม่ชี้อรักษา ที่ได้เลี้ยงได้ดู ทั้งผีปู่ ผีย่า ผียาย
ผีตา...ผีประตุน้ำต่าง เสาห้องเสากลาง ผีसानางไม้ ที่ได้ปลูกเรือนอยู่ สองเจ้าทั้งคู่ ขอให้อยู่สบาย คู่มีโชค
คู่มีภัย คู่มีทั้งเสนียดจัญไร สิ่งร้ายอย่าได้มี ให้สวัสดิมงคล”

3. ความเชื่อเรื่องขวัญ มีอยู่ในตัวคนและสิ่งไม่มีชีวิต เช่น ต้นข้าว และเสา ปัจจุบันความเชื่อ
เหล่านี้กำลังจะหายไป ทั้งนี้เพราะวิทยาการสมัยใหม่เจริญก้าวหน้ามากขึ้น

ค่านิยม

1. ค่านิยมในเรื่อง ความกตัญญูกตเวที ซึ่งจะสอดแทรกไว้ในบททำขวัญจุก เด็กจะได้รับคำสอน
ว่าพ่อแม่มีบุญคุณยิ่งกว่าดินฟ้ามหาสมุทร ได้รู้ว่า แม่อุ้มท้องมาด้วยความยากลำบาก เมื่อคลอดแล้วก็
ทะนุถนอมกลม่อมเลี้ยงเลี้ยงมาจนเติบโต เมื่อถึงเวลาบวชก็ย้ำให้รู้ว่า ไม่มีสิ่งใดทดแทนบุญคุณพ่อแม่
ได้เท่ากับการได้ออกบวช ค่านิยมเรื่องนี้ยังคงอยู่ในปัจจุบัน

2. นิยมความมั่งมี นิยมทั้งเงินและวัตถุ เพราะผู้ร่ำรวยเงินทองมักได้รับการยกย่องนับถือจากคน
ในสังคม ค่านิยมนี้ยังคงอยู่อย่างเหนียวแน่นจนทุกวันนี้ ดังในบททำขวัญมักจะให้พรว่า

“ให้เป็นมหาเศรษฐีหันตวิญญานภรรยาฉันนั้นคับคั่ง อวิญญานภรรยาฉันนั้นเหลือล้น”
 “ให้เป็นเศรษฐีมหาเศรษฐี ให้มีเรือขี้เลี่ยมทอง...” เป็นต้น

3. นิยมความมีสุขภาพดี ดังคำให้พรว่า “ความทุกข์อย่ารู้ใกล้ ความไข้อย่ารู้มี”, “ความทุกข์อย่ารู้ได้ ความไข้อย่ารู้มี”, “ทั้งสองครองกัน ระวังโรคโรคร้าย ของจงอย่าได้รู้มี”

4. คนที่เป็นเศรษฐีสมัยก่อนนิยมฆ่าทาสรับใช้มากมายนับพันคนในบทธำขวัญว่า

“ข้าหญิงเหลือหลาย ข้าชายเนืองนอง”

“ให้มีทรัพย์เงินตรา ข้าหญิงชาย”

“ทั้งศฤงคารบริวารจงมั่งคั่ง”

“ให้มีข้าคน คนช่างม้าโคกระบือ”

ปัจจุบันความนิยมเรื่องมีข้าทาสบริวารไว้รับใช้ในบ้านหลาย ๆ คน ลดน้อยลงแล้ว จะมีรับใช้บ้างเพียง 1 หรือ 2 คนเท่านั้น

5. ค่านิยมเรื่องการปฏิบัติตนของภรรยา นอกจากปฏิบัติหน้าที่ของภรรยาแล้ว ยังต้องยกย่องสามี ด้วยการกราบเท้าก่อนนอน ดังตอนหนึ่งในบทธำขวัญว่า

“เมื่อค่ำราตรี เข้าที่กราบเท้าผัว เป็นการดีแก่ตัว ไม่มีชั่วสักเวลา”

การที่ภรรยาปฏิบัติตนเช่นนี้ เป็นการเตือนสามีทางอ้อมประการหนึ่ง คือ ไม่ให้สามีประพฤติออกนอกกลุ่มนอกรทาง แต่ปัจจุบัน ภรรยาส่วนใหญ่คงไม่ปฏิบัติกัน ค่านิยมนี้จึงเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคมปัจจุบัน

ความเชื่อและค่านิยมเหล่านี้บางอย่างก็ยังคงสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน บางอย่างก็ไม่เหมาะสมกับยุคสมัย แสดงให้เห็นถึงลักษณะของวัฒนธรรมที่มีวิวัฒนาการมา และวิวัฒนาการไปอยู่เรื่อย ๆ ไม่อยู่คงที่ซึ่งจะเป็นอยู่เช่นนี้ตลอดไป

สรุป

ความเชื่อเรื่องขวัญที่ฝังอยู่ในมนุษย์กิติ และที่อยู่ในต้นข้าวและเส้ากิติ ทำให้เกิดประเพณี ทำขวัญขึ้นในงานพิธีโกนจุก บวชนาค แต่งงาน และมีพิธีทำขวัญข้าว ทำขวัญเส้า ดังกล่าวมา ถ้าจะพิจารณาเปรียบเทียบบทธำขวัญต่าง ๆ ในบทธนี้ จะเห็นได้ว่าภาษามีสัมผัสคล้องจองกัน ใช้คำง่ายและทำให้ทราบถึงความสำคัญของขวัญซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น และบทธำขวัญเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงคตินิยมของชาวบ้านในเรื่องความกตัญญูกตเวทีย่างชัดเจน โดยสอนตั้งแต่เด็ก ๆ เมื่อโกนจุก พอโตขึ้น บวชนาคและแต่งงาน ทุกขั้นตอนของชีวิตจะสอดแทรกเรื่องความกตัญญูกตเวทียุ่ไว้เด่นชัด นอกจากนี้ยังสอนให้รู้จักคุณค่าของข้าวหรือแม่โพสพ และเส้าเรือน ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัย ถึงแม้ปัจจุบันบ้านส่วนใหญ่จะไม่ได้สร้างด้วยไม้ แต่การรู้จักคุณค่าของสิ่งที่ให้คุณแก่ตนเป็นสิ่งที่ดีงาม ไม่เพียงแต่ข้าว เส้าเรือน เรือ เกวียน รถ ช้าง ม้า วัว ควาย เท่านั้น แม้แต่แผ่นดินก็มีคุณค่าเช่นเดียวกัน คตินิยมดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่เหมาะแก่สมัยอยู่เสมอ

นอกจากนี้ยังมีสำนวนในภาษาสมัยสุโขทัยที่ยังคงมีใช้อยู่ในปัจจุบัน แต่มีบางส่วนเปลี่ยนแปลงไป เช่น

กระจอกงอกเงย	ปัจจุบันใช้ว่า	กระจอกงอกงอย	หมายถึง	พิการ่งอ่ยเปลี้ย
ชนลูกหนึ่งหัวพอง	"	ชนลูกชนพอง	"	อาการตกใจหรือกลัว
ค้ำขายล่ายล่อง	"	ค้ำขายวายล่อง	"	ขึ้นล่องเพื่อทำการค้า
ต่อดำต่อเถียง	"	ต่อลือต่อเถียง	"	เถียงอย่างไม่ยอมยุติ
หยาบซำกล้ำแข็ง	"	หยาบซำสามานย์	"	ไม่สุขภาพ, คำซ้ำ

จะเห็นได้ว่านิยมใช้ภาษาล่องจองกันเป็นส่วนใหญ่ และบางส่วนก็เปลี่ยนไปแล้วในปัจจุบัน ถ้อยคำที่คล้องจองยังนิยมพูดโต้ตอบกัน ปรากฏเด่นชัดในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ เช่น

นายประตู่	“แหวนนี้ท่านได้แต่	โดมา”
ศรีปราชญ์	“เจ้าพิภพโลกา	ท่านให้”
นายประตู่	“ทำชอบสิ่งใดนา	วานบอก”
ศรีปราชญ์	“แต่งกลอนถวายให้	ท่านให้รางวัล”

สมัยก่อนชายหนุ่มหญิงสาวจะพูดโต้ตอบกันด้วยถ้อยคำคล้องจอง เช่น

ชาย	“ไอ้แม่ฝรั่งข้างรั้ว	แม่จะสุกคาวข้าวไว้คอยใคร
	อีกก็เดือนก็ปี	แม่ถึงจะมีน้ำใจ”
หญิง	“ไอ้พ่อขุนนเนื้อเหลืออง	อย่าเพิ่งโกรธเคืองจะบอกให้
	อยู่เป็นสาวหน้าขาวนวลโย	ถึงจะแก่ค่าน้ำก็ไม้นัก... ใคร”

ความนิยมใช้คำคล้องจองปรากฏอยู่ในวรรณคดีร้อยกรองตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งมีจำนวนมากกว่าร้อยแก้ว นอกจากนั้นคำพูดที่ใช้ในชีวิตประจำวันก็ยังคงแสดงความเป็นเจ้าบทเจ้ากลอนอยู่อย่างสม่ำเสมอ จะเห็นได้จาก คำขวัญ คำเตือน หรือแม้แต่ในคำโฆษณา เช่น “สุรายาเสพติด เป็นภัยแก่ชีวิต เป็นพิษแก่สังคม”, “ทำงานแข่งเวลาเพื่อพัฒนาชาติไทย”, “เด็กดีเป็นศรีแก่ชาติ เด็กฉลาดชาติเจริญ”, “แก้มหอมก ฟอกผมคัน กันผมร่วง (เซเว่นคิงส์)”, “จับเสือใส่ถังพลังสูง (เอสโซ่)” ฯลฯ

ลักษณะถ้อยคำที่คล้องจองกันยังปรากฏในวรรณกรรมมุขปาฐะ เช่น ภาษิต ปริศนา คำพังเพย สุภาษิต สำนวน เพลงชาวบ้าน เพลงกล่อมเด็ก และเพลงประกอบการเล่น ดังตัวอย่าง

ภาษิต	-	กินอยู่กับปากอยากอยู่กับท้อง
ปริศนา	-	สูงเทียมเขาเขี้ยว กินคนเดียวเมาหมดทั้งเมือง (ราหูกินจันทร์)
คำพังเพย	-	ชาติเสือต้องไวลาย ชาติชายต้องไวชื่อ
สุภาษิต	-	ไฟในอย่านำออก ไฟนอกอย่านำเข้า
สำนวน	-	เชื่อไม้ทิ้งแถว แนวนไม้ทิ้งตระกูล

เพลงกล่อมเด็ก - (ภาคกลาง)

วัดโบสถ์

“วัดเอ๋ยวัดโบสถ์	มีคันไถนคอกอยู่เจ็ดคัน
เจ้าขุนทองไปปล้น	ปานละนี้ไม่เห็นมา
คดข้าวใส่ห่อ	ถ่อเรือจะไปหา
ชาวบ้านเขาร่ำลือมา	ว่าขุนทองตายเสียแล้ว
เหลือแต่กระดูกแก้ว	แม้รักจะไปปลง
ขนข้าวขนของลงเรือหงส์ไป	ปลงศพเจ้าขุนทอง
ฤาษีถือฉัตร	ยกกระบัตร์ถือธง
ถือท้ายเรือหงส์	ปลงศพเจ้าขุนทอง”

เพลงประกอบการเล่น	- แม่เหอแม่	นั่งกินข้าวแซ่กับน้ำแกงไก่
	- พ่อเหอพ่อ	นั่งล่อคอกที่กอไม้ไผ่
	- โลกเหอโลก	นั่งทอโหลอยู่ใต้ถุนไฟ

เพลงชาวบ้าน -	เพลงเกี่ยวข้าว
“แม่สร้อยระย้าพี่มาหาเจ้า	ในวันเกี่ยวข้าวในนา
ที่หวังฝากกายด้วยหมายจะชิด	แม่ขอดชีวิตแม่ขึ้นชีวา
แม่อย่าอายเอียงอย่าเลี้ยวอย่าหลบ	ที่หวังจะคบกับแม่แก้วตา
อย่ามัวรำไรจงไขวาจา	เสียเกิดแม่หน้าवलเอ๋ย”

อีกบทหนึ่งว่า

“คว่ำเกิดหนาแม่คว่ำ	รีบตะบึงไปถึงคันนา	จะได้พูดจากันเอ๋ย
เกี่ยวเกิดหนาแม่เกี่ยว	อย่ามัวแลเหลียว	เกี่ยวจะบาดมือเอ๋ย”

จะเห็นได้ว่า ความนิยมใช้ถ้อยคำที่มีสัมผัสคล้องจองกันเช่นนี้ มีในวรรณกรรมหลายลักษณะ และวรรณกรรมมุขปาฐะ ซึ่งแสดงให้เห็นลักษณะนิสัยความเป็นคนเจ้าบทเจ้ากลอนของคนไทย แม้แต่การสั่งสอนเตือนใจหรือให้ข้อคิดที่ปรากฏในสำนวน ก็ยังใช้คำคล้องจองกันมากและ ใช้อยู่จนทุกวันนี้

การใช้ถ้อยคำในสำนวนไทย

สำนวน คือ ถ้อยคำที่มีวิธีการเรียบเรียงเป็นพิเศษ ไม่พูดตรง ๆ แต่ก็มี ความหมายเป็นที่เข้าใจกันได้ เพราะใช้พูดกันแพร่หลายทั่วไป จนเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง นอกจากสำนวน เรายังมีคำพังเพย¹ ภาษิต² และสุภาษิต³ ซึ่งเรียกปะปนกันไป ยากที่จะตัดสินว่าคำใดเป็นคำพังเพย ภาษิต หรือสุภาษิต ในที่นี้จะเรียกรวมกันเป็น สำนวน ทั้งหมด

¹ คำพังเพย คือคำกล่าวให้ตีความ อาจใช้สั่งสอนหรือไม่ก็ได้ ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

² ภาษิต คือคำกล่าวที่สืบทอดกันมาตามประเพณี มีความหมายรวมทั้งสุภาษิตและคำพังเพย

³ สุภาษิต คือภาษิตที่กล่าวให้เป็นคติ มุ่งสั่งสอนอย่างชัดเจน

ลักษณะของสำนวนไทย ประกอบด้วยคำที่เสียงสัมผัสคล้องจองกัน และไม่มีเสียงสัมผัส ซึ่งยังนิยมใช้ทั้งในการพูดและการเขียนปัจจุบันนี้

สำนวนที่มีเสียงสัมผัส มีตั้งแต่ 4 คำ ถึง 12 คำ มีดังนี้

1. เรียง 4 คำ มีเสียงสัมผัสสระคู่กลาง เช่น

กล้านักมักบิน	โง่งอนสอนยาก	นกไร้ไม่โหด
ข้าวแดงแกงร้อน	โง่งง่าแต่คุ้น	นอนหลับทับสิทธิ์
ข้าวยากหมากแพง	จงหองพองขน	น้ำใสใจจริง
ข้าวเหลือเกลืออิม	จับด่าถล่าแดง	เนื้อน้อยพ่อยมาก
ชีข้างวางขอ	เชื่อดายตายเปล่า	บนบานศาลกล่าว
ขุดบ่อล่อปลา	คุมวงกงเกวียน	บุญหนักศักดิ์ใหญ่
คบสองหนองແหลก	คันร้ายปลายดี	ปากว่าตาขยิบ
คลุกคลีดีโมง	คันวายปลายดก	ผีซ้ำด้าพลอย
คอขาดบาดตาย	ดีปลาหน้าไซ	มือไวใจเร็ว
เคราะห์ดีผีคุ้ม	เต่าใหญ่ไข่กลับ	รวบรัดตัดความ ฯลฯ

สำนวนที่มีคำเรียงกัน 4 คำ บางสำนวนมี 5 คำ ที่ไม่นิยมใช้แล้วในปัจจุบันได้แก่

กาเหี่ยวเฉียวเอาไป	หมายถึง	สูญหายไปทันที
เกิดมูลพูนเขา	หมายถึง	มั่งมีทรัพย์สินเงินทอง
ของเลือนเดือนชั้นหมาก	หมายถึง	สำหรับที่เจ้าสาวเดือนเจ้าบ่าวว่าเจ้าสาวเตรียมพร้อมจะรับชั้นหมาก
เงื่องาราคาแพง	หมายถึง	จะทำอะไรก็ไม่กล้าตัดสินใจลงไป
โง่งอนสอนยาก	หมายถึง	โง่งแล้วยังอนทำที่ว่าตัวรู้ก็สอนยาก
เชื่อดายตายเปล่า	หมายถึง	เชื่อไปหมดทุกอย่างยอมเป็นอันตรายแก่ตน
ได้ลากขากดี	หมายถึง	ได้ดี ได้เป็นใหญ่เป็นโต
ยินลากขากดี	หมายถึง	ยินดี พอใจ
ตะโพงโปงคลุม	หมายถึง	ทำอะไรสุ่ม ๆ ไป
บ้ำเรอชอกักดี	หมายถึง	ปรนนิบัติให้เป็นที่ชอบใจ
แม่ม่ายร้ายทาน	หมายถึง	ยุแหย่ พุดชู้ช่องชักนำให้ร้ายให้ผู้อื่นเดือดร้อน
หลงไหลไม่ได้สับ	หมายถึง	หลง
อีล่อยป่อยแอด	หมายถึง	ชักช้า อืดอาด

2. เรียง 6 คำ มีเสียงสัมผัสระหว่างวรรค เช่น

เกลื่อนหัวลบ	กลบหัวแตก	ตีหัวหมา	ปาหัวเจ๊ก
ขิงก็รา	ข่าก็แรง	น้ำพึ่งเรือ	เสือพึ่งป่า

ขุดด้วยปาก	ถากด้วยตา	บ้านเคยอยู่	อยู่เคยนอน
กดในข้อ	งอในกระดูก	ปล้ำผีตูก	ปลุกผีนั่ง
กบคนจร	นอนหมอนหมั่น	ปากเป็นเอก	เลขเป็นโท
ฆ่าไม่ตาย	ขายไม่ขาด	ฝนสั่งฟ้า	ปลาสั่งหนอง
จับให้มัน	ค้นให้ตาย	พลัดที่นา	คาที่อยู่
ชั่วเจ็ดที	ดีเจ็ดหน	ยุให้รำ	ตำให้รำ
ทรัพย์ในดิน	สินในน้ำ	เลือกที่รัก	มักที่ชัง
นกมีหู	หุมีปีก	สามวันดี	สี่วันไข้
นอนกลางดิน	กินกลางทราย	หวานเป็นอม	ขมเป็นยา

สำนวนเรียง 6 คำ ที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบัน ได้แก่

ข่าวข้างตุ	ข่าวหมูแล่น	หมายถึง	อะไรนิดหน่อยปรากฏขึ้นก็ตื่นตู ไม่คิดว่าควร หรือไม่ควร ตั้งหน้าคู่ฝ้ายเดียว
ตื่นแต่ตึก	สีกแต่หนุ่ม	หมายถึง	เร่งรัดทำงานอย่าให้เสียเวลาไปเปล่า
น้ำบิส	ไฟบมอด	หมายถึง	เจริญรุ่งเรือง ครึกครื้นด้วยผู้คน
มากชีควาย	หลายชีข้าง	หมายถึง	มากมายจนไม่เป็นสาระไม่เป็นประโยชน์
เสื่อจนท่า	ข้างอนทาง	หมายถึง	ไม่มีทางเลือก หมดทางไป
อมยาพัน	ฝนยาทา	หมายถึง	บริบาลรักษาคนไข้
ตัวเป็นข้า	อย่าให้ผ้าเหม็นสาบ	หมายถึง	ตัวต้องตกต่ำยากไร้เชิงใจแล้วอย่าทำตัวหรือประพฤติให้ชั่วหนักไปอีก

3. เรียง 8 คำ วรรคละ 4 คำ มีเสียงสัมผัสระหว่างวรรค เช่น

กินอยู่กับปาก	อยากอยู่กับท้อง	ผู้ดีเดินตรอก	ชี้ครอกเดินถนน
เกลียดชังขี้ตาม	เกลียดความความถึง	แผ่นดินไม่ไร่	เท่าใบพุทรา
ข้างนอกสุกใส	ข้างในเป็นไพร	พริกมีเรือนเหนือ	เกลือมีเรือนใต้
คนชังมีหนัก	คนรักมีน้อย	มั่งมีในใจ	เล่นใบบนบก
คนดีมีน้อย	คนถ้อยมีมาก	มีลูกกวนตัว	มีผิวกวนใจ
ความรู้ท่วมหัว	เอาตัวไม่รอด	ยังมียิ่งได้	ยิ่งไร้ยิ่งแคลน
คับที่อยู่ได้	คับใจอยู่ยาก	ยิ้มเห็นไรแก้ม	ยิ้มเห็นไรฟัน
ชักน้ำเข้าลึก	ชักศึกเข้าบ้าน	รักวัวให้ผูก	รักลูกให้ตี
ชื่อควายหน้านา	ชื่อผ้าหน้าหนาว	รักดีห้ามจั่ว	รักชั่วห้ามเสา
ตกน้ำไม่ไหล	ตกไฟไม่ไหม้	รักยาวให้บัน	รักสั้นให้ต่อ
ต่อหน้ามะพลับ	ลับหลังตะโก	รู้หลบเป็นปีก	รู้หลีกเป็นหาง
ถีลอดตาข้าง	ห่างลอดตาเส้น	เลี้ยงลูกให้โต	ปลูกไฟให้ไหม้
นอนหลับไม่รู้	นอนหลับไม่เห็น	เอาหูไปนา	เอาตาไปไร่
น้ำขุ่นไว้กิน	น้ำใสไว้นอก		

สำนวนเรียง 8 คำ ที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบันแล้ว ได้แก่

ถล่ำร่องเจ็บกาย	ถล่ำใจเจ็บอก	หมายถึง	พลาดตรองเจ็บตัว แต่พลาดทางใจเจ็บอก
ถล่ำร่องซ้ง่าย	ถล่ำใจซ้งยาก	หมายถึง	ตรองซ้ง่าย แต่ตัดสินใจผิดกลับยาก
ทำนาเข้าสวน	ซื้อสวนเข้าทุน	หมายถึง	ลำบากยุ่งยากในการทำอะไรหลายคนสู้ทำคนเดียวไม่ได้
เมื่อผีเนื้อหอม	เมื่อผอมเนื้อเหม็น	หมายถึง	เวลารวยคนมาห้อมล้อมเวลาจนคนหน่ายหนี
ออกเรือหาถ่อ	ตั้งหม้อหาพิน	หมายถึง	ทำอะไรไม่เตรียมล่วงหน้าไว้ก่อน

4. เรียง 10 คำ วรรคละ 5 คำ มีเสียงสัมผัสระหว่างวรรค เช่น

เข้าป่าอย่าเสียเหมือง	เข้าเมืองอย่าเสียขุน	คบคนให้ดูหน้า	ซื้อผ้าให้ดูเนื้อ
คนรักเท่าผืนหนัง	คนซ้งเท่าผืนเสื่อ	ความวัวไม่ทันหาย	ความควายเข้ามาแทรก
โค่นกล้วยอย่าไว้หน่อ	ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก	น้ำมาปลาकिनมด	น้ำลตมคกินปลา
ชาติเสือต้องไว้ลาย	ชาติชายต้องไว้ชื่อ	สี่เท้ายังรู้พลาด	นักปราชญ์ยังรู้พลั้ง
ดักลอบต้องหมั่นกู่	เจ้าชู้ต้องหมั่นเกี้ยว	หุงข้าวประชดหมา	ปิ้งปลาประชดแมว
ดูวัวให้ดูหาง	ดูนางให้ดูแม่	เอาลูกเขามาเลี้ยง	เอาเมียขมาอม

สำนวนเรียง 10 คำ ที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบันแล้ว ได้แก่

แก้วฤาจะรู้หมอง	ทองฤาจะรู้เศร้า	หมายถึง	ของหลวงตกน้ำไม่ไหลตกไฟไม่ไหม้
ขุนนางใช้พ่อแม่	หินแ่งใช้ตายาย	หมายถึง	คนอื่นเขายอมไม่เห็นแก่เราอย่างพ่อแม่ตายาย
ทางเตียนเวียนลงนรก	ทางรกวกขึ้นสวรรค์	หมายถึง	ความซ้งทำงาน ความดีทำยาก
ทำนาอย่าเสียไร่	เลี้ยงไก่อย่าเสียรัง	หมายถึง	อย่าปล่อยเวลาว่างให้ล่วงเลยโดยเปล่าประโยชน์

5. เรียง 12 คำ วรรคละ 6 คำ มีสัมผัสระหว่างวรรค เช่น

ปลูกเรือนตามใจผู้อยู่	ผูกคู่ตามใจผู้นอน
มีเงินเข้านับว่าน่อง	มีทองเข้านับว่าพี
ไม่เห็นน้ำตัดกระบอก	ไม่เห็นกระรอกโก่งหน้าไม้
เล่นกับหมาหมาเลียปาก	เล่นกับสากสากต่อยหัว

สำนวนประเภทไม่มีเสียงสัมผัส แบ่งได้ดังนี้

1. เรียง 2 คำ เช่น

ก่อหวอด	กู่หน้า	ไก่โท่	ขึ้นหม้อ	ควันหลง
กลัดมัน	แก้เกี้ยว	ขบเผา	เข้าผาน	คว่าบาตร
กลิ้งทูต	แก้ขวย	ข่มหมู	เข้าตุ้	คอดก
กันท่า	แก้เผ็ด	ขึ้นครุ	เข้าปิ้ง	คั้นปาก

กินดิบ	แกะดำ	ขึ้นคาน	เข้าไส้	คอแข็ง
กินโต๊ะ	แกะรอย	ขึ้นซัง	เข้าหม้อ	คายแก้ว
คู่ปรับ	ซิมलग	เคาสุ่ม	ตั้งไข่	ตีหน้า
โคลมลอย	เชือมือ	โตคร่ม	ตัดบท	ถอนหงอก
งามหน้า	ซ้อมค่าง	ได้เสีย	ตากหน้า	ถือหาง
จนแค้น	ชาวเสียง	ได้หน้า	ตาขวาง	เถรตรง
จนมุม	ซ้อรู้	ดกมัน	ตาขาว	ทันควัน
จบเห่	ญาติดี	ดกหลุม	ตาเขียว	นกค้อ
จีเสี้ยน	ดักค้อ	ตันค้อ	ตามเพลง	นกรู้
จูงจุมูก	ตีแตก	ดัมสูก	ตายใจ	นอกคอก
แจกหมากรุก	เดาสวด	ค้อยหอย	ตีปีก	นอกใจ
แจโพย				

สำนวนเรียงกัน 2 คำ ที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบันดังนี้

จับเบ็ด	หมายถึง	ไปเที่ยวคู่ผู้หญิงในงาน	ลงนิ้ว	หมายถึง	เข้าร่วมเป็นพวกเดียวกัน
		นักชกตฤกษ์ต่าง ๆ	ลมมุ้ง	หมายถึง	หวานนอน
ตากตา	หมายถึง	ทนดู จำใจทำ	ลาวตาย	หมายถึง	เฉย, นิ่ง, เงียบ
รงแดง	หมายถึง	ร้านขายเหล้า			ไม่กระดุกกระดิก
พีชชา	หมายถึง	ขอทาน	สมเสีย	หมายถึง	ชอบ, ไปรด, ถูกใจ
ไปบริษัท	หมายถึง	ไปส้วม	สามไฟ	หมายถึง	หญิงมีบุตรแล้ว 3 คน
ร้องจ๊อก	หมายถึง	ไม่ต่อสู้, ยอมแพ้	สามเมา	หมายถึง	เหล้า ก็ัญชา ผีน
ร้อยสม	หมายถึง	เบื่อหน่าย เอื่อมระอา	อ่อนหู	หมายถึง	อ่อนใจ, เหนื่อย
ร้านหมี่	หมายถึง	คิดเหรียญตรา เข็ม			เปลี้ย
		แหนบ แถบเสมา ฯลฯ			

2. เรียง 3 คำ เช่น

กาคาบพริก	เกลือเป็นหนอน	ไซในหิน	คว้าน้ำเหลว
ก้างขวางค้อ	แก้วลิมคอน	คมในฝัก	ค้อเป็นเอ็น
เกลือจิมเกลือ	ไก่อรงบ่อน	คลุมดุงชน	ชวานผ่าซาก
ขม้นกันปุ่น	ดีท้ายคร้ว	น้ำบ่อทราย	มิดแปดด้าน
ฆ้องปากแตก	ดีสองหน้า	น้ำบ่อน้อย	ไม่เต็มบาท
งอมพระราม	ดีนก่อนไก่อ	บ้ำหอบฟาง	ไม่ถูกโรค
เงาตามตัว	เดี้ยอ้มค้อม	ปากปลาร้า	ไม่เอาถ่าน
จมไม่ลง	แดงร่มโบ	ผัดเจ้าล่อ	ไม่ไกล่ฝ้ง
แจงสี่เบี้ย	ถ่านไฟเก่า	ร้อนผ้าเหลือง	ไม้นอกก้อ
ซุบมือเปิบ	ทุบหม้อข้าว	พลิกแผ่นดิน	มือไม่ถึง

ดาบสองคม	แทงใจดำ	ฟังโง่บุญ	มั่งส่ายบัว
เด็กกอมมือ	นกสองตัว	มัดมือชก	ยกธงขาว
ตายดาบหน้า	นกปีกหัก	มารหัวชน	ย้อมแมวขาย

สำนวนเรียงกัน 3 คำ ที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบัน มีดังนี้

แรงแดง	หมายถึง	สิ่งที่ทำยาก, ทำให้ตีไม่ค่อยได้
ถูกเกียมอ้อ	"	มีโชคดี รวยได้เงินหรือสิ่งของหลายอย่างพร้อมกัน
เถรสองবাদร	"	การทำในสิ่งที่ตนไม่รู้จักจริง
เป็นตั้งหน้า	"	ออกนำหน้าคอยป้องกัน
เป็นนกอับ	"	ไม่ค่อยพูดจา
เปิดฝาเรือน	"	พูดเรื่องราวในบ้านให้คนอื่นรู้
มีเม็ดดี	"	มีอะไรในตัวเป็นของสำคัญ
แย่มาก	"	แย่มาก
หมูสิบขา	"	ปุกเต็ม

3. เรียง 4 คำ ได้แก่

ก่อนแล้วต้องสาน	กินน้ำเห็นปลิง	ไต่กินข้าวเปลือก	เข้าด้ายเข้าเข็ม
กึ่งทองใบหยก	กินปูนร้อนท้อง	ไกลเกลือกินต่าง	เข้าได้เข้าไฟ
กึ่งกาได้ทอง	เกี่ยวแฝกมุงป่า	ชนทรายเข้าวัด	เข้าป่าจวนค้ำ
กินน้ำได้ตอก	แกว่งเท้าหาเสี้ยน	ข้าวใหม่ปลามัน	คงเส้นคงวา
คมล้มมออย่าข้าม	ใจเป็นปลาชิว	นับสิบไม้ถ้าน	ปลุกเรือนคร่อมตอ
คบเด็กสร้างบ้าน	เชื่อไม่ทิ้งแถว	น้ำน้อยแพ้ไฟ	ปอกกล้วยเข้าปาก
คาบลูกคาบดอก	ดินพอกหางหมู	น้ำลดตอผุด	ปั้นน้ำเป็นตัว
เคียงบ่าเคียงไหล่	ดินไม่กลมหน้า	น้ำตาลใกล้มด	ปากกว่ามือถึง
ฆ่าช้างเอง	แปดเหลี่ยมแปดคม	น้ำหนึ่งใจเดียว	ปิดทองหลังพระ
จับตัววางตาย	ไม้เบื่อไม้เมา	นุ่งเจียมหม่มเจียม	เป็นปีเป็นขลุ่ย
เจ้าถ้อยหมอลความ	ตัวตายตัวแทน	เบี่ยน้อยหอยน้อย	เป็นโล้เป็นพาย
ใจดีสู้เสือ	น้อยเนื้อต่ำใจ	ปลาชิ่งเดียวกัน	มากหมอลมากความ

สำนวน 4 คำ ที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบัน ได้แก่

กะโล้ทาชัน	หมายถึง	หน้ากลมแบน
จุกช่องล้อมวง	"	ความอารักขา
ซึกตะพานแหงนถ่อ	"	ทำอะไรไม่สำเร็จต้องคอยค้างอยู่
ตีกลองปูโหละ	"	เล็ก
เทวดานิมนต์มาเกิด	"	เด็กชน, เด็กแก่น เป็นหัวใจต่าง ๆ
น้ำลอดใต้ทราย	"	ทำอย่างลึกลับ

เป็นขี้เจ็ดเว็จ	หมายถึง	เกลียดที่สุด
เย็นแอ๊กจุนพก	"	ยียดยาว, ยาวยียดยาว
เริงนักวางแตก	"	สนุกสนานรำเริงนักจะต้องลำบาก
ลากหนามจุกช่อง	"	นำเอาเรื่องต่าง ๆ มาอ้างเพื่อป้องกันตัว
หินหักโค่นโพธิ์	"	อะไรที่เสีย อะไรที่ไม่ดี ก็โทษผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่
เหยียดดินขายนก	"	นั่งเหยียดเท้า
เหยียดเพ็งคงเพ็ง	"	เท่ากัน คงอยู่อย่างนั้นไม่มีอะไรอีก
เหยียบเต่าเต็มดิน	"	ทำอะไรให้มันคงไม่ให้พลาดหรือพลิกแพลง
เหยียบแผ่นดินผิด	"	มีความนิยมหรือคิดเห็นผิดเพศ ผิดพวก
เหยียบหัวตะเภา	"	การที่เจ้าพนักงานลงไปตรวจเลือกสินค้าในเรือสำเภาที่มาจากต่างประเทศ เพื่อซื้อไว้เป็นของหลวงก่อน

4. เรียง 5 คำ ได้แก่

กลิ้งครกขึ้นภูเขา	งเป็นไก่ตาแตก	ติงูให้หลังหัก	เนื้อหมูใส่เนื้อข้าง
กินน้ำไม่เผื่อแล้ง	ชักใบให้เรือเสีย	เถียงคำไม่ตกปาก	เบียหัวเหล็กหัวแตก
เก็บเบียใต้ถุนร้าน	ชักแม่น้ำทั้งห้า	ทำนายนหลังคน	ปัญญาแก่หางอึ่ง
ไก่แก่แม่ปลาช่อน	ชาติเสือไม่ทิ้งลาย	ที่เท่าแมวดินตาย	ปลาหมอตายเพราะปาก
ชนหน้าแข้งไม่ร่วง	เด็ดดอกไม้ร่วมต้น	นอนกินบ้านกินเมือง	ฝนตกขี้หมูไหล
ขายผ้าเอาหน้ารอด	เด็ดบัวไม่ไ้โย	น้ำกลิ้งบนใบบอน	ฝากเนื้อไว้กับเสือ
ขึ้นต้นไม้สวยสด	ต้นไม้ตายเพราะลูก	น้ำขึ้นให้รีบตัก	ลางเนื้อชอบลางยา
เขียนเสือให้วัวกลัว	คำข้าวสารกรอกหม้อ	น้ำตาเซ็ดหัวเข้า	เส้นผมบังภูเขา
คนตายขายคนเป็น			ฯลฯ

สำนวนเรียง 5 คำ ที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบัน ได้แก่

กาตาแววเห็นธนู	หมายถึง	ชี้ขลาด กลัว
ใจยังกะดินประสิว	"	รู้ว่าไม่โหดจนเดียวง่าย
เดือนยังกะจับมด	"	เดือนหงายแจ่มสว่างเต็มที่
ตลบนกบนเวหา	"	พูดพลิกแพลงให้คนหลงเชื่อ
ไม่เสียปีเสียเดือน	"	จัดทำ หรือปฏิบัติไปตามธรรมเนียมเมื่อถึงคราวถึงเวลา

5. เรียง 6 คำ ได้แก่

กลืนไม่เข้าคายไม่ออก	ปลุกศาลเดี่ยวชำระความ	สาบานเจ็ดวัดเจ็ดวา
กินที่ลับไซที่แจ้ง	ปากคนยาวกว่าปากกา	ลิบรู้ไม่เท่าชานาญ
งมเข็มในมหาสมุทร	มองตัวเองด้วยดาหน้า	เสื่อสุกกันหญ้าแพรกเหล็ก
ถ่มน้ำลายแล้วกลืนกิน	มองคนอื่นด้วยดาหลัง	เสียมเขาคายให้ชนกัน
นิ้วไหนร้ายตัดนิ้วนั้น	ไม่เห็นน้ำตดกระบอก	เห็นกงจักรเป็นดอกบัว

บ้านเมืองมีชื่อมีแป
ใบไม้ร่วงจะออกช่อ

ยกภูเขาออกจากอก
สร้างวิมานในอากาศ

พลิกหน้ามือเป็นหลังมือ
วันพระไม่มีหนเดียว ฯลฯ

6. เรียง 7 คำ ได้แก่

กินบนเรือน ชีบนหลังคา
คอยัก ๆ สักแต่ว่าคน
เจ๊กปราศรัยเหมือนไทยตีกัน
นกน้อยทำรังแต่พอตัว
นกยูงยอมมีเวทที่หาง
น้ำเกลือน้ำปลาร้ารดหัว

ดำน้ำพริกละลายแม่น้ำ
มือไม่พายเอาตีนราน้ำ
แมลงวันหัวเขียวยังไม่ตอม
ไม่ได้ด้วยเล่ห์เอาด้วยกล
ไม่รู้จักหม้อข้าวหม้อแกง
ไม่มีมูลฝอย หมาไม่ชี้

ไม่รู้จักหัวนอนปลายตีน
ยังกะดูโนราห์ท่าโรง
ลมไม่พัดใบไม้ไม่ไหว
ละเลงขนมเบื้องด้วยปาก
วัวไม่กินหญ้า อย่าข่มเขา
ลับเสียมให้แก่นคอกา ฯลฯ

7. เรียง 8 คำ ได้แก่

ไก่เห็นตีนงู งูเห็นนมไก่
เข้าเมืองคาหลิว ต้องหลิวตาตาม
คนเดียวหัวหาย สองคนเพื่อนตาย
แผ่นดินไม่กลบหน้าก็แล้วไป
มะกอกสามตะกร้าปาไม่ถูก

เมื่อเจ้าจะไปเหมือนนกจะบิน
รักจะหยอกกลัวอะไรกับหยิก
ลมพัดมาทางไหนไปทางนั้น
สิบคนเข้าไม่เท่าคนหนึ่งออก
สิบพ่อค้าไม่เท่าพระยาเลี้ยง ฯลฯ

ลักษณะเด่นของสำนวนไทยก็คือ เป็นถ้อยคำที่มีคารมคมคาย กินใจผู้ฟัง เป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย ซึ่งสามารถนำไปใช้ให้เหมาะกับกาลเทศะและสถานการณ์ สำนวนใดใช้ภาษาไม่ลึกซึ้งคมคายก็จะเป็นที่นิยม ไม่ซ้าก็สูญหายไป สำนวนใดใช้ภาษาดี เช่นใช้คำง่าย สั้น กะทัดรัด มีความหมายลึกซึ้ง ก็เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายและอยู่ได้นาน สำนวนเหล่านี้ควรจะช่วยกันใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและส่วนรวม ตลอดจนเป็นการช่วยอนุรักษ์มรดกทางภาษาอีกด้วย

สำนวนไทยสะท้อนภาพสังคม

คนไทยนิยมใช้คำคล้องจองกันมาแต่โบราณ และสืบทอดเป็นมรดกทางภาษามาถึงทุกวันนี้จะเห็นได้จากข้อความที่เป็นคำสั่งสอน ให้ข้อคิด คติเตือนใจ ที่เราเรียกว่า สำนวน (พังเพย, ภาษิต และคำคม) สำนวนซึ่งสะท้อนภาพสังคม ค่านิยม และวัฒนธรรมไทย แบ่งออกได้ดังนี้

1. สำนวนที่สะท้อนความเชื่อเรื่อง บาป-บุญ นรก-สวรรค์ เพราะสังคมไทยเป็นสังคมพุทธศาสนา จึงมีความเชื่อที่ฝังลึกอยู่ในจิตใจของคนไทย ปรากฏในสำนวนซึ่งยังคงนิยมใช้และอ้างถึงอยู่เสมอ เช่น

กงเวียนนกำเกวียน
กรรมตามทัน
กรรมสนองกรรม
กรวดน้ำคว่ำขัน (คว่ำกระลา)
ชนทรายเข้าวัด

บุญหนักศักดิ์ใหญ่
ปิดทองหลังพระ
พระมาลัยมาโปรด
พระอิฐพระปูน
ฟุ้งไปบุญ

เข้าฉาน
 ชั่วช่างชี ดิช่างสงฆ์
 ชายผ้าเหลือง
 ชายสามโบสถ์
 ดกนรกทั้งเป็น
 ดกน้ำไม่ไหล ดกไฟไม่ไหม้
 ทางเตียนเวียนลงนรก ทางรวกขึ้นสวรรค์
 ทำคุณบูชาโทษ โปรดสัตว์ได้บาป
 ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว
 เทศน์ตามเนื้อผ้า
 บาปบุญคุณโทษ
 บุญมาวาสนาช่วย
 บุญทำกรรมแต่ง

แพ้เป็นพระ ชนะเป็นมาร
 มารผจญ
 มือถือสาก ปากถือศีล
 ไมลงโบสถ์
 ไม่เห็นแกชี่ ก็เห็นแก่ผ้าเหลือง
 วันพระไม่มีทนต์เดียว
 วันเป็นจุลกฐิน
 สวรรค์อยู่นอก นรกอยู่ในใจ
 สอนหนังสือสังฆราช
 สร้างวัดให้ลูกเล่น
 หวานพีชไตได้ผลเช่นนั้น
 อดได้เป็นพระ
 อดพระมาพูด

2. ส่วนที่แสดงถึงความเชื่อทางไสยศาสตร์ ภูตผีปิศาจ และโหราศาสตร์ ซึ่งเป็นความเชื่อที่
 ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ ได้แก่

กินเครื่องเช่น	ทรงเจ้าเข้าผี	ปล้ำผีลูก ปลุกผีนั้น
เคราะห์ดีผีคุ้ม	บนข้าวผีตีข้าวพระ	ปลุกผีกลางคลอง
เคราะห์หามยามร้าย	บนบานศาลกล่าว	ปั้นจ้าวชก ปั้นจ้าวไหว
เชื่อน้ำมนต์	ปล่อยม้าอุปการ	ผีเข้าดำพลอย
ผีเข้าผีออก		แพะรับบาป
พระภูมิเจ้าที่		สันเป็นเจ้าเข้า
พระศุกร์เข้าพระเสาร์แทรก		อย่าทำก้อย่าทอ คุงหมอมผีเรือน (กินไต)
พระอินทร์มาเขียว ๆ		(อย่ากล่าวส่วนเกินผู้ใหญ่หรือเจ้าของสถานที่)
พรายกระซิบ		

3. ส่วนที่แสดงถึงขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนการอบรมให้เคารพ ซื่อสัตย์ต่อเจ้านายหรือ
 ผู้ใหญ่ เช่น

กินหยังกินได้ ปมีไผสองท้อง แต่แต่งไตจ้องตอง ฟีนองดูแคน (ภาษิตล้านนา - กินอยู่ไม่ตีก็ไม่เป็นไร
 แต่ต้องแต่งตัวดี ไม่ให้ใครดูถูก)
 เข้าเดือนอย่าลิมพรำ หน้าตีกอย่านอนใจ (ให้ระมัดระวังตัว)
 คบคนให้ดูหน้า ซื่อผ้าให้ดูเนื้อ (ให้ระมัดระวังตัว)
 เดินตามผู้ใหญ่หมาไม่กัด (ประพฤติตามอย่างผู้ใหญ่ย่อมปลอดภัย)
 นอนสูงให้นอนกว่า นอนต่ำให้นอนหงาย (ให้ระมัดระวังตัว)
 นายว่าข้าพหลอย (พลอยพูดประสมเมื่อได้โอกาส)

ลูกขุนพลอยพยัก (ข้าราชการที่ประจำประจำ สอพลอ)
 ลูกท่านหลานเธอ (ลูกของเจ้านาย ลูกของผู้มีอำนาจเหนือ)
 ลูกสมภารหลานเจ้าวัด (ลูกของเจ้า ลูกของนาย ลูกของผู้มีอำนาจ)

4. ส่วนที่แสดงสภาพและเหตุการณ์บ้านเมืองตามยุคตามสมัย เช่น

กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี	ข้าสองเจ้า บ่าวสองนาย	นอนกินบ้านกินเมือง
กินบ้านผ่านเมือง	เจ้าขุนมูลนาย	นอนหลับทับสิทธิ์
เกิดปีน้ำน้อย	ชักน้ำเข้าลึก ชักศึกเข้าบ้าน	ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว
เกิดปีน้ำมาก	เดือดร้อนทุกเส้นหญ้า	บ้านแตกสาแหรกขาด
ไกลปีนเที่ยง	แตกฉานชานเซ็น	บ้านเมืองมีชื่อมีแป
ข้าวยากหมากแพง	ทำนาบนหลังคน	ปลุกศาลเดียวชำระความ
ข้าวเหลือเกลืออ่อม	ทำนาอย่าเสียไร่	ไพร่ฟ้าหน้าใส

5. ส่วนที่แสดงให้เห็นค่านิยมเกี่ยวกับการเลือกคู่และการครองเรือน ซึ่งเป็นการปฏิบัติตนของหนุ่มสาว การรักษานวลสงวนตัว ไม่ชิงสุกก่อนห่าม ไม่นิยมการหย่าร้าง นิยมการมีผัวเดียวเมียเดียว เช่น

กระต่ายหมายจันทร์	ดินก่อนนอนหลัง
ก่อร่างสร้างตัว	ถ่านไฟเก่า
กิ้งทองโบหยก	น้ำตาลโกล้มด
กินขันหมาก	เป็นทองแผ่นเดียวกัน
กินน้ำได้ศอก	แม่สื่อแม่ชัก
กินน้ำพริกถ้วยเดียว	เมียสองต้องห้าม
เข้าตามตรอกออกตามประตู	รักเมียเสียญาติ
คนในอยากออก คนนอกอยากเข้า	เรือล่มในหนอง ทองจะไปไหน
คู่เรียงเคียงหมอน	สวยแต่รูป จูบไม่หอม
คู่แล้วไม่แคล้วกัน	เสียทองเท่าหัว ไม่ยอมเสียผัวให้ใคร
ชิงสุกก่อนห่าม	เสน่ห์ปลายจวัก
ต้องศรทามเทพ	อดเปรี้ยวไว้กินหวาน
ติดเนื้อต้องใจ	

ภานิตอีसान -	นมบ่ทันต่อหมากเว่อ	อย่าฟ้าวอยากเป็นสาว
	นมบ่ทันต่อหมากนาว	อย่าฟ้าวอยากมีชู้
	(อายุยังน้อย อย่างเพิ่งอยากเป็นสาว อย่างเพิ่งอยากมีสามี)	

6. ส่วนที่สะท้อนให้เห็นการดำรงชีวิต การประกอบอาชีพ และสภาพความเป็นอยู่ของชนสมัยก่อน เช่น

อาชีพชาวนา -

กระดุกสันหลังของชาติ

ชื่อควายหน้านา ชื่อผ้าหน้าหนาว

ดีวัวกระทบคราด

ตื่นก่อนไก่

ทรัพย์ในดิน สินในน้ำ

รักวัวให้ผูก รักลูกให้ตี

วัวแก่กินหญ้าอ่อน

วัวพันหลัก พักพันร้าน

วัวสันหลังหะ

วัวหายล้อมคอก

หลังสู้ฟ้าหน้าสู้ดิน

อาชีพชาวสวน -

มะพร้าวต้นดก ยางจืดต้นมี

ไม่เห็นน้ำตดกระบอก ไม่เห็นกระรอกก่งหน้าไม้

ไม้ใกล้ฝั่ง

ไม้ซีกจืดไม้ซุง

ไม้ไผ่ต่างปล้อง ฟีน้องต่างใจ

ไม้อ่อนตัดง่าย ไม้แก่ตัดยาก

ลูกไม้หล่นไม่ไกลต้น

หนามแหลมบ่มีคนเสียม -

- มะนาวกลมเกลี้ยงบ่มีคนกลิ้ง

เอามะพร้าวห้าวไปขายสวน

อาชีพรับราชการ -

กินข้าวร้อน นอนตื่นสาย

นอนเที่ยงเหมือนเจ้าเมือง

บ้านเมืองมีชื่อมีแป

ลูกท่านหลานเธอ

สิบพ่อค้าไม่เท่าพระยาเลี้ยง

สิบรู้ไม่เท่าชำนาญ

สภาพความเป็นอยู่-

เข้าเมืองตาหลิ่ว ต้องหลิ่วตาตาม

ซึกหน้าไม่ถึงหลัง

นกน้อยทำรังแต่พอตัว

บ้านเคยอยู่ อยู่เคยนอน

ปลุกเรื่อนตามใจผู้อยู่ ผู้กู่ตามใจผู้นอน

ไม่มีมูลฝอย หมาไม่มี

อาชีพชาวประมง -

ขุดบ่อล่อปลา

ซึกใบให้เรือเสีย

ดักลอบต้องหมั่นกู่ เจ้าซึกต้องหมั่นเกี่ยว

ตีปลาหน้าไซ

น้ำเชี่ยวอย่าขวางเรือ

น้ำมาปลากินมด น้ำลคมตกินปลา

เหยียบเรือสองแคม

7. ส่วนวนที่แสดงถึงพฤติกรรมของคนในสังคมซึ่งมีทั้งดีและไม่ดี สะท้อนให้เห็นความประพฤติก

คุณธรรม ความคิด และอารมณ์ ที่ถ่ายทอดมาแต่โบราณ เช่น

พฤติกรรมที่ดี

เก็บเบี้ยใต้ถุนร้าน

เก็บเล็กผสมน้อย

เข้าวัดเข้าวา

คงเส้นคงวา

คนล้มอย่าข้าม

พฤติกรรมที่ไม่ดี

กลมเป็นลูกมะนาว

กิ้งก่าได้ทอง

กินที่ลับไซในที่แจ้ง

กินปูนร้อนท้อง

แกว่งเท้าหาเสี้ยน

คบคนพาลพาลพาไปหาผิด
ใจดีสู้เสือ
ตีนถีบปากกัด
นกน้อยทำรังแต่พอตัว
นอบน้อมถ่อมตน
น้ำขึ้นให้รีบตัก
พริ้วชัดหลังเล่มเดียว
ว่านอนสอนง่าย
หนักเอาเบาสู้ง
หมากัดคอย่างก็ตดอบ

ชี้เกี้ยวสันหลังยาว
คางคกขึ้นวอ
จงหองพองขน
ซุบมือเปิบ
ต่อหน้ามะพลับ ลับหลังตะโก
ทองไม่รู้ร้อน
ปากปราศรัย น้ำใจเชือดคอ
ปลาหมอตายเพราะปาก
มะกอกสามตะกร้าปลาไม่ถูก
ยูให้รำ คำให้รู้

8. ส่วนนที่สะท้อนสภาพเศรษฐกิจของสังคมในยุคก่อน เช่น

เตี้ยอ้อมค่อม
ถีลอดตาข้าง ห้างลอดตาเส้น
นุ่งเจียมห่มเจียม
มะพร้าวตีนดก ยากจกตีนมี
มีทองเท่าหนดกึ่ง นอนสะดุ้งจนเรือนไหว
มีสสิ่งพึงประจบให้ครบบาท

สิบเบี้ยใกล้มือ
เสียกำเอากอบ
เสียน้อยเสียยาก เสียมากเสียง่าย
หาเลือกกับปู
เอาเนื้อหนูไปปะเนื้อช้าง

9. ส่วนนที่สะท้อนสภาพภูมิศาสตร์ ซึ่งแสดงว่าคนไทยมีความผูกพันกับธรรมชาติอย่างแยกไม่ออก ได้แก่

กระตี่ได้น้ำ
ชีโพรงให้กระรอก
น้ำน้อยยอมแพ้ไฟ
น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า
ฝนสั่งฟ้า ปลาสั่งหนอง
พลอยฟ้าพลอยฝน
ไม่เห็นน้ำตดกระบอก

บัวมิให้ซ้ำ น้ำมิให้ขุ่น
ปล่อยเสือเข้าป่า ปล่อยปลาลงน้ำ
ปากหอยปากปู
ฝนตกแดดออก
วัวแก่กินหญ้าอ่อน
อ้อยเข้าปากช้าง
ไม่เห็นกระรอกโก่งหน้าไม้ ฯลฯ

ส่วนนไทยมีมากมาย (รวมทั้ง คำพังเพย สุภาษิต และคำคม) ทั้งที่สัมผัสคล้องจองกันและไม่สัมผัส ซึ่งตกทอดเป็นมรดกทางภาษาจนถึงทุกวันนี้ แสดงว่าคนไทยมีคำพูดที่คมคาย รู้จักเลือกสรรถ้อยคำมาใช้ในทำนองเปรียบเทียบบ้าง มีความหมายลึกซึ้งบ้าง ส่วนนเหล่านี้ส่วนหนึ่งสะท้อนวัฒนธรรมไทยในด้านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ ขนบธรรมเนียมประเพณี การดำรงชีวิตและสภาพความเป็นอยู่ของคนไทยสมัยก่อน ปัจจุบันสภาพสังคม ประเพณีและวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป ส่วนนเก่าที่เคยนิยมใช้ก็ถูกลืม และหายไป ในที่สุด

สำนวนที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบัน

สำนวนสะท้อนสภาพสังคม ประเพณี และวัฒนธรรมของชนในชาติ ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา สำนวนบางสำนวนไม่นิยมใช้ในปัจจุบัน เพราะมีสำนวนที่มีความหมายเหมือนกันมาใช้แทนเป็นการสืบทอดวัฒนธรรมทางภาษาอย่างต่อเนื่อง สำนวนเหล่านี้ได้แก่

กินขามู กินเครื่อง เช่น ไก่กินข้าวเปลือก หมายถึง การรับเงินหรือสิ่งของที่มีผู้นำมาให้โดยที่ผู้นั้นหวัง ใช้ตำแหน่งหน้าที่ทำประโยชน์ให้เขา ปัจจุบันใช้ กินสินบน

ข้าวนอกเจ้า ข้าวนอกหม้อ หมายถึง ความประพฤตินอกคำสั่งหรือขนบธรรมเนียม ปัจจุบันใช้นอกคอก

ขึ้นต้นไม้สุดยอด หมายถึง ขึ้นถึงตำแหน่งสูงสุด หมดทางเจริญต่อไป ปัจจุบันใช้ ติดชั้น
 ชื่อเท่าต่อ หมายถึง รู้เท่าทันกัน ปัจจุบันใช้ ไก่เห็นตีนงู งูเห็นนมไก่
 แขยงแขยงชน หมายถึง รู้สึกรังเกียจสิ่งที่สกปรก หรือน่าเกลียดน่ากลัว ปัจจุบันใช้ สะอิดสะเอียน
 ค่ำขมึนสีฟ้าเท่า หมายถึง การให้เงินหรือสิ่งของเพื่อให้ผู้รับทำประโยชน์แก่ตน ปัจจุบันใช้ ติดสินบน คำน้ำร้อนน้ำชา หยอดน้ำมัน

คิดยี่ตอก หมายถึง ใช้ความคิดคำนึงส่วนเสียบรรยากาศกว้างขวาง ปัจจุบันใช้ คิดสระ

จิกปีก หมายถึง งงงันไม่รู้จะทำอะไรได้ ปัจจุบันใช้ งงเป็นไก่ตาแตก

ชั่วเดียวหมากแห้ง หมายถึง เวลาประเดี๋ยวเดียว ปัจจุบันใช้ ชั่วหม้อข้าวเดือด

คุมวงกงเกวียน หมายถึง เวนสนองเวร กรรมสนองกรรม ปัจจุบันใช้ กงเกวียนกำเกวียน

ดูคอมดูคาย หมายถึง ละทิ้ง เลิกเกี่ยวข้องกับอย่างเด็ดขาด ปัจจุบันใช้ ไม่ดูคำดูดี ไม่ดูคำดูแดง
 เดินเหิน หมายถึง วิ่งเต้นเพื่อขอความช่วยเหลือ ปัจจุบันใช้ วิ่งเต้น

คบบปากคบบคอ หมายถึง ให้เงินหรือสิ่งของเพื่อเป็นการปิดปากไม่ให้พูดความลับ ปัจจุบันใช้

ปิดปาก

ต่อยามความโต หมายถึง พูดกันไปพูดกันมาให้มากเรื่องเกินสมควร ปัจจุบันใช้ ต่อความยาว

สาวความยืด

ตัดนัดต่อแฉง หมายถึง เบียงเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่รู้จักจบ ปัจจุบันใช้ ตอล้อต่อเถียง

เตะดิน หมายถึง แกล้งให้ผู้อื่นพ้นจากตำแหน่งหน้าที่ ปัจจุบันใช้ บัดขาเก้าอี้

เต็มกิน เต็มปล้ำ หมายถึง สุดกำลังที่จะเอาชนะได้ ปัจจุบันใช้ เต็มกลืน

ทำนาออมกล้า หมายถึง ทำงานใหญ่อย่าเสียดายของ ปัจจุบันใช้ ฆ่าควายเสียดายเกลือ

น้ำผักบึงไป น้ำสายบัวมา หมายถึง แลกเปลี่ยนกัน คอบแทนซึ่งกันและกัน ปัจจุบันใช้ หมูไป

ไก่มา

ปราณีดีเอาเรือ หมายถึง ช่วยด้วยความปราณีแต่กลับถูกประทุษร้ายตอบ ปัจจุบันใช้ ขาวนา

กับงูเห่า

แปรปากหลากคำ หมายถึง พูดสับปลับกลลกลอกเอาแน่ไม่ได้ ปัจจุบันใช้ ลิ่นไม่มีกระดูก

บนข้าวผีตีข้าวพระ หมายถึง ขอร้องให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยเหลือ ปัจจุบันใช้ บนบานศาลกล่าว

ไปค้าถ่าน ไปไหว้พระจุฬามณี หมายถึง ดาย ปัจจุบันใช้ ไปบ้านเก่า ลิ่นบุญ

ผัดหน้า หมายถึง ทำดีแต่ผิวเผิน ปัจจุบันใช้ ผักชีโรยหน้า

มั่งมีในใจ แล่นโบบหนก หมายถึง คิดฝันในเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ ปัจจุบันใช้ สร้างวิมานบนอากาศ

มันเทศขึ้นโต๊ะ หมายถึง คนที่ทำตัวรุ่มร่ามไม่ถูกแบบแผน ปัจจุบันใช้ เป็น เซยแม่หญิงแม่หญิง แม่กระซังหน้าใหญ่ หมายถึง เจ้าหน้าเจ้าตา ปัจจุบันใช้ หัวเรือใหญ่ไม่เป็นแก้วเป็นการ หมายถึง ไม่ได้เรื่อง ไม่ได้ความ ปัจจุบันใช้ ไม่เป็นโล่เป็นพวยระอมระอา หมายถึง เบื่อหน่ายเอือมระอา ปัจจุบันใช้ ระอิดระอา อิดหนาระอาใจ ราชหงส์ตกปลัก หมายถึง ผู้มีตระกูลแต่ยากจน ปัจจุบันใช้ ผู้ติดยกากไวเป็นแยมพระบาท หมายถึง เร็วมาก ปัจจุบันใช้ ไวเป็นปรอท ลินญาติชาติอโด้ หมายถึง ไม่มีญาติพี่น้อง อยู่ลำพังคนเดียว ปัจจุบันใช้ ไร้ญาติชาติมิตร ไล่เป็นน้ำเหลือง หมายถึง ยากจน ปัจจุบันใช้ ไล่แห้ง หัวเหาเต่าเดิน หมายถึง เด็กเล็ก ๆ ปัจจุบันใช้ ลูกเด็กเล็กแดง หูฝีมูกมก หูพระยาดาแรง หมายถึง รู้อะไรรวดเร็วว่องไว ปัจจุบันใช้ หูไวตาไว ออกเดินเป็นตีปลา หมายถึง หวาดกลัว ปัจจุบันใช้ ออกสั้นขวัญหาย ออกสั้นขวัญแขวน ออมกรอม หมายถึง ไม่รัดกุม ปัจจุบันใช้ รุ่มร่าม

ส่วนที่หายไปส่วนใหญ่จะสะท้อนพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ยังคงอยู่ จึงมีสำนวนใหม่แทน จะเห็นได้ว่า ภาษามีการเปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของผู้ใช้ภาษา ดังที่ ลินดา วิชาดากุล¹ ได้วิจัยการสร้างคำในภาษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงสมัยปัจจุบัน ปรากฏว่ามีการเปลี่ยนแปลงรูปคำบางคำในปัจจุบัน เช่น

ปกปิดซ่อนเร้น	เปลี่ยนเป็น	ปิดบังซ่อนเร้น
หลบหลีกหนีหาย	..	หลบลิหนีหาย
ตีฆ่าฟันแทง	..	ตีรันฟันแทง
กู่หนีก้อสิน	..	กู่หนี้ยีมสิน
รบราฆ่าแกง	..	รบราฆ่าฟัน
ยื้อชักผลักไส	..	ค้อนควักผลักไส
กว้างขวางโตใหญ่	..	กว้างใหญ่ไพศาล
ชิงฉกฉวยลัก	..	ฉกชิงวิ่งราว

ส่วนที่กล่าวข้างต้น มีการเปลี่ยนแปลงรูปคำไปบ้างแต่ความหมายยังคงเดิม

ส่วนในภาษาไทยมีมากมาย ซึ่งมีมาตั้งแต่โบราณ เมื่อเวลาผ่านไป ส่วนที่ไม่นิยมใช้ก็หายไป ในขณะที่เดียวกันก็มีสำนวนใหม่ ๆ เกิดขึ้นอีกเรื่อย ๆ ตามเหตุการณ์และความนิยมของประชาชน จะสังเกตได้ว่า สำนวนไทยมีลักษณะเด่นเป็นถ้อยคำที่มีคารมคมคาย กินใจผู้ฟัง ใช้คำกะทัดรัด ไพเราะรื่นหู มีความหมายลึกซึ้ง นับเป็นมรดกทางภาษาที่ตกทอดมาแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเราควรช่วยกันอนุรักษ์สมบัติทางภาษาและวัฒนธรรมของไทยไว้ให้ยั่งยืนตลอดไป

¹ ลินดา วิชาดากุล "การสร้างคำในภาษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์", บทความวิชาการ 20 ปี ภาควิชาภาษาไทย, คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, (กทม. : ศักติโสภาคการพิมพ์, 2531), หน้า 122

สำนวนที่เกิดขึ้นใหม่

ปัจจุบันสภาพสังคม วัฒนธรรม ประเพณีและความเชื่อ เปลี่ยนแปลงไป จึงมีถ้อยคำสำนวน ที่สะท้อนความคิดความเชื่อเกิดขึ้นใหม่ นิยมใช้เฉพาะคนบางกลุ่ม เช่น วัยรุ่น นักหนังสือพิมพ์ สำนวนเหล่านี้เกิดขึ้นชั่วระยะหนึ่ง ถ้าไม่นิยมใช้ก็จะหายไป เรียกว่า คำสแลง หรือ คำคะนอง เช่น

- เจ็บ ซ้ำส์ ซิม เซ็ง แชว บ็องส์ เบี้ยว ฟัน ลุยส์ ฯลฯ
- เข้าปิ้ง จีบจ้อย ชักดาบ คำน้ำ เด็กเส้น พลิกล้อค สะบัดช่อ

ในการอบรมสั่งสอนหรือชักชวนโน้มน้าวจิตใจให้คนคิดดี ทำดี จะใช้ถ้อยคำไพเราะเข้าใจง่าย เป็นการช่วยอบรมกิริยามารยาทให้เป็นคนมีวัฒนธรรมและรักษาประเพณีอันดีงามไว้ จึงมีคำขวัญ คำคม เกิดขึ้นมากมายในปัจจุบัน เช่น

- เก็บเท่าไรก็ไม่หมด ถ้าไม่งดทิ้งขยะ
- ขับรถระวังคน ชำมถนนระวังรถ
- งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข
- เด็กดีเป็นศรีแก่ชาติ เด็กฉลาดชาติเจริญ
- ทิ้งขยะไม่เลือกที่ หมคราดีไปทั้งเมือง
- ป่าไม้คือทรัพยากรของชาติ
- ร่วมแรงแข่งขัน ร่วมกันพัฒนา ฝ่าพาสันติ
- โลกจะสุขสันต์ ถ้าทุกท่านเข้าถึงธรรมกาย
- วินัยเริ่มที่บ้าน สอนลูกหลานให้มีวินัย
- หลงทางเสียเวลา หลงติดยาเสียอนาคต ฯลฯ

สำนวนต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นใหม่เหล่านี้ มีลักษณะสัมผัสคล้องจองกัน เช่นเดียวกับสำนวนในยุคเก่า เช่น สุภาษิตพระร่วง ใช้คำสั้น ๆ คล้องจองกันเป็นทำนองสั่งสอน ซึ่งสืบทอดมาถึงปัจจุบัน

สุภาษิตพระร่วงสะท้อนลักษณะสังคมของคนไทย

สุภาษิตพระร่วงเป็นวรรณคดีที่สันนิษฐานว่าอาจจะแต่งในยุคสุโขทัย ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าใครเป็นผู้แต่ง แต่งเป็นร้อยสุภาพ เนื้อหาในสุภาษิต เป็นคำสอนง่าย ๆ ใช้ภาษาพื้น ๆ ไม่มีศัพท์ยาก รัตนาสถิตานนท์ ได้วิเคราะห์สุภาษิตพระร่วงในแง่วัฒนธรรม และสรุปสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย ที่ปรากฏในสุภาษิตพระร่วงว่า

สุภาษิตพระร่วงสะท้อนให้เห็นลักษณะสังคมของคนไทยในสมัยนั้น สรุปได้ดังนี้

1. เป็นสังคมที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ จึงกล่าวไว้ในสุภาษิตบ่อย ๆ เช่น ช้างไล่แทนเสียงหลบ สุวานขออย่าขบตอบ อย่าตีงูให้แก่กา อย่าตีปลาหน้าไซ ยลเยี่ยงไก่อ้นกกระทา พาลูกหลานมากิน ที่สุ่มเสื่อจงประหยัด น้ำเชียวอย่าขวางเรือ อย่าปลุกผีกลางคลอง เข้าเถื่อนอย่าลิมพริ้ว ทางแถวเถื่อน ไคลคลา อย่ารักลมกว่าน้ำ อย่ารักถ้ำกว่าเรือน อย่ารักเดือนกว่าตะวัน

2. อาชีพของคนไทยเท่าที่ปรากฏในสุภาษิตพระร่วงไม่สู้ชัดเจนนัก พอสันนิษฐานได้ว่า มีการประกอบอาชีพต่าง ๆ กัน เช่น

- 2.1 กสิกรรม มีการเพาะปลูก ทำนาทำไร่ จึงมีสุภาษิตกล่าวว่า “หว่านพืชจักเอาผล”
 - 2.2 อาชีพในป่า อาจเป็นการตัดฟัน ล่าสัตว์ หรือหาของป่า จึงกล่าวถึงการเข้าไปในป่าเสมอ เช่น “เข้าเดือนอย่าลืมพรา” “ทางแถวเดือนโคลคลา” “ที่ลุ่มเสือจงประหยัด”
 - 2.3 จับสัตว์น้ำ เช่น จับปลา มีคำสอนว่า “อย่าตีปลาหน้าไซ”
 - 2.4 อาจมีการเลี้ยงสัตว์บางชนิด เช่น ไก่ จึงรู้จักสภาพความเป็นอยู่ของสัตว์ประเภทนี้อย่างดี จนนำมาเปรียบเทียบในสุภาษิตว่า “ยลเยี่ยงไก่บนกระทา พาลูกหลานมากิน”
 - 2.5 งานในบ้าน อาจหมายถึงงานประจำบ้าน เช่น บัด กวาด หุงหาอาหารหรือเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือน หรือรวมถึงการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ซึ่งทำอยู่ในเขตบ้านหรือที่ดินของตน จึงมีคำสอนว่า “การเรือนคนเร่งคิด”
 - 2.6 รัฐบาลทั้งทหารและพลเรือน สุภาษิตจึงกล่าวถึงข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่เรียกว่า “ขุนนาง” ไว้หลายบท
3. สังคมเป็นแบบพึ่งพาอาศัยกัน เช่นสอนว่า “พรรคพวกพึ่งทำนุปลูกเอาแรงทั่วคน” “พึงผั้นเผื่อแก่ญาติ” “ปลูกไมตรีทั่วชน”
 4. มีลักษณะเป็นสังคมแบบชนชั้น มีชนชั้นสูง เช่น กษัตริย์ และขุนนาง ชนชั้นกลาง คือ ราษฎรทั่วไป และข้าราชการชั้นผู้น้อย ส่วนชนชั้นต่ำได้แก่ ช่างทาส บริวาร คนรับใช้
 5. ถูกระบบอาวุโส เด็กต้องเคารพบนอบเชื่อฟังผู้ใหญ่ มีสัมมาคารวะ
 6. สภาพความเป็นอยู่ของคนทั่วไปไม่สู้ปลอดภัยนัก สุภาษิตจึงสอนให้ระมัดระวังตัวอยู่ตลอดเวลา

ผลของการศึกษาค้นคว้าเรื่องสุภาษิตพระร่วงในแง่วัฒนธรรมนี้ สรุปได้ว่า ในระยะ 700-800 ปี นับตั้งแต่สุภาษิตพระร่วงเกิดขึ้นจนถึงปัจจุบัน สภาพวัฒนธรรมทางจิตใจของคนไทยไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปมากนัก การเปลี่ยนแปลงที่เห็นและเข้าใจกันนั้น ส่วนใหญ่เป็นการเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ แต่ก็เริ่มมีแนวโน้มว่าวัฒนธรรมด้านจิตใจจะเปลี่ยนแปลงไปบ้างบางส่วน เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในปัจจุบันและอนาคต เป็นการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นธรรมชาติของวัฒนธรรมและเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้¹

จะเห็นได้ว่า แม้เวลาจะผ่านไปนานเพียงไร ภาษาก็ยังคงทำหน้าที่สืบทอดวัฒนธรรมให้คนรุ่นหลังได้ทราบถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย ตลอดจนค่านิยมของสังคม ซึ่งวัฒนธรรมไทยในสุภาษิตพระร่วง ส่วนใหญ่จะยังคงอยู่จนถึงปัจจุบัน

ตัวอย่าง สุภาษิตพระร่วงที่ยังนิยมใช้ในปัจจุบัน เช่น

- เมื่อน้อยให้เรียนวิชา (สอนให้ใฝ่หาวิชาความรู้)
- อย่าใฝ่สูงให้พ้นศักดิ์ (สอนให้เจียมตัว เจียมใจ)
- อย่าใฝ่เอาทรัพย์ท่าน (สอนให้เป็นคนไม่โลภ ไม่เห็นแก่ได้)
- ของแพงอย่ามักกิน (ไม่ให้พุ่มเพื่อยเรื่องการกินอยู่)
- เสียสินอย่าเสียศักดิ์ (สอนให้ยอมเสียทรัพย์เมื่อควรเสีย)

¹รัตนา สถิตานนท์, วิเคราะห์สุภาษิตพระร่วงในแง่วัฒนธรรม, (ปริญญาทิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2520) , หน้า 137-215.

- รักคนกว่ารักทรัพย์ (รักตัวและรักศักดิ์ศรีมากกว่าทรัพย์สมบัติ)
- เมตตาตอบต่อมิตร (สอนให้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่)
- คิดแล้วจึงเจรจา (ให้คิดให้รอบคอบก่อนทำสิ่งใดลงไป)
- น้ำเชื้ออย่าขวางเรือ (สอนให้รู้จักกาลเทศะ)
- แทนคุณเท่าเมื่อยาก (ให้ทดแทนคุณผู้เคยมีอุปการคุณ) ฯลฯ

รัตน สกิดานนท์¹ สรุปลักษณะค่านิยมของสังคมไทยที่ปรากฏในสุภาษิตพระร่วง ดังนี้
คำสอนเรื่องสุภาษิตพระร่วงสะท้อนให้เห็นค่านิยมของคนไทยสมัยนั้นว่า นิยมบุคคลที่มีลักษณะ

ดังนี้คือ

1. มีวิชาความรู้ ขวนขวายหาความรู้ใส่ตัว แต่ต้องเป็นความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อตัวเองและผู้อื่น
ความรู้ในทางที่ก่อความเดือดร้อน เช่น ความรู้ทางไสยศาสตร์ ศาสตร์ลึกลับที่ไม่มีประโยชน์ ไม่ถือว่าเป็น
ความรู้ที่ควรเรียน

2. เจียมตัว ไม่เห่อเหิม มักใหญ่ใฝ่สูง
3. รู้จักกาลเทศะ รู้การควรไม่ควร
4. รู้จักเกรงใจคนอื่น ไม่ทำสิ่งที่ทำให้คนอื่นเดือดร้อนรำคาญใจ
5. สันโดษ ไม่โลภมาก พอใจในสิ่งที่ตนมีหรือหาได้โดยสุจริต
6. ซื่อสัตย์ รักษาคำพูด ไม่พูดเท็จ
7. รักศักดิ์ศรีของตัวเอง
8. ถ่อมตัว ไม่โอ้อวด
9. ไม่ประพฤติชั่ว เป็นพาลเกรงทำความเดือดร้อนให้ผู้อื่น
10. ไม่อิจฉาริษยา
11. รู้จักพิจารณาตนเอง ไม่มองแต่ความผิดของคนอื่น
12. รักพวกพ้อง
13. กตัญญูรู้คุณคน
14. ไม่พูดมาก ระวังระวังคำพูด คิดก่อนพูด
15. หนักแน่น ไม่หุเบา
16. ไม่เจ้าอารมณ์ ดุนเฉียว โกรธง่าย
17. สุภาพอ่อนน้อมต่อคนทั่วไป มีสัมมาคารวะ เคารพบนอบผู้ใหญ่
18. ขยันหมั่นเพียร ทำการงานด้วยความเอาใจใส่
19. ไม่ประมาท รอบคอบ ระวังระวังตัวอยู่เสมอ
20. เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
21. จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์
22. ไม่ยุ่งเกี่ยวกับเรื่องส่วนตัวของคนอื่น

¹รัตน สกิดานนท์, เสริมเติม, หน้า 140-141

23. หลีกเลี่ยงการทะเลาะวิวาทไม่ว่ากับผู้ใด
24. ทำอะไรทำจริง ไม่จับจด
25. ทำงานด้วยความละเอียดถี่ถ้วน ไม่มั่งง่าย
26. เป็นมิตรกับคนทั่วไป

ค่านิยมของคนในสมัยก่อนเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นความประพฤติของบุคคลในสังคมที่น่ายกย่องและเหมาะที่จะเป็นแบบฉบับสำหรับปฏิบัติตนในสังคม แต่ปัจจุบันค่านิยมเช่นนี้เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมทางสังคม ซึ่งพอประมวลค่านิยมของคนโดยทั่วไป มีดังนี้

1. มีความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างสูงสุด ถือว่าเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนไทยทั้งชาติ เช่น พระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ รัชกาลที่ 9 แห่งราชวงศ์จักรี ทรงเป็นมิ่งขวัญซึ่งประชาชนได้รวมใจกันจัดพิธีเฉลิมฉลอง เมื่อพระองค์ครองราชย์ได้ 25 ปี เรียกว่า พิธีรัชดาภิเษก ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงครองราชย์เป็นเวลายาวนานกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในอดีตก็มีพิธีเฉลิมฉลองที่เรียกว่า พระราชพิธีรัชมิ่งคลาภิเษก เมื่อวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2531 เป็นต้น พระราชพิธีต่าง ๆ เหล่านี้เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ซึ่งประชาชนจัดขึ้นเป็นพิเศษนอกเหนือจากพระราชพิธีซึ่งจัดเป็นปกติ เพราะคนไทยตระหนักถึงพระมหากษัตริย์คุณอันใหญ่หลวงที่พระองค์ทรงมีต่อพสกนิกรชาวไทยโดยทั่วหน้ากัน

2. นับถือพระพุทธศาสนา ยึดวัดเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา อิทธิพลจากศาสนา ทำให้คนนิยมความซื่อสัตย์ ความกตัญญูตทเวท่ ู้จักให้อภัย และมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน

3. เชื่อถือโชคกลาง ผีसाงเทวดา และเครื่องรางของขลัง เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจหรือเพื่อหาความสบายใจ หรือเพราะความกลัวในสิ่งลึกลับ จึงไม่เชื่อตัวเอง

4. นิยมประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อย่างใหญ่โต เช่น บวชนาค แต่งงาน ทั้งนี้เพราะเป็นการทำเพื่อต้องการการยกย่องจากสังคม ต้องการเกียรติ มีตำแหน่งเป็นที่ยอมรับของสังคม

5. ใจคอกว้างขวาง มีใจนักเลง รักพวกพ้อง และกล้าได้กล้าเสีย

6. เคารพผู้มีอาวุโส ทั้งด้านวัยวุฒิ คุณวุฒิ และชาติวุฒิ

7. รักความสนุกสนาน ไม่เคร่งครัดระเบียบวินัย ทำตนตามสบาย สบาย และไม่จริงจังกับชีวิต

8. นิยมทำงานราชการ มียศฐาบรรดาศักดิ์

9. ยกย่องอำนาจ เพราะอำนาจสามารถบันดาลให้มีทรัพย์ บริวาร ตำแหน่ง และความเกรงใจ

10. นิยมวัตถุ โดยเฉพาะคนมีเงิน จะได้รับความเคารพ มีหน้ามีตา และทำให้ได้มาซึ่งตำแหน่ง และอำนาจ เป็นต้น

ค่านิยมต่าง ๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นตามยุคสมัย เมื่อสภาพสังคมเปลี่ยนไปค่านิยมก็จะเปลี่ยนแปลงไปด้วย

สรุป

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม ชอบอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อน ชอบสร้างและรักษาความสัมพันธ์กับผู้อื่น และปฏิบัติตนภายในกรอบของสังคมที่ตนสร้างขึ้น มีวิถีการดำเนินชีวิตที่เราเรียกว่า วัฒนธรรม ซึ่งเป็นสิ่งคู่กับความเป็นมนุษย์ และถ่ายทอดกันไปโดยอาศัยภาษาเป็นสื่อ จากคนยุคหนึ่งไปสู่คนอีกยุคหนึ่ง ซึ่งอาจจะดัดแปลงแก้ไขวัฒนธรรมเหล่านั้นตามความประสงค์และตามความจำเป็นของคน ดังนั้นวัฒนธรรมจึงมีขบวนการที่คงที่อยู่และที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ

1000000000

บรรณานุกรม

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์บุรีรัมย์

บรรณานุกรม

- กาญจนาคพันธุ์ (นามแฝง) . ส่วนภาษาไทยภาค 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : บำรุงสาส์น , 2515
 _____ . ส่วนภาษาไทยภาค 2. พระนคร : บำรุงสาส์น, 2514.
- กิ่งแก้ว อัดถาวร. คติชนวิทยา. เอกสารนิเทศการศึกษาระดับที่ 184. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2520.
- เกษม บุญศรี. ประเพณีทำบุญเนื่องในพุทธศาสนา. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- ไชยศิริ ปราโมช ณ อยุธยา. การเปลี่ยนแปลงถ้อยคำและความหมายของส่วนภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- _____ . คณะราชครู. ประเพณีและพิธีสำคัญของไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พีระพัธนา, 2522.
- จ. เปรียญ (นามแฝง). ประเพณีและพิธีมงคลของไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อำนวยการสาส์น, ม.ป.ป.
- จรัญ พรหมอยู่. สังคม 102 สังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2523.
- เจือ สดะเวทิน. ตำรับวรรณคดี. กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, 2516.
 _____ . เล่าเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับบันเทิง. พระนคร : ศิลปาบรรณการ, 2516.
- ฉันทส ทองช่วย. "ทำขวัญข้าว" , ใน มรดกวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัทการพิมพ์, 2520.
- ชวนพิศ อีรุรัตน์. การใช้ภาษาในสมัยสุโขทัย. เอกสารประกอบการประชุมวิชาการ 700 ปี ลายสือไทย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526. (แผ่นปลิว)
- ฐะประณี นาคกรรพ. "คำกลางอ่างเอ๋ย ส่วน คำพังเพย ภาษิตของไทย", ใน คู่มือครูภาษาไทย ท. 315 หลักภาษาเพื่อการสื่อสาร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2528.
 _____ . "วัฒนธรรมในการใช้ภาษา", ใน บทความทางวัฒนธรรม. กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา. ม.ป.ท., 2520.
- ✓ เต็มสิริ บุญยสิงห์. "ประเพณีไทย", วัฒนธรรมไทย. 9 : 47 กันยายน, 2527.
- เดิบ ชุมสาย, ม.ล. แม่โพสพ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2517.
- เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ ทศบาลมีนพุทธศาสนาเถรวาท. พระราชวิทยานิพนธ์. พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.
- น.ณ ปากน้ำ (นามแฝง). พจนานุกรมศิลป์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2530.
- นางนพมาศหรือคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์. พิมพ์ครั้งที่ 14. พระนคร : ศิลปาบรรณการ, 2513.
- นิพนธ์ ขำวิไล. "พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับศิลปกรรม", ใน เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยันฮี, 2521.
- บรรจง ชูสกุลชาติ. "ความหมายและปัญหาของวัฒนธรรม", วัฒนธรรมไทย. 2 : 55-59. กุมภาพันธ์, 2526.
- บุญเหลือ เทพสุวรรณ, ม.ล. ภาษาไทย-วิชาที่อุกฉิม. เอกสารนิเทศการศึกษาระดับที่ 170. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2518.
- บุปผา ทวีสุข. วรรณกรรมท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2525.

ประจักษ์ ประภาพิตยากร. ประเพณีและไสยเวทวิทยาในขุนช้างขุนแผน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2519.

ประสิทธิ์ ภาพยกลอน. ภาษากับวัฒนธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2519.

ปัญญา บริสุทธิ์. โลกทัศน์ของคนไทย วิเคราะห์จากวรรณคดีคำสอนสมัยสุโขทัย. กรุงเทพมหานคร : ทิพย์อักษรการพิมพ์, 2523.

เปลื้อง ณ นคร. อานวรรณคดี. นครหลวง : โรงพิมพ์บัณฑิตการพิมพ์, 2515.

แปลก สนธิรักษ์. พิธีกรรมและประเพณี. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2514.

ผจงจิตต์ อธิคมนันทะ. การเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2520.

พยัคฆ์ (นามแฝง). ประเพณีประจำเดือน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อานวยสาส์น, 2525.

พระชลอ กุตุตธมโม. "พระอภัยมณีเป่าปี่ที่ไหนบ้าง", ใน ธรรมะกับคำกลอนของสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บูรพาศิลป์, ม.ป.ป.

พัทธยากร (นามแฝง). มงคลพิธี 12 เดือนประจำชาติไทย. พระนคร : การพิมพ์ไชยวัฒน์, 2507.

พุ่ม บุตรรัตน์. "ความเชื่อ จารีตประเพณีและความสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้านภาคอีสาน", วัฒนธรรมไทย. 4 : 58-62. เมษายน. 2530.

พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ. ประเพณีไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2522.

มณี พยอมยงค์. ประเพณีสิบสองเดือน ล้านนาไทย เล่ม 2. เชียงใหม่ : ส. ทริพย์การพิมพ์, 2529.

โยธิน ต้นสนนุฑท และ จุมพล พูลภัทรชีวิน. จิตวิทยาสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศูนย์ส่งเสริมวิชาการ, 2524.

รวมป่ารุกฉางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี เล่ม 1. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511.

รัตนา สถิตานนท์. วิเคราะห์สุภาษิตพระร่วงในแง่วัฒนธรรม. ปริญญาโท กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2520. (อัดสำเนา)

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2530.

_____ . สารานุกรมไทย เล่ม 3. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2502.

_____ . อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2520.

รุ่งอรุณ ทิพชุตหเถียร. "ภาษาและวัฒนธรรม", วัฒนธรรมไทย. 1 : 44. มกราคม, 2530.

ลินดา วิชาดากุล "การสร้างคำในภาษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์", ใน บทความวิชาการ 20 ปี ภาควิชาภาษาไทย. คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. กทม. : ศักดิโสภณาการพิมพ์, 2531.

วิจิตรมาตธา, ขุน. เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2504.

ศักดิ์ดา บันเหน่งเพชร. คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน. วิทยานิพนธ์ ค.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517. (อัดสำเนา)

ศิริ รอดบาง. "ความรักชาติของคนไทย", ใน บทความทางวัฒนธรรม. กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา. ม.ป.ท., 2520

ศิลปากร, กรม. ขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ 14. พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2513.

_____ .จารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2517.

ศุกร บุนนาค. สมบัติกวี "ขุนช้างขุนแผน" เล่ม 1,2. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : แพรวพิทยา, 2516.

สมชาติ มณีโชติ. จิตรกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529.

สมบัติ จำปาเงิน. "แม่โพสพ", วัฒนธรรมไทย. 9 : 21-22. กันยายน, 2527.

/สมบูรณ์ แก่นตะเคียน. การประเมินคุณค่าสิ่งพิมพ์เพื่อการวิจัยขนบธรรมเนียมประเพณีไทย. พระนคร :
โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2519.

สังเวียน ลือนาม. ตำราทำขวัญ เล่มที่ 2. กรุงเทพมหานคร : อักษรการพิมพ์, 2517.

สัจจาภรณ์ สิงห์หลิน. "ความเป็นไทยในวรรณคดีไทย", ใน ปากใกล้บัววรรณกรรมวิพากษ์.

กรุงเทพฯ : สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย, 2518.

สิทธิ พินิจภูวนล. วรรณกรรมสุโขทัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2516.

สิทธิ์ บุตรอินทร์. โลกทัศน์ชาวไทยลานนา. กรุงเทพฯ : มิตรรณาการพิมพ์, 2523.

สุโขทัยธรรมาธิราช, มหาวิทยาลัย. สาขาศึกษาศาสตร์. เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6
(การเขียนสำหรับครู). หน่วยที่ 1-8. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประชาชน, 2529.

_____ . เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 8 (กคชนวิทยาสำหรับครู). หน่วยที่ 8-15. กรุงเทพมหานคร
: หจก. อรุณการพิมพ์, 2525.

สุโขทัยธรรมาธิราช, มหาวิทยาลัย. สาขานิติศาสตร์. เอกสารการสอนชุดวิชา ภาษาเพื่อการสื่อสาร.
หน่วยที่ 1-7. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2528.

สุธิวศ์ พงศ์ไพบูลย์. วรรณคดีวิเคราะห์. สงขลา : โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์, 2524.

สุพัตรา สุภาพ. สังคมและวัฒนธรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2520.

เสาวลักษณ์ อนันตสานต์. วรรณกรรมเอกของไทยขุนช้าง-ขุนแผน. พระนคร โรงพิมพ์การศาสนา, 2517.

เสฐียรโกเศศ (นามแฝง). ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย. พระนคร : สำนักพิมพ์
คลังวิทยา, 2517.

_____ . ประเพณีเบ็ดเตล็ด. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2508.

_____ . ประเพณีเนื่องในการแต่งงานและประเพณีเนื่องในการปลูกเรือน. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร :
โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

_____ . พื้นความหลัง เล่ม 3. พระนคร : สำนักพิมพ์ศึกษิตสยาม, 2512.

_____ . วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2516.

อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจคุณป้าจิว เสนะวัต. ณ เมรุวัดหิรัญบุรีวิหาร. วงเวียนใหญ่ กรุงเทพมหานคร.
ม.ป.ท., 2530.

อรดิษฐ์ วิริยะบุรณะ. ประเพณีไทยฉบับพระมหาราชครูฯ. พระนคร : ประจักษ์วิทยา, 2513.

De Blij, Harm J. Human Geography. New York : John Wiley & Sons, 1977.

ดรรชนี

ก		กุมารทอง	96
กรีน	41	เก็บเบี้ยใต้ถุนร้าน	12
กบฏ	62	แก้วฤาจะรู้หมอง ทองฤาจะรู้เศร้า	136
กรวด	45	ไกลปืนเที่ยง	13
กระจิง	58	ข	
กระดิ่ง	58	ชนทรายเข้าวัด	29
กระยาสารท	39	ชนมหูช้าง	120
กลอน	62	ชนบประเพณี	21
กะโล่ทาชัน	138	ขวัญ	29, 106
กังสดาล	58	ขวัญข้าว	119
กัณฑ์กุมาร	38	ของขลัง	96
- จุลพน	37	ของเลื่อนเดือนขึ้นหมาก	134
- ฤกษ์ตรีภ	38	ข้าวข้างคู ข้าวหมูแล่น	135
- ชูชก	37	ข้าวทิพย์	40
- ทศพร	37	ข้าวนอกเจ้า ข้าวนอกหม้อ	145
- มหาพน	38	ข้าวบิณฑ์	28
- มหาราช	38	ข้าวยากหมากแพง	13
- มัทรี	38	ขึ้นตันไม้สุดยอด	145
- วนปเวสน์	37	ชื่อ	61
- สักกบรรพ	38	ชื่อเท่าตอ	145
- หิมพานต์	37	ค	
กาตาแววเห็นธนู	139	คติธรรม	8
กามภูมิ	49	ความเชื่อ	85
การโกนจุก	79	ความสำคัญของภาษา	1
การแต่งงาน	81	คำขมั้นสีฝ้าเท้า	145
การทำศพ	84	คำนิยม	9
การเทศน์มหาชาติ	34, 36	คำกริยา-ตาย	12
การบวช	80	คำพังเพย	133
การเผาเทียน	46	คำสรรพนาม	12
กาเหี่ยววเฉี่ยวเอาไป	134	คิद्य่ต็อก	145
กินขามหมู	145	เครื่องราง	95
กินขันหมาก	12		

ง		เดือนยังกะจับมด	139
เงื่อง่าราคาแพง	134	ใต้ลากซากติ	134
แง่ตาฆ่า	138		
โง่อนสอนยาก	134	ด	
จ		ดกฟาก	13
จระนำ	57	ดง	62
จันท์กุมารชาดก	51	ดบปากดบคอ	145
จันท์หัน	61	ดรุช	26
จับเปิด	137	ดลบนกบนเวหา	139
จั่ว	61	ดอม่อ	62
จากหลบ	61	ด๋อยามความไถ	145
จารีตประเพณี	21	ดะกรุด	98
จิกปีก	145	ดะโพงโปงคลุม	134
จิตรกรรม	9	ดักบาตรอย่าถามพระ	13
จุกช่องล้อมวง	138	ดัดนัดต่อแนง	145
จุกกรู้น	41	ดัวเป็นข้าวยาให้ผ้าเหม็นสาบ	135
ใจยังกะดินประสีว	139	ดากตา	137
ช		ดิกลองปูโหละ	138
ช่อฟ้า	55	ตีนแต่ดิกสิ๊กแต่หนุ่ม	135
ชักตะพานแหงนถ่อ	138	เด้า	61
ชัว่เดียวหมากเหล็ก	145	เดมียชาดก	50
เชื่อตายตายเปล้า	134	เดะตีน	145
ฐ		ถ	
ฐานปัทม์	58	ถล่ำร่องเจ็บกาย ถล่ำใจเจ็บอก	136
ด		ถวยสังฆทาน	39
ดนตรี	9, 64	ถูกเกียมอ้อ	138
ดาบฟ้าฟื้น	97	เถรส่งบาตร	138
ดุมวงกงเกวียน	145	ทองหมั้น	84
ดูคอมดูตาย	145	ทานกัณฑ์	66
เดินเห็น	145	ทำขวัญข้าว	119
		ทำขวัญจุก	109, 111
		ทำขวัญ 3 วัน	108
		ทำขวัญเดือน	108

ทำขวัญนาค	111	- ทำบุญตรุษ	26
ทำขวัญป่า-สาว	116	- ทำบุญวันเข้าพรรษา	31
ทำขวัญเสา	127	- ทำบุญวันวิสาขบูชา	29
ทำดาเพื่อองคาสลิ่ง	13	- ทำบุญวันสงกรานต์	28
ทำนาออกมกล้า	145	- ทำบุญวันสารท	39
ทำบุญข้าวสาก	39	- เทศน์มหาชาติ	34
ทิม	55	- ลอยกระทง	44
		ประเพณีไทย	9
ธ		ประเภทของวัฒนธรรม	7
ธงแดง	137	ปรีศรี	55
ธรรมเนียมประเพณี	21	ปรางค์	55
		ปราณีดีเอาเรือ	145
น		บันลม	62
นครกัณฑ์	37	บันหย่า	55
นาคสะดุ้ง	58	เป็นขี้เจ็ดเว็จ	139
นาฏศิลป์	9	เป็นตั้งหน้า	138
นารทะ	51	เป็นนกอับ	138
นาฬิกา	12	เปิดฝาเรือน	138
น้ำปัส ไผ่ปมอด	135	แปรปากหลากคำ	145
เนติกรรม	8	แปลาน	61
เนมิราชชาดก	50	ไปบริษัท	137
		ฝ	
บ		ฝนชะช่อมะม่วง	14
บทเชนผี	116	- ชะลาน	14
บททำขวัญจุก	109, 111	- ทำแก้ว	14
บนข้าวผี ตีข้าวพระ	145		
บราลี	55	พ	
บำเรอเชอภักดี	134	พระมหากษัตริย์	8
เบี้ย	13	พระราชพิธีจองเปรียง	44
		พาขวัญ	118
ป		พริง	61
پردำ	98	พลับพลา	55
ประติมากรรม	9, 62	พีชา	137
ประเพณีทอดกรฐิน	41	เพลงกราวนอก	67
- ทอดผ้าป่า	43		

- กลองโยน	67	ฟายเหล้า	119
- แขนงบทเทศ (เถา)	69	เฟื้อง	13
- แขนงมอญบางขุนพรหม (เถา)	70	ภ	
- แขนงอาหรับ (เถา)	70	ภาษา	8
- ครวญหา (เถา)	67	ภษิต	133
- ความรัก	71	ภาษากิ่งแบบแผน	4
- ความเอ๋ยความรัก	71	ภาษาแบบแผน	4
- คำมั่นสัญญา	72	ภาษาปาก	3
- จระเข้หางยาว	68	ภุวิทตชาดก	50
- เข็ดกลอง	66		
- เข็ดจีนสองชั้น	69	ม	
- เข็ดฉิ่งโอด	66	มรุษายาส	40
- เช่นเหล้า	66	มณฑป	58
- ดวงพระธาตุ	66	มหาชนก	50
- ตระนอน	67	มหาดไทย	80
- ทอยยโอด	66	มโหสถชาดก	50
- นิจจา	73	มั่งมีในใจ แล่นโบบนบก	146
- พญาเดิน	66	มันเทศขึ้นโต๊ะ	146
- พญาโตก	73	มากซี้ควาย หลายซี้ข้าง	135
- พระมเหสเถา	73	ม้าสีหมอก	97
- พราหมณ์ตีคนน้ำเต้า (เถา)	68	มีเม็ดดี	138
- รักข้ามขอบฟ้า	72	เมฆฉาย	90
- รั้วสามลา	66	แม่ร้อยซัง	14
- โศก	73	ไม้ข้างควาย	61
- สาธุการ	66	ไม้ชุดลิ้น	33
- สีซัง	72	ไม่เป็นแก้วเป็นการ	146
- แสนคำนิ่ง (เถา)	69	ไม้สีฟัน	33
- เหาะ	66		
- หน้าพาทย์	37	ย	
โพลพ	119	ยีนลากขากดี	134
ไพ	13	แย้ตารัก	138
ไพศาย	30		
		ร	
ฟ		รอด	62
ฟาก	13, 62	ร้อยสม	137

			161
ระอมระอา	146	สำนวน	133
รา	62	สินสอด	84
ราชหงส์คกปลัก	146	สันญาติชาติอโต้	146
ร้านหมี่	137	สุภาษิต	133
รูปภูมิ	49	สุวรรณสามชาดก	50
เริงนักวางแตก	139	สุรย์จันทร์	90
		เสาดั่ง	61
ด		เสียบหนู	61
ลงนิ้ว	137	เสื่อจนท่า ข้างนทาง	135
ลากหนามจุกช่อง	139	ไต้เป็นน้ำเหลือง	146
		ไสยศาสตร์	89
ว		ห	
วรรณกรรมลายลักษณ์	21	หมุสิบชา	138
- มุขปาฐะ	21	หน้าต่าง	62
วรรณคดี	9	หัวเหตาเตาเส้น	146
วจนภาษา	1	หางหงส์	56
วัฒนธรรม	5, 6, 7	หินหักโค่นโพธิ์	139
วัตถุธรรม	8	หุฝัจมุกมด หุพระยาตาแรง	146
วิฐุรบัณฑิต	51	เหยียบแผ่นดินผิด	139
วิสาขบูชา	29	เหยียบหัวตะเกา	139
วิหารราย	56	แหล่งปฐมกรฐิน	42
เวสสันดรชาดก	51		
ศ		อ	
ศาสนา	8	อกไก่	61
ศิลปกรรม	7	อกเต้นเป็นตีปลา	146
สงกรานต์	28, 29	อมยาพ่น ฝนยาทา	135
สถาปัตยกรรม	9, 54	อรุปภูมิ	49
สมเสียบ	137	อวจนภาษา	1
สมุคช่อย	49	ออกเรือหาถ่อ ตั้งหม้อหาพิน	136
สวดไอ้เอ้ววิหารราย	38	ออมกรอม	146
สทธรรม	8	อัฐ	14
สัมพัจฉรฉินท์	27	อัฐยายซื้อขนมยาย	14
สามเมา	137	อาภัพเหมือนปูน	14
สารท	39	อีล่อยป้อยแอ	134
		เอกลักษณะ	10

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดอนเมือง

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา 314-316 ปากซอยบ้านบาตร ถนนบำรุงเมือง เขตบ่อนปราบ
กรุงเทพฯ 10100 นายปฐม ฝืนนวด ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. 2535